МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ КОЛЕДЖ

СОЦІОЛОГІЯ

конспект лекцій

Харків
2019

ВСТУП

Соціологія вивчає соціальне життя, соціальні зміни в суспільстві і соціальні події, з якими люди постійно стикаються, в яких беруть участь і які так чи інакше відбиваються на їхній поведінці, способі життя, становищі в суспільстві і, можливо, на їхній долі.

Крім того, соціологи ретельно аналізують структуру суспільства і соціальні інститути і соціальні організації, що входять до нього, від діяльності яких, успішної або неуспішної, в кінцевому рахунку залежить доля людини.

Оскільки будь-яка поведінка людей може вважатися категорією соціальною, діапазон наукових інтересів соціології простягається від невеликої сім'ї або дружньої компанії до великих людських об'єднань, будь то соціальні класи, аудиторія або натовп. Соціологію цікавлять організована злочинність і релігійні культи, професійні групи і політичні партії, оскільки ті і інші виступають проявом колективної поведінки. Прагнення соціологів проаналізувати явища і події, що відбуваються, виявляються в найгарячіших точках соціальної боротьби.

Соціологи намагаються не тільки пояснити соціальну нерівність, а й мають намір, або мали намір, як свідчить історія, змінити суспільство відповідно до ідеалів рівності і справедливості.

Не дивно, що іноді їх іменували заступниками нещасних і пригноблених, захисниками соціальних аутсайдерів і маргіналів.

Соціологія як наука унікальна тим, що нею розроблено кілька стратегічних теорій розвитку суспільства, з позицій яких можна по-різному поглянути і по-різному пояснити навколишній світ.

Це функціональний структуралізм і гуманістична перспектива, гендерна та феноменологічна соціологія, марксизм і позитивізм.

Різноманіття соціологічних підходів викликано складністю, багатомірністю самого людського суспільства, так само як і складністю внутрішнього світу людини, який оцінює і пізнає реальність з найрізноманітніших точок зору.

Тільки фізичний світ однозначний і послідовний, оскільки він створений природою, а не людськими істотами.

Соціальна ж реальність не тільки багатовимірна, але і багатозначна.

Створюючи її, людина не тільки вимірює та аналізує, а ще оцінює, переживає, критикує, приймає і відкидає, наділяє навколишнє символічним значенням, породжує ілюзії і вигадки. Двоїстість того світу, який доводиться вивчати соціології, тобто його приналежність одночасно всесвіту фактів і всесвіту цінностей, методам об'єктивного вимірювання і суб'єктивної переваги, надала цій науці двоїстий теоретичний статус. Соціологія є не тільки соціальною наукою подібно економіці або психології, але також і гуманітарним знанням, як філософія чи мистецтвознавство.

Таке незвичайне розміщення соціології в структурі наукового знання безмежно розширює коло її можливостей. Вивчаючи молодіжну тусовку, вуличний натовп,

вираз людських емоцій, злети і падіння промислових корпорацій, захід цілих цивілізацій і крах політичних режимів, соціологія вдається до найрізноманітніших і часом не маючих між собою нічого спільного дослідних технік.

Вона з успіхом застосовує порівняльно - історичний аналіз, системний підхід і діалектичний метод, кількісні моделі та кореляційні матриці, так само як глибинне інтерв'ю, польове спостереження, суцільне або вибіркове опитування, аналіз преси та політичні рейтинги.

Соціологія не тільки краще за інших наук знає, про що думають, чим стурбовані і за кого готові проголосувати прості люди, а й здатна з певною точністю передбачити розвиток одного або декількох товариств, прорахувати зміну їх соціальної структури на досить далеку перспективу.

На соціологічні дані спираються президенти і міністри, реформатори і революціонери, панівні і опозиційні партії. Серед соціологів зустрічалися великі політичні радники, відомі революціонери і терористи; разом з тим соціологію вважають ідеологією середнього класу, який, як відомо, завжди виступає гарантом соціальної стабільності і миру.

Багатоплановість соціології породжує і підтримує до неї інтерес з боку рядових членів суспільства. У 60-і роки, коли в США спостерігався масовий сплеск інтересу до цієї науки, соціологічними есе зачитувалися мільйони людей.

Про проблеми, піднятих соціологами, - від міської злочинності до положення альтернативних меншин - говорили на радіо і телебаченні, про них сперечалися політики, академічні професори і звичайні обиватели, що ніколи не покидали меж свого провінційного містечка. Соціологія і сьогодні залишається лідером вивчення громадської думки, виразником сподівань і поглядів великих груп людей.

Її аудиторія, як і об'єкти досліджень, мабуть, наймасовіша і, якщо можна так висловитися, найнародніша. Коли впроваджують те чи інше нововведення, будь то платний телефон або нова система освіти, політична еліта країни, великі господарські чиновники завжди прагнуть дізнатися думку простих людей: чи приймуть вони нововведення, чи прийдуть голосувати на виборах, чи позитивно поставляться до різного роду реформ?

З повним правом можна назвати соціологію барометром громадської думки.

Адже відомо: перш ніж розігріти котел, треба зазирнути в нього і з'ясувати, а що відбувається з водою? Може бути, що накопичилася енергія, яка готова розірвати ємність і все, що поруч з нею знаходиться?

Заглянемо і ми в розігрітий до червоного світ людських пристрастей, зіткнень, боротьби і розчарувань. Побуваємо в лабораторії громадської думки, поспостерігаємо за динамікою великих соціальних груп.

Одним словом, зануримося в світ загадкової, цікавої і захоплюючої науки, предметом якої є саме життя - у всіх його суспільних проявах.

Модуль І. Загальнотеоретична соціологія.
Змістовий модуль 1. Соціологія як наука про суспільство, її предмет, структура і методи.

Соціологія та її місце в системі сучасних наук. Об'єкт і предмет соціології.
Наука є практичним перетворювачем світу. Без неї не може успішно розвиватися жодна сфера людського життя.
Залежно від сфери дослідницьких інтересів сучасні наукові дисципліни можна поділити на чотири основні групи: природничі, технічні, гуманітарні, соціальні.
Якщо **природничі науки** зосереджуються на розкритті таємниць природи, **технічні** - на пошуку нових можливостей техніки, **гуманітарні -** (від лат. humanitas - людська природа, освіченість, духовна культура) - на заглибленні у світ самої людини, то **соціальні** (від лат. socialis - товариський, громадський, суспільний) - вивчають сумісне життя в суспільстві.
Кожна із соціальних наук (крім соціології) займається якоюсь окремою сферою суспільного життя. Наприклад,економіка досліджує господарське житія (виробництво, послуги, розподіл, споживання тощо), політологія – сферу політики, історія – процес розвитку суспільства, педагогіка – проблеми навчання і виховання.
Соціологія - це наукове вивчення соціального життя, груп людей та суспільства.
Соціологія - це наука про суспільство як єдину цілісну соціальну систему.
Специфіка і відмінність соціології від інших суспільних наук полягає в тому , що вона вивчає соціальні відносини між людьми, а також вплив цих відносин на формування людини, на її свідомість і поведінку.

Намагання пізнати, осмислити суспільство, реалізувати своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. На цій хвилі й постала у 30-х роках XIX століття соціологія як наука про суспільство.
Засновником соціології вважають французького вченого, філософа **Огюста Конта** (1798 – 1857), який ототожнював соціологію з суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство. Його філософія одержала назву – позитивізм.
Позитивізм – це філософська течія, представники якої єдиним джерелом знання вважали емпіричні дані, заперечували пізнавальну цінність теоретичного мислення, філософських знань. **Головне для позитивізму** – відмова від абстрактних тлумачень суспільства, створення позитивної (ґрунтованої на досвіді людини) соціальної теорії, такої ж доказової та загальнозначущої, як і природничі теорії.
Соціологія (від лат. societas – суспільство і грецьк. Logos – знання, поняття, вчення; буквально – вчення про суспільство) – наука про розвиток і функціонування суспільства, соціальних відносин і соціальних процесів, механізмів і принципів їхньої взаємодії.

Разом з тим, кожен з вчених по своєму трактує визначення поняття «соціологія» (див. таблицю).

З'ясовуючи науковий статус соціології важливо розрізняти об'єкт і предмет соціології.

Об'єктом соціологічної науки (в широкому розумінні) є все суспільство в його цілісності і системності. Об`єктом дослідження соціології може бути все суспільство як системне ціле, а також окремі його елементи. Наприклад, великі і малі соціальні групи, особистість, організації і заклади, процеси і явища, різні сфери життєдіяльності людей.

Визначення поняття «соціологія»:

Автор	Зміст поняття «соціологія»
Е. Гіденс	Соціологія – це вивчення соціального життя людини, груп людей та суспільств.
П. Сорокін	Соціологія – це наука, яка вивчає поведінку людей, що живуть у середовищі собі подібних.
П. Бурд'є	Соціологія мусить діяти, виходячи з того, що людські істоти є водночас і біологічними індивідами, і соціальними агентами.
А. Кравченко	Соціологія – система наукового знання, яка пояснює основи поведінки людей як представників великих соціальних груп.
Г. Осипов	Соціологія вивчає суспільство як цілісну організовану систему соціальних зв'язків і відносин, інститутів, соціальних груп, які взаємодіють між собою, тобто соціальні структури суспільства.
Н. Смелзер	Соціологія, просто кажучи, - це один із способів вивчення людей. Соціологи прагнуть з`ясувати, чому люди поводять себе певним чином, чому вони утворюють групи, відправляються на війну, поклоняються комусь, одружуються, голосують, тобто все, що відбувається один з одним.

Предметом дослідження соціології може бути певний аспект (сторона) реального об'єкта. Предметом соціології (в широкому розумінні) є соціальна сфера суспільства. Соціологія вивчає, перш за все, соціальну сферу життєдіяльності людей: соціальну структуру, соціальні інститути і відносини, соціальні якості особистості, соціальну поведінку, суспільну свідомість тощо.

Категорії, закони і методи соціології.

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, випадкове. Хоча насправді, всі вони зумовлені суспільними зв'язками, відносинами, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю. Ці зв'язки називаються законами.

Соціальний закон – це об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей.

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись в їх діяльності. Соціальні закони - відносно сталі (стабільність) систематично відновлювані відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними групами, а також між суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовими колективами, суспільством і родиною, суспільством і особистістю, містом і селом, соціальною організацією та особистістю.

Соціальні закони не створюються свідомо членами суспільства або групами, як, наприклад, юридичні закони. Вони є об'єктивними, оскільки нові покоління успадковують готові відносини, зв'язки, тенденції, сформовані без їх участі.

З соціальними законами люди стикаються постійно. Вони підпорядковуються їх дії або намагаються їх уникнути, пристосувати свою поведінку до них чи протестувати проти них.

Як і всі інші науки, соціологія має свою **систему категорій.**

Під ними розуміють найбільш загальні поняття, які віддзеркалюють суттєві сторони предмета науки, розкривають механізм прояву законів і закономірностей, які нею визначаються. Понятійно-категорійний апарат соціології охоплює:

- загальнонаукові соціологічні категорії (суспільство, соціум, соціальна система);
- безпосередньо соціологічні категорії (соціальний інститут, соціальна організація, соціальні норми, соціальні цінності);
- категорії дисциплін, суміжних з соціологією (економічна соціологія, соціологія політики, соціологія культури).

Соціологічна практика виділяє дві групи соціологічних категорій:

1) категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру, з відокремленням основних підсистем та елементів.

Серед них такі категорії, як «особистість», «соціалізація», «соціальна група», «соціальна спільнота», «соціальний клас», «соціальна діяльність», «соціальний контроль» та інші;

2) категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни, особливості його розвитку. Серед них такі категорії, як «соціальний процес», «соціальна зміна», «соціальна трансформація», «соціальний рух», «соціальна мобільність», «соціальний розвиток» та інші.

Однією з головних категорій соціології, є категорія **«соціальне».**

Адже, соціологія вивчає саме соціальні відносини, соціальні процеси тощо.
Соціальне (соціальні відносини, соціальна сфера) виникає в процесі взаємодії людей з метою задоволення їх життєвих потреб: в їжі, одязі, житлі, безпеці, продовженні роду, духовному розвитку, творчості тощо.
В результаті взаємодії (багаторазового повторення тих чи інших сумісних дій) виникають і утверджуються соціальні статуси і ролі, напрацьовуються цінності і норми, утворюються соціальні інститути, формується соціальна система суспільства чи соціальної спільноти.
Соціальне – це сукупність тих чи інших властивостей і особливостей, які виявляються в конкретних умовах між індивідами і спільностями в процесі сумісної діяльності (взаємодії).
Категорія «соціальне» тісно пов'язана з категорією «соціальні відносини».
Соціальні відносини – самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.
Багатоманітність соціальних відносин є своєрідним відображенням суспільного життя, наслідком впливу на них конкретної суспільної діяльності, що надає їм специфічних відтінків. Розвиток соціальних відносин у кожній конкретній сфері породжує відповідні суперечності, вирішення яких і становить сутність процесу соціального розвитку.
Методи соціології – це правила соціального пізнання, технологічний принцип вивчення об'єкта чи його предметних галузей.
Вимоги до методів соціології :

- науковий метод повинен відповідати природі об'єкта, що вивчається;
- підхід до будь – якого соціального явища як до елемента суспільства і через саме суспільство, розгляд його як частини функціонуючої соціальної системи.

1. Метод структурно – функціонального аналізу
2. Метод системного аналізу
3. Метод статистичного аналізу
4. Порівняльно – історичний метод
5. Методи збору та аналізу соціологічної інформації.

Структура і рівні соціологічного знання.
Складність суспільства, різноманітність процесів, явищ, що зумовлюють його життєдіяльність, потребують багаторівневої системи соціологічного пізнання соціальної реальності. Відповідно до цього формується багаторівнева структура соціологічної науки.
Структура соціології - це певний спосіб упорядкування системи знань про суспільство. Є велика кількість способів класифікувати за різними критеріями соціологічні знання, але найпоширенішим є поділ соціології на три рівні:
1. ТЕОРЕТИЧНА СОЦІОЛОГІЯ (загальносоціологічні теорії)
Створює теорії, концепції, парадигми, пояснює поняття, категорії соціології

(вивчення соціальних структур, соціального розвитку, процесів інтеграції та дезінтеграції в суспільстві, вивчення розвитку особистості);

2. ТЕОРІЇ СЕРЕДНЬОГО РІВНЯ

Вивчають соціальні інститути(соціологія сім'ї, освіти, культури, релігії, праці, політики, науки, влади); окремі соціальні спільноти; досліджують життєдіяльність спільнот в окремих сферах(соціологія малих груп, організацій, страт, верств, класів, соціологія молоді, натовпу); характеризують окремі елементи соціального механізму, спеціалізовані соціальні процеси(злочинність, наркоманія, алкоголізм, соціологія конфліктів, соціологія мобільності, соціологія урбанізації)

3. ЕМПІРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ

Це теорія, методика і техніка конкретних соціологічних досліджень в соціальних групах і інститутах.

В соціологічному знанні можна виокремити макросоціологічний і мікросоціологічний підходи.

Макросоціологічний підхід виходить з того, що лише аналізуючи суспільство як цілісність, можна зрозуміти особистість.

Мікросоціологічний підхід – це прагнення охопити цілісність соціального життя, вивчаючи соціальну взаємодію людей (інтеракцію).

Функції соціології.

Соціологія безпосередньо включена у суспільство через виконання нею певних функцій.

Соціальна функція – це роль, яку виконує той чи інший елемент соціальної системи (соціальний інститут, соціальний процес, соціальні дії) в суспільстві або ж в соціальній спільноті.

Соціологія виконує ряд пізнавальних функцій, адже вона досліджує соціальні явища, отримує наукові уявлення про їх сутність і зміст, вивчає зв`язки з іншими явищами. Вивчає характер і закономірності їх розвитку тощо.

Соціологія виконує також комплекс практичних функцій. На основі емпіричного і теоретичного аналізу соціальних явищ розробляються практичні рекомендації, спрямовані на покращення механізму соціального управління, підвищення його ефективності на всіх рівнях.

До основних функцій соціології можна віднести наступні:

Теоретико-пізнавальна – спрямована на вироблення нових знань.

Практична – тісно пов'язана з теоретичною, оскільки теорія й практика невід'ємна риса соціології. Реалізується через соціологічні дослідження.

Методологічна – розробка основних методологічних підходів на макро - і мікросоціологічному рівнях.

Прогностична – реалізується через соціальні прогнози.

Світоглядно - ідеологічна – спрямована на забезпечення наукової дискусії між різними соціологічними поглядами, розширення наукової ідеології, формуванню соціологічного стилю мислення, підготовку компетентних фахівців.
Управлінська – реалізується шляхом впливу соціології на прийняття управлінських рішень. Визначення основних напрямків підвищення ефективності діяльності.
Виховна – сприяє підвищенню культури, через вивчення соціології, накопичення знань про функціонування суспільства та взаємодію окремих його елементів.
Описова функція – зумовлена необхідністю систематизації, опису та нагромадження одержаного дослідного матеріалу у вигляді аналітичних нотаток, різноманітних звукових звітів, статей, книг, комп'ютерних матеріалів тощо.
За умови виконання соціологією цих функцій вона здатна посісти важливе місце в житті суспільства і кожної людини, допомагаючи кожній людині обрати життєвий шлях, визначити життєві перспективи, сконцентрувати особисті зусилля на вирішенні соціальних проблем.

Місце соціології в системі соціогуманітарних наук.
Усі науки, які вивчають різноманітні аспекти життєдіяльності суспільства і людини, завжди передбачають і соціальний аспект, тобто закони та закономірності, які виявляються в певній сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей. Соціологія як система знань не може розвиватися і реалізовувати свої функції, не взаємодіючи з іншими науками.
У системі суспільних наук соціологія досить тісно стикається з філософією.
Але, на відміну від філософії, соціологія розглядає конкретні факти, користуючись при цьому об'єктивними даними.
Також соціологія досить тісно взаємодіє з історією.
Однак, історія вивчає минуле суспільства, його розвиток у хронологічному порядку (послідовності), тоді як соціологію цікавлять сучасні проблеми, які актуальні сьогодні.
Соціологія взаємодіє й з економічними науками, оскільки розвиток суспільства, його благополуччя більшою мірою залежить від матеріальних благ, від відносин, які склалися в процесі виробництва.
Як відомо, суспільство неможливо пізнати без знання політичних структур, що у свою чергу говорить про зв'язок соціології з політологією.
Соціологія вивчає політичні проблеми суспільства в рамках дисципліни – соціологія політики.
Вивчаючи особливості суспільства, його інститутів, соціологія опирається на дані правових наук, де центральним є юридичні норми які регулюють і закріплюють соціальні відносини та соціальну поведінку людей в колективі, в суспільстві.
Вивчаючи поведінку особистості в суспільстві соціологія опирається на психологічну науку. Але, якщо деякі психологи розглядають поведінку людей з

точки зору впливу хімічних речовин мозку на настрій і емоції, більшість соціологів ці чинники не ураховують, їх в більшій мірі цікавить вплив соціокультурного середовища та відповідних соціальних чинників на поведінку.
Соціологія використає деякі математичні методи, які використаються для обробки даних досліджень і статистики.
Соціальна робота також взаємодіє із соціологією, але їхні цілі різні.
Головне завдання соціології – проведення досліджень в соціальній сфері шляхом розробки і перевірки теоретичних моделей для пояснення різноманітних суспільних явищ, тоді як призначення соціальної роботи – пом`якшувати та в деяких випадках вирішувати гострі соціальні питання.
Тобто соціологія вивчає проблему, а соціальний працівник усуває.
В професійній діяльності соціолог використає понятійний апарат етичної науки. Адже діяльність, яка пов’язана з вивченням суспільства, а особливо шляхом проведення конкретних соціологічних досліджень, обов’язково повинна спиратися на етичні норми, правила, цінності.
Економіка, політологія, право – це науки, кожна з яких має справу лише з однією сферою соціокультурного простору: економіка – з економічними відносинами, політологія – з політичними, а правові науки – з правовими відносинами. Соціологія ж досліджує всі соціальні процеси: і економічні, і правові, і релігійні, і політичні, і етичні і т.д.
Вона аналізує суспільство в єдності всіх його сторін, областей і сфер, весь соціокультурний простір. Якщо економічна наука вивчає тільки «економічну людину», проблеми зайнятості в процесі виробництва; політологію цікавить участь людини в політичних процесах і акціях; релігієзнавство вивчає людину релігійну в її відносинах з Богом, то соціологія розглядає людину соціальну як цілісну істоту, одночасно і політичну, і економічну, і творчу, і раціональну, і ірраціональну, тобто у всіх її аспектах.
Соціологія вивчає суспільство крізь призму діяльності людини.

Змістовий модуль 2. Історія розвитку соціології в країнах Західної Європи, США та в Україні.

Історія становлення і розвитку соціології: основні етапи.

Соціологічна думка зародилася значно раніше того періоду, коли О. Конт запровадив до наукового вжитку поняття «соціологія». Та й сам він стверджував, що його вчення нерозривно пов'язане з попередніми дослідженнями суспільства і його елементів.

У розвитку соціологічних знань окреслюється кілька етапів з яскраво вираженими особливостями.

І. Протосоціологічний період.

Охоплює проміжок часу від античної доби до початку XIX ст. Джерела історії соціологічних знань сягають сивої давнини, коли з'являються перші уявлення про світ і людину в ньому, суспільство, виникають ідеї і формуються теорії про суспільне життя, соціальні процеси, розвиток людської культури. З розвитком суспільства, еволюцією процесів самопізнання та осмислення людиною соціальних явищ і процесів зростає потреба у соціологічних знаннях. Поступово, збагачуючись історичним досвідом, стають складнішими і досконалішими погляди вчених, так само як ускладнюється і вдосконалюється сам процес пізнання та його об'єкт.

У межах протосоціологічного періоду виділяють кілька етапів формування поглядів на суспільство, закони його розвитку: античний, середньовічний, епох Відродження і Просвітництва. Важливими є передісторія емпіричної соціології, особливості розвитку державознавства та політичної арифметики.

Протосоціологічні теорії відіграли помітну роль у подальшому розвитку науки, впливаючи на формування не тільки класичних, але й сучасних поглядів на закономірності становлення та розвитку суспільства.

Протосоціологічні погляди античних мислителів.

Античний період розвитку протосоціологічних знань охоплює I тис. до н. е. — IV ст. н. е. Найхарактерніші його особливості у політико-соціальних вченнях давніх Єгипту, Дворіччя, Індії, Китаю, Риму, Греції, що відображали основні риси ранніх типів суспільств, які змінили первісний лад. Тоді вже панували патріархальне натуральне господарство, державна форма власності на землю, суспільне землеволодіння, що визначали соціальну структуру системи земельних общин. Тогочасна політична і соціальна думка розвивалася на основі релігійно-міфологічної свідомості, обожнювання влади, будучи прикладною за своєю суттю. Головними для неї були питання політичного управління, функціонування влади та правосуддя. Міфологія як своєрідна форма свідомості є фантастичним відображенням дійсності,

реальних подій, втіленим в усну творчість — міф (грец. mythos — сказання, слово). Але вже на цьому етапі нагромаджується знання про суспільне життя, формуються теорії права, моралі, держави, суспільства.

Соціальний та історичний прогрес породжує нові форми суспільної думки, нову форму пізнання дійсності — філософію. Міфологія та епос замінюються історичними хроніками. Особливо велике значення для розвитку наукової думки відіграла поява соціальної верстви людей, які професійно займалися інтелектуальною діяльністю.

До формування соціальних теорій підступалися у своїй творчості Демокріт, Платон, Арістотель та інші мислителі античності, які намагалися пояснити сутність різноманітних фактів, процесів, явищ суспільного розвитку.

Для античної суспільно-політичної думки, на відміну від етичної, характерна відсутність теоретично обґрунтованого розмежування суспільства і держави. Давньогрецький філософ **Демокрит** (прибл. 460— 370 до н. е.) стверджував, що шляхом забезпечення потреб людей було створене цивілізоване суспільство. Найважливішою умовою життя людей вважав поділ праці, результати якого оцінював з погляду інтересів рабовласницького класу.

Одним з найвідоміших античних суспільствознавців є **Платон**, справжнє ім'я — Арістокл (427— 347 до н. е.), соціальну філософію якого можна вважати як реформістською, так і утопічною. Роздумуючи над тим, якою має бути ідеальна держава, стверджував, що більшість людей завдяки лише власним зусиллям не можуть наблизитися до досконалості, що спричиняє необхідність у державі й законах.

Платон намагається сконструювати свій ідеальний поліс за допомогою трансформації принципів східного ієрархічного управління — генерального поділу суспільства на два стани: управлінців і виробників. Людина для держави, а не держава для людини — кредо його політичної філософії. Найповніше ці питання він обґрунтовує в діалогах «Політика», «Держава», «Закони».

Виховання і просвіта займають важливе місце у системі соціальних поглядів Платона, проте розглядає він їх з позицій кожної верстви окремо. Задля соціальної справедливості Платон пропонував скасувати сім'ю як соціальний інститут і підпорядковував сімейні стосунки людей державі. Він вважав, що індивідуального щастя його держава не передбачає — члени ідеальної держави щасливі гуртом.

Отже, Платон був одним з перших, хто спробував пояснити причини соціальної нерівності, тобто створив власну теорію соціальної стратифікації. На його думку, соціальна структура суспільства створювалась внаслідок дії надлюдського розуму. Він вважав, що теорія управління державою має бути заснована на вивченні людини, а здорове суспільство не може складатися з людей, яких переслідують страх і невпевненість.

Значний внесок у розвиток соціологічної думки, вчення про державу і суспільство вніс інший відомий давньогрецький філософ, учень Платона,

Арістотель (384—322 до н. е.). Він започаткував логіку, психологію, політику, інші галузі знання, залишивши спадщину вчення про суспільство, державу і владу. Його основними творами у протосоціологічному контексті можна вважати «Політику», «Етику», «Риторику».

За Арістотелем, першим елементом будь-якої історичної одиниці є родова община. Держава є об'єднанням родових громад. Інший основний елемент будь-якої історичної держави — рабство. Жодна держава, за Арістотелем, немислима без панів і рабів. Усупереч Платонові він виступає прихильником індивідуальної приватної власності. Як і Платон, вважає, що людина за природою — істота державна. Поза державою залишаються або нерозвинуті морально істоти, або надлюдина. Держава — це сформована певна сукупність громадян. Громадянин — той, хто може брати участь у законодавчій і судовій владі держави.

Керівник держави повинен маніпулювати суспільною свідомістю за допомогою софістики, демагогії, політичного акторства. Сенс життя людини — досягнення вищого блага діяльністю, творчою, продуктивною працею, яка робить людину красивою. Роздумуючи над тим, що важливіше — влада законів чи влада людей, Арістотель доходить висновку, що кориснішою для розвитку суспільства є влада законів. Ці його думки знайшли подальший розвиток у середньовічній соціально-політичній думці, а його вчення про «середній клас» стало джерелом «теорії середнього класу» у XX ст.

Арістотелівська система містить багато наукових знань, які входять до предметної сфери протосоціології, розглядає питання способу життя, дозвілля і вільного часу, соціального управління і соціальних цінностей тощо.

Філософ, впливовий релігійний діяч **Аврелій Августин** (Блаженний) — (354—430) — розглядав два різновиди держави — «град Божий» та «град земний» (церква і держава). Тобто одні люди живуть за земними стандартами, інші — за божественними. Тісний союз між ними утворив теократичну імперію, що стримала занепад рабовласництва. Він уперше глянув на історію людства як на єдиний, закономірний та об'єктивний процес. Августин вважав мир вищим ідеалом будь-якого суспільства, але в земному суспільстві він триває недовго, тому що його роздирають егоїзм і ворожнеча.

Протосоціологічні погляди в середньовіччі.

Розпочавшись у V ст., епоха середньовіччя тривала три періоди: раннє середньовіччя (V—XI ст.), період розвинутого феодалізму (XI — середина XV ст.), пізнє середньовіччя (кінець XV — середина XVII ст.). Історичною межею стали розпад античного суспільства, падіння Західної Римської імперії, формування феодальних відносин, які, спричинивши суттєві соціально-політичні зміни, потребували відповідного теоретичного обґрунтування. Головним джерелом знань про світ, природу, людину, суспільні відносини стає релігія, суттєво потіснивши і навіть поставивши собі на службу науку.

Масові єретичні рухи, що прокотилися Європою в XI—XIII ст., засвідчили хиткість феодального устрою, доконечну потребу в доктрині, яка, обґрунтовуючи його непорушність, сприймалася в масах.

Одним з найпомітніших тогочасних мислителів, які взяли на себе місію, був ідеолог католицизму, впливовий релігійний діяч, домініканський монах **Фома Аквінський** (1225—1274). Широко застосовуючи положення Арістотеля, він виводить ієрархію форм світу: від Бога — чистого розуму — до духовного світу і матеріального, де вищі форми дають життя нижчим. За таким же ієрархічним принципом будується й суспільство: піддані підкоряються царям і світській владі на основі законів, як природних і писаних, так людських і божественних. Людська воля має підкорятися волі Бога, порушення феодальних законів є тяжким гріхом.

Значний внесок у розвиток пізнання людини, суспільства зробили представники середньовічного гуманізму Аліг'єрі Данте (1265—1321), Франческо Петрарка (1304— 1374), Леонардо Бруні (1370—1444), В. Лоренно (1407—1457) та ін. Проте в цілому середні віки — це період спаду в історії політичних, соціальних і правових вчень порівняно з античним світом, що було зумовлено догматичним тиском, насамперед з боку католицтва, схоластичністю, метафізичністю свідомості.

Протосоціологічні погляди доби Відродження

Епоха Відродження стала своєрідним синтезом культури, філософських, політичних знань, властивих античності й середньовіччю. Головна домінанта її: орієнтація суспільно-політичної, естетичної думки, культури і мистецтва до ідейно-теоретичних джерел античності. У центрі світоглядних, естетичних конструкцій фігурує людина, а гуманізм — своєрідне світське вільнодумство — витісняє догматизм церкви, схоластику. Повага до гідності людини, визнання пріоритету її прав, необхідності гармонійного їх розвитку і соціального буття були в цей час провідними.

У розвитку філософської, соціологічної думки епохи Відродження окреслюється три етапи:

1. Гуманістичний (середина XIV — середина XV ст.), якому властиве протиставлення середньовічного теоцентризму інтересу до людини, її зв'язків зі світом.

2. Неоплатонівський (середина XV ст. — перша третина XVI ст.), на якому домінує розгляд проблем буття.

3. Натуралістичний (середина XVI ст. — початок XVII ст.), з його прагненням пристосувати закони природи до пізнання соціальної реальності.

В основі соціальних конструкцій мислителів Відродження — гуманістичні принципи організації суспільства. Англійський юрист, філософ — **Томас Мор** (1478—1535) у своїй праці «Утопія» основною причиною пороків буржуазної держави вважає приватну власність і зумовлені нею суперечності інтересів особи та суспільства, девіантну поведінку людей тощо. Його ідеальне суспільство має

базуватися на суспільній власності, обов'язковій праці для всіх. Найвища цінність такого суспільства — людина, її здоров'я. У ньому відсутні нерівність, пороки.

Італійський філософ, політичний діяч **Томазо Кампанелла** (1568—1639) визнавав людину істотою вільною, діяльною, здатною впливати на суспільне життя. Його ідеальна держава — «Місто Сонця» — це суспільство з общинним характером зв'язків, яке базується на відсутності приватної власності, спільній праці. Як і Платон, вважав необхідним державне регулювання статевих стосунків і виховання дітей.

Англійський філософ **Френсіс Бекон** (1561—1626) продовжив традицію концепцій соціального утопізму. Джерелом права вважав не Бога, а природний закон, витворений людським розумом. Люди мають об'єднуватися за принципом справедливості — не робити іншому того, чого не бажаєш собі. Пріоритетом повинна користуватися істина, бо закон часто може перешкоджати правовій рівності та справедливості, підтримувати насильство.

У цей період на історичній арені постають нові класи — буржуазія і пролетаріат, хоч політичне панування ще утримували у своїх руках феодали, підтримувані церквою, яка монополізувала духовне життя. З особливою гостротою поставала необхідність дослідження нових реалій і тенденцій соціально-політичного буття. Молода буржуазія виявляла власний і стимулювала інтерес вчених до проблем розвитку держави, права, політичного устрою, функціонування і розвитку механізмів влади.

Одним з перших спробував кристалізувати ідеї буржуазії італійський політичний діяч, історик **Нікколо Макіавеллі** (1469—1527). Найвідомішим з його творів є «Государ». Природа людини однакова в усіх державах і в усіх народів: інтерес є універсальним чинником людських дій, з яких складаються їх відносини, установи, історія. Отже, щоб управляти людьми, треба знати причини їх вчинків, їх прагнення та інтереси. Н. Макіавеллі відтворює античні ідеї про виникнення держави та кругообіг форм правління. Перевагу віддає, як і Арістотель, змішаній формі державного укладу (з монархії, аристократії та демократії). Обов'язки держави — захищати майнові й особисті права громадян, виражати інтереси громадянського суспільства.

Заслугою Макіавеллі є подолання теологічних ідей і дослідження держави як суспільного явища.

Ідеолог абсолютизму, французький публіцист, спеціаліст у галузі державного права **Жан Боден** (1530— 1596) вважав розвиток суспільства поступовим процесом, стверджував, що географічні чинники можуть визначати особливості соціального життя людей, їх соціально-психологічні властивості, розвиток науки.

Ідеї середньовічного вільнодумства були розвинуті у теоретичних висновках творця німецької Реформації **Мартіна Лютера** (1483—1546) та французького церковного реформатора **Жана Кальвіна** (1568—1639), які обстоювали ідею абсолютної визначеності долі людини наперед.

У XVII ст. особливого значення набувають концепції природного права та суспільного договору. Одним з перших започатковує цю традицію нідерландський державний діяч, філософ **Гуго Гроцій** (1583—1645). Його доктрина про соціальне політичне право і державу, природу людини та її природні права, соціальні якості викладена у трактаті «Про права війни і миру».

Сформулював він і один з принципів міжнародного права — непорушність договорів між державами.

Поглиблення ця теорія дістала у працях англійського державного діяча, філософа Томаса Гоббса (1588—1679), його співвітчизника, філософа, психолога, педагога Джона Локка (1632—1704), голландського філософа Бенедикта Спінози (1632—1697) та ін.

Ефективною формою держави **Томас Гоббс** вважав абсолютну монархію, але й не відкидав прогресивні форми правління, зокрема у сфері приватноправових відносин; допускав можливість широкої правової ініціативи, систему прав та свобод.

Т. Гоббс розумів свободу як право робити все, що не заборонено законом, а закон може дати лише правильний напрям діям людей. Вважав необхідною гарантією правопорядку і законності необмежену владу короля і засуджував громадянську війну. Структуру держави розглядав, застосовуючи принцип органіцизму (уподібнення до живого організму): суверен — душа держави, чиновники — нерви і сухожилля, виконавчі та судові органи — суглоби тощо. Тобто держава — це механізм, створений «механіками» (людьми), який керується за допомогою встановлених норм поведінки.

Одним з перших в європейській науці до ідеї розмежування держави і суспільства прийшов **Дж. Локк.** У своїх роздумах, викладених у праці «Два трактати про державне правління», він відштовхувався від принципово важливого положення про приватну власність як невід'ємну властивість індивіда. Власність утворюється працею і виникає до виникнення держави. Мета держави — захист власності.

Концепція Локка помітно вплинула на подальший розвиток соціально-політичної думки, особливо теорії природних невідчужених прав людини, використаної Т. Джефферсоном та іншими теоретиками американської революції.

Вчення Бенедикта Спінози про право і державу ґрунтується на пізнанні афектів і пристрастей людини, які він розглядає як частину природи. Спіноза вимагає забезпечення права приватної власності як головної умови досягнення загального блага, вважаючи це головним завданням політики. Жодне суспільство не може існувати без влади законів, яка стримує пристрасті та імпульси людей. Ця концепція дістала подальшого розвитку у теорії «психології натовпу».

Протосоціологічні погляди епохи Просвітництва.

У XVIII ст. продовжують побутувати соціально-утопічні погляди на розвиток суспільства, втілюючись у теоріях утопічного соціалізму Жана Мельє (1664— 1729), Мореллі, Леже-Марі Дешан, які своєрідно трактували природне право, заперечували суспільний договір і вважали необхідною народну революцію для зміни існуючого державного устрою.

Тоді ж виникли концепції філософії історії, у лоні яких формувалися теорії про державу, право, суспільство, відображався історичний процес через поєднання аналізу суспільних явищ, подій, фактів історії культури та їх філософське узагальнення у працях Франсуа Гізо (1787—1874), Огюста Т'єррі (1795—1856), Луї П'єра (1797—1877), Томаса Джефферсона (1743— 1838), Олександра Гамільтона (1737—1804), Джамбаттіста Віко (1668—1754).

Тогочасна суспільно-політична наука започатковувала традиції політичної економії. Найбільше прислужилися цьому концепції англійців Вільяма Петті (1623—1687), Давида Рікардо (1772—1823), шотландця Адама Сміта (1723—1790). Під впливом ідейної боротьби у Франції у XVIII ст. як ідейний рух формується Просвітництво, представлене у творах видатних французів, письменників, філософів Вольтера (1694—1778), Шарля-Луї Монтеск'є (1689—1755), Дені Дідро (1713—1784), філософа Поля-Анрі Гольбаха (1723—1789), філософа, психолога Клода-Адріана Гельвеція (1715—1771). Ці вчені критикували деїзм (вчення, згідно з яким Бог є першопричиною світу, але не втручається у процеси і явища, що відбуваються в ньому) і пропонували управлінські інститути, що відображали б інтереси суспільства.

Вольтер викривав католицьку церкву, вважаючи її оплотом релігійного фанатизму і мракобісся. Вважав, що на зміну деспотичній монархії повинне прийти суспільство розуму і свободи, де кожна людина матиме природні права — на особисту недоторканість, приватну власність, свободу совісті, свободу преси тощо. Свобода, за Вольтером, полягає у залежності тільки від законів. Його вчення відкрило прогресивний етап у розвитку суспільної думки.

Ш.-Л. Монтеск'є у трактаті «Про дух законів» вів мову про дві гарантії захисту від диктатури і свавілля влади: громадянське суспільство і поділ влади. Він обґрунтовує принцип верховенства права, будучи першим теоретиком концепції правової держави.

Один з найвпливовіших діячів французького Просвітництва, соціолог, політик, мораліст, психолог і педагог **Жан-Жак Руссо** (1712—1778) визнавав, що соціальна нерівність зумовлена нерівномірним поділом майна і знарядь праці. Самі люди призвели себе до нещасть і страждань. Справжнім засновником сучасного громадянського суспільства став, за Руссо, той, хто першим відгородив ділянку землі, сказавши: «Це — моє». При цьому знайшов людей, досить простодушних, щоб йому повірити.

У праці «Суспільний договір» Руссо доводив, що єдиним коригуванням існуючої соціальної нерівності повинна бути свобода і безумовна рівність юридичних прав усіх людей.

Д. Дідро, слідом за Вольтером, розглядає поняття природи людини у дусі концепцій природного права. Природна рівність людей, яка існувала у первісному суспільстві, зникає з появою приватної власності, призводить до поляризації суспільства. Державна влада є продуктом суспільного договору, який люди укладають між собою з метою забезпечити своє щастя і добробут. Це не позбавляє їх природної свободи і рівності, а лише частково передає державі свою природну незалежність з метою забезпечення інтересів та об'єднання волі й сили всіх. Дідро виступає прихильником ідеї приватної власності у невеликому обсязі. Головну мету держави вбачав у забезпеченні свободи, щастя, природних прав громадян.

Послідовник теорії конституційної монархії **П.-А. Гольбах** зовсім інакше розмірковує над устроєм влади і держави. В його вченні можна знайти джерела концепції соціального обміну — люди взаємодіють у суспільстві, надаючи взаємну допомогу один одному внаслідок природної неоднаковості та обмеженості індивідуальних можливостей.

Інший французький матеріаліст **К.-А. Гельвецій**, висуваючи гасла свободи совісті, друку, слова і думки, виступав за політичні свободи, рівність усіх перед законом. Він твердив, що люди, народжуючись рівними за здібностями і нахилами, набувають відмінностей між собою під впливом соціально-культурного середовища, виховання, сім'ї. Це і зумовлює відмінність у законах і звичаях різних суспільств і різних країн. Однією з передумов виникнення держави і законів, за Гельвецієм, є суспільні інтереси.

У XVIII ст. продовжують існувати соціально-утопічні погляди на розвиток суспільства у теоріях утопічного соціалізму Жана Мельє, Мореллі, Леже-Марі Дешана, які заперечували суспільний договір, вважали за необхідне здійснити народну революцію для зміни існуючого державного устрою.

Засновник класичної німецької філософії **Іммануїл Кант** (1724—1804) створює окремий напрям теорії держави і права, поділяючи методи пізнання на емпіричний та апріорний. Природним правом людини Кант вважав свободу морального вибору, з якої випливають моральні якості людей: рівність, здатність ділитися своїми думками тощо.

Ідеї, що значно вплинули на формування сучасної проблематики громадянського суспільства, висунув **Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель** (1770—1831). Він вважав громадянське суспільство сферою приватного життя громадян. Воно є складною системою інтересів приватних осіб, класів, різноманітних груп та інститутів, взаємодія яких регулюється правом. Громадянське суспільство, будучи етапом у розвитку держави, безпосередньо від неї не залежить. Основу його складають приватна власність, спільні інтереси та формальна рівність громадян. Особливо важливу роль відіграє приватна власність, без якої неможлива людина як елемент цього суспільства.

Політичне вчення Гегеля, що базувалось на ідеї держави як організації свободи, стало основою ліберальних і радикальних концепцій, джерелом формування соціально-економічного вчення марксизму.

Загалом концепції першої половини XIX ст. можна розділити на три напрями: **консерватизм**, який критикував зміни у суспільстві з позиції минулого (Едмунд Берк (1729—1797), Л. Бенальд, французький політичний діяч Жозеф-Марі де Местр (1753—1821) та ін.), **лібералізм**, що відстоював принципи буржуазного активізму та раціоналізму (А. Сміт, англійський філософ Ієремія Бентам (1748—1832), англійський філософ, психолог, соціолог, економіст Джон Мілль (1806—1873), французький письменник Бенджамен-Анрі Констан (1767—1830) та ін.) та **утопічний соціалізм**, заряджений на пошук нового справедливого суспільного ладу (французький філософ Клод-Анрі Сен-Сімон, англійський економіст Роберт Оуен (1771— 1858), французький соціолог Франсуа-Марі Фур'є (1772—1835) та ін.). Ці напрями соціальної думки кінця XVII — початку XIX ст. ще не можна віднести до соціології. Але їх представники порушили чимало проблем, які пізніше потрапили у коло її інтересів.

Розвиток емпіричних досліджень у протосоціологічний період.

Становлення соціології як самостійної наукової дисципліни відбувалося не тільки в координатах теоретичного мислення — філософії історії, філософії держави і права, соціальної філософії. На нього позитивно впливали й емпіричні пошуки, засновані на досліді, вивченні фактів суспільного життя.

Як емпірична дисципліна, соціологія займається збором та аналізом конкретної інформації. Історично першою формою її збору був облік матеріальних і людських ресурсів у масштабах держави, окремого маєтку, міста. Як правило, така необхідність була пов'язана з вирішенням військових і фінансових питань.

Так започатковували перші переписи населення, спроби кількісного аналізу соціальних явищ і процесів. Свідчень такої діяльності, починаючи з біблійних часів, чимало. Найдавніший перепис, наприклад, був своєрідним оглядом здатного до війни чоловічого населення. Обов'язком кожного потенційного воїна було принести в певне місце і час військове знаряддя: каміння, наконечник, стріли. За величиною утвореного ними пагорба судили про воєнну силу держави, здатність вести війну. В Іудеї, Єгипті та інших країнах існував порядок обліку земель, матеріалів, робочої сили, харчових продуктів через обов'язкову звітність службових осіб. Ініціатива збору інформації належала державним установам. Переписи населення та його майна у Давньому Римі здійснювалися з метою визначення соціального, політичного, військового та податкового статусу членів суспільства.

У Давній Греції держава втратила монополію на проведення обліку. Ініціаторами виступали, окрім влади, також власники майстерень, маєтків, торгівельної справи. В Афінах облік природного руху населення був регулярним, складали і земельні кадастри з повним описом окремих господарств. Важливість кількісної та якісної

емпірично вірогідної інформації для потреб державного управління визнавала і наука. Опис грецьких полісів у «Політиці» Арістотеля став основою його теоретичної гіпотези про «середній» політичний устрій як норму, відхиленнями в кращий або гірший бік від якої вважав конкретні держави.

За часів Сервія Туллія (VI ст. до н.е.) у Давньому Римі діяв спеціальний орган обліку — ценз. Окрім періодичних переписів, цензори вели і поточні спостереження за рухом населення, фінансами, армією. Обов'язковим для кожного сімейства було ведення обліку домашнього господарства. Зафіксовано випадок наукової обробки офіційних даних: юрист Ульпіан намагався визначити тривалість життя різних вікових груп. Однак досвід римської держави було втрачено. До збору конкретної інформації в масштабах держави вдавалися в централізованих монархіях, після завоювання і освоєння нових територій (англійська «Книга страшного суду» (земельний кадастр) Вільгельма I Завойовника).

Примітивні емпіричні соціальні дослідження практикувалися в торгових містах Італії та Голландії доби Відродження. В Іспанії в 1575 р. чи не вперше в Європі для вивчення соціально-економічних явищ використовували питальник з 357 питань. Розвиток міжнародної торгівлі, міст стимулювали різноманітні форми обліку, реєстрації видатків-прибутків, матеріальних цінностей, трудових ресурсів. Ризик морських перевезень формував потребу їх страхування, для чого потрібні були статистичні дані, відповідно їх аналіз та оцінка.

У середині XVI ст. стало можливим наукове емпіричне вивчення соціальних явищ, завдяки існуючій в усіх тогочасних феодальних державах системі реєстрації основних актів громадянського стану у церковних парафіях. Зібрана у них інформація ще не була достатньо повною щодо всього населення (інші види віросповідання не враховувалися), точністю через відсутність єдиних форм реєстрації (не фіксували, наприклад, причини смерті, вік померлого). Все це звужувало можливості аналізу, але церковно-приходські книги були єдиним джерелом кількісних, числових даних.

Початок сучасного емпіричного суспільствознавства пов'язують з виходом у 1662 р. в Лондоні праці Джона Граунта «Природні і політичні спостереження, перераховані і зроблені над бюлетенями смертності щодо управління, релігії, торгівлі, зростання, повітря, хвороб і різних змін означеного міста», а також читанням у 1660 р. в університеті німецького міста Гельмштедта академічного курсу лекцій, присвячених державній характеристиці різноманітних країн. Читав їх Герман Конрінг. Напрям, який започаткував Граунт, трохи згодом завдяки В. Петті дістав назву «політична арифметика», оскільки зосереджувався на кількісному вимірі держав, за допомогою універсальної форми чисел. Інший напрям («Статистика», або «Державознавство») продовжив традицію словесного опису основних соціальних показників щодо державного устрою конкретної країни, її території, населення, ремесел, торгівлі, звичаїв тощо.

З цих двох джерел походять демографія, економічна географія, частково історія, етнографія, політекономія, емпірична соціологія, теоретична статистика і безліч її

підгалузей. «Політична арифметика» і «статистика» (XVII—XVIII ст.) були передісторією емпіричної соціології. Але вони відігравали помітну роль, оскільки продукували науково вірогідну інформацію для практики політичного управління. Найголовнішим предметом своєї діяльності представники обох шкіл вважали населення, людей.

Перші соціологи-емпірики (назва умовна, адже багато з них не належали до науки, а соціологія ще не була самостійною дисципліною) в дослідженні певних груп, верств населення, намагалися не просто визначати їх кількість, числове співвідношення із сукупністю населення, але й описувати їх моральні характеристики, умови життя тощо. Так емпірична соціологія вбирала в себе традицію опису, властиву «державознавству», і традицію числового виміру, яким переймалася «політична арифметика».

Суттєву роль для розвитку прогресу науки, в тому числі емпіричної соціології, відіграло відкриття і застосування методу вибірки, за якого висновки про сукупність однорідних явищ робили на підставі певної відібраної сукупності даних. Ним користувалась як «політична арифметика», так і державознавство, хоча теоретично обґрунтувала його «політична арифметика». До XIX ст. в наукових дослідженнях застосовувались методи угруповування (класифікації) даних, перехресного порівняння, підрахунку невідомих величин (кількості населення, середньої тривалості життя) за наявними побічними даними (таблиці смертності та ін.). Тоді було запроваджено до вжитку поняття «середня величина», як робочу гіпотезу було сформулювано закон великих чисел. Найзагальніше суть їх полягає в тому, що за наявності великої кількості спостережень за однорідними випадками, які є частиною цілого, можна судити про невідстежені явища, про досліджуване ціле і про закономірності цих явищ. Саме встановленням послідовності масових явищ і займалися емпірики XVII—XVIII ст.

Емпірична соціологія постала як результат особистого ентузіазму, без державного забезпечення, але зі сподіваннями прислужитися державі. Типова щодо цього фігура Дж. Граунта — торговця сукном, члена Ради міського управління м. Лондона, капітана міської міліції. Перші ентузіасти (Петті в Англії, Вооан у Франції, пізніше Варгентин у Швеції) створювали проекти державної організації систематичного, уніфікованого за рубриками збору даних. Першою з держав емпіричною соціологією зайнялася Швеція. Вона в середині XVIII ст. заснувала особливу Таосльну комісію, що отримувала з місць інформацію, яку аналізували члени Академії наук. Стимулювали накопичення даних і страхові компанії. Опіка держави нерідко обмежувала доступ до соціальних даних і результатів їх аналізу. Тому в XIX ст. наукова ініціатива звільняється від неї, з'являються приватні ініціатори досліджень, інтереси яких часто виходять за межі державної статистики; праці з «моральної статистики», «соціальної гігієни».

Отже, передісторія емпіричної соціології XIX ст. почалася за античних часів і завершилася створенням оригінальних наукових течій «політичної арифметики» та «державознавства».

Протосоціологічний період теоретичної соціології містив багато наукових концепцій, які живили соціологічні знання класичного та сучасного періодів.

ІІ. Класичний період у розвитку світової соціології.

На початку XIX ст. конкретизується проблематика традиційної соціальної філософії, набувають розвитку емпіричні соціальні дослідження.
Французький мислитель К.-А. Сен-Сімон запропонував вивести науку про людину на рівень знань, які ґрунтуються на спостереженні, зайнятися «встановленням послідовних рядів фактів». Він виробив концепцію «соціальної фізіології», в якій раціоналістичні погляди XVIII ст. поєднував з історизмом у дослідженні суспільних явищ, зробив перший крок до вивчення суспільних явищ як елементів цілісного організму.

Методологічні розробки Сен-Сімона сприяли формуванню позитивізму як напряму в філософії та соціології (від лат. positivus — заснований на досвіді, фактах, реальний). Головне спрямування позитивізму полягало у відмові від абстрактних міркувань про суспільство, у створенні «позитивної» соціологічної теорії, яка повинна була стати такою ж доказовою і загальнозначущою, як і природничі теорії.

Родоначальником позитивізму вважають **Огюста Конта.** Спочатку він був домашнім учителем математики, потім працював секретарем у Сен-Сімона, написав з ним кілька наукових праць. Однак розбіжності з принципових теоретичних і політичних питань (Конт не визнавав сен-сімонівського соціалізму) призвели до розриву їх творчих взаємин.

Основна наукова розробка О. Конта «Курс позитивної філософії» у 6 томах була опублікована у 1830— 1842 рр. Створюючи свою позитивістську концепцію, Конт спочатку наводить визначення суспільної науки як «соціальної фізики», а відтак — як «соціології». Цей термін у наукових колах було зустрінуто скептично, але згодом він прижився. Розвиток суспільства, за Контом, підлягає тим самим законам, що й природа, тому соціологія є частиною природознавства.

Контівська соціологія ґрунтувалася на законах біології, але й передбачала ймовірність змін впливу цих законів внаслідок взаємодії індивідів, яка дедалі ускладнювалася через вплив кожного покоління на наступне. На той час це була новаторська думка, як і вимога до соціології вивчати існуючі закони, а не шукати трансцендентних (апріорних) причин, обґрунтовувати достовірність своїх висновків фактами та їх взаємозв'язками, а не філософськими інтерпретаціями сутності історії.

Істотними у контівській соціології є методи дослідження суспільства.
Виступаючи проти умоглядності, крайнощів емпіризму, Конт обґрунтував застосування в соціології методу спостереження, а також експериментального й історичного методів. Основним методом дослідження в соціології вважав спостереження, а найбільш адекватним природі соціальних явищ — історичний метод, тобто історичне порівняння різних послідовних станів людства.

О. Конт поділяв соціологію на дві частини: соціальну статику, яка розглядає суспільство як єдине органічне ціле, вивчає умови його існування, закони функціонування, і соціальну динаміку, що вивчає процеси суспільних змін, закони розвитку соціальних систем. Соціальна статика — це теорія суспільного порядку, організації, гармонії. Така концепція спрямована проти індивідуалістичних теорій, спроб розглядати суспільство як продукт договору між індивідами. У соціальній статиці головним є питання природи соціального зв'язку, взаємодії елементів соціального організму, що існують за всіх історичних умов. Тут у Конта на передній план виходить органічно пов'язане з ідеєю еволюції поняття «система», яке дотепер є одним з центральних із соціології.

У розумінні закономірностей розвитку природи і суспільства О. Конт виходив із закону трьох стадій розвитку пізнавальної діяльності, суспільної свідомості людей:

1. Теологічна — домінує релігійна міфологія, явища природи і життя людей пояснюються впливом надприродних сил. Відбувається перехід від політеїзму до монотеїзму.

2. Метафізична — місце релігійного уявлення займає дослідне знання про явища світу і життя людей, але за слабкого розвитку науки поняття, що відображають ці явища, досить абстрактні.

3. Позитивна — на зміну теологічним і метафізичним підходам приходять наукові дослідження законів довкілля і життя людей.

Закон трьох стадій О. Конт застосував і для пояснення еволюції суспільства. Кожна з цих стадій розвитку людського інтелекту створює основу соціальної організації, пронизує всі сторони суспільного життя.

Інтерес до позитивізму пожвавився вже після смерті його автора, починаючи з 60-х років XIX ст.

Ідеї Конта були уточнені, поглиблені й розвинуті англійським філософом і соціологом **Гербертом Спенсером** (1820—1903). Ним залишена величезна наукова спадщина. Його праця «Основи соціології» (1877 р.) була однією з перших спроб побудови цілісної соціологічної системи на етнографічному матеріалі. Загальновизнана заслуга Спенсера полягає у застосуванні принципу еволюції як методологічної основи будь-якого знання, що дало змогу розглядати суспільство з точки зору поступальності його розвитку.

Соціальна еволюція, за Спенсером, — це прогресивний розвиток суспільства по шляху його ускладнення і вдосконалення діяльності соціальних інститутів. Основними складовими еволюції, в тому числі соціальної, є: інтеграція — перехід від простого до складного; диференціація — перехід від однорідного до різнорідного; зростання порядку — перехід від невизначеного до визначеного.

Г. Спенсер за аналогією між суспільством і живим організмом твердив, що розподіл функцій між органами — спільна риса як суспільства, так і живого організму. Але він бачив і суттєві відмінності між ними. Еволюцію пояснював як реалізацію принципу «інтеграції матерії» і джерело руху. Відносини суспільства з довкіллям, на його думку, регулюються принципом рівнодії енергії. Це регулювання

виявляється в боротьбі за існування між суспільством і навколишнім середовищем, між різними типами суспільств, між індивідами. Джерелом класових відмінностей вважав завоювання: переможці утворюють панівний клас, переможені стають рабами чи кріпаками.

Кожне розвинуте суспільство, на думку Спенсера, має три системи органів: виробничу, розподільну і регулятивну. Як специфічні частини суспільства виділяв соціальні інститути: домашні, обрядові, політичні, церковні, професійні та промислові, розглядаючи їх як продукти повільної еволюції.

Г. Спенсер виокремив два типи суспільства: військове та індустріальне. Військове суспільство характеризується централізованим контролем та ієрархічною системою влади, в ньому понад усе ціниться дисципліна, а церква схожа на військову організацію. В індустріальному суспільстві переважає промисловість і торгівля, з'являється політична свобода, стає гнучкішою соціальна організація. Головною ознакою суспільного розвитку Спенсер вважав розподіл праці, який веде до становлення індустріального суспільства.

Соціологія Спенсера підкреслено індивідуалістична: «Суспільство існує для блага своїх членів, а не члени його існують заради суспільства». Він сформулював закон «рівної свободи», за яким усі індивіди повинні користуватися таким її обсягом, який узгоджується з рівною свободою інших індивідів. Держава — вільна організація, що охороняє вільних індивідів. Вона не повинна займатися комерційним законодавством, керувати релігійними установами, благодійними товариствами. Головне завдання держави — здійснення правосуддя і забезпечення дотримання закону рівної свободи, що практично означає захист власності громадян від пограбування і війн.

У теоретичному аспекті заслуга Спенсера у спробі сформулювати структурно-функціональний підхід до вивчення суспільства як соціального явища. Своєю концепцією структурної диференціації, розумінням суспільства як саморегульованої системи, аналізом взаємозв'язку соціальних функцій зі структурою суспільства Спенсер передбачив багато положень структурного функціоналізму в соціології та етнології. Він першим почав систематично використовувати у соціології поняття «система», «функція», «структура», «інститут».

Мислителів другої половини XIX ст. приваблювали впевненість у нездоланності соціальної еволюції, визнання закономірності всього існуючого, точність висновків. Західна соціологія цього періоду розвивалася під впливом двох основних концепцій, органічно пов'язаних з позитивізмом, — еволюції та натуралізму.

Теоретична соціологія прагнула реконструювати головні фази історичної еволюції, описавши одночасно структуру суспільства. Розвиток суспільства соціологи-позитивісти розглядали як прямолінійну еволюцію, а його структуру зводили до механічного підпорядкування різних елементів. Залежно від того, що висували вони на передній план — природні чинники, рушійні сили соціального розвитку, методологічні зразки певної природничої науки, формувалися певні натуралістичні школи в соціології.

Географічна школа. Вона охоплювала натуралістичні вчення, які головну роль у розвитку суспільств, народів відводили їх географічному положенню і природним умовам. Розгорнуту соціологічну систему в руслі географічної школи створив англійський історик Томас Бокль (1821—1862), який обґрунтовував механічний географічний детермінізм, проповідував майже повну зумовленість діяльності людини природним середовищем.

Школа німецької геополітики. Найяскравіший її представник — Карл Хаусхофер (1869—1946). Визначальними вважала суто природні причини, географічно детерміновані тенденції політичного розвитку та експансії держав-організмів. З арсеналу геополітики були почерпнуті сумнозвісні аргументи щодо дефіциту «життєвого простору» і неприродності політичних кордонів Німеччини для виправдання фашистської агресії. За сучасних умов поняття «геополітика» має і позитивне тлумачення. Це — міждисциплінарний напрям, що вивчає залежність зовнішньої політики держав, міжнародних відносин від системи політичних, економічних, військових взаємозв'язків, зумовлених географічним положенням країн, кліматом, природними ресурсами, розселенням тощо. Геополітика у такому розумінні передбачає вироблення геостратегії держави, основних напрямів її зовнішньополітичної діяльності.

Расово-антропологічна школа. Її представники інтерпретували суспільний розвиток у поняттях спадковості, «расового добору», боротьби «вищих» і «нижчих» рас. Зародження її пов'язане з іменем Жозефа-Артюра де Гобіно (1816—1882), французького філософа, письменника, дипломата, одного із засновників ідеології расизму.

Органічна школа. Розглядала суспільство як живий організм, а соціальну диференціацію суспільства — аналогічно до розподілу функцій між різними органами. Скажімо, німецький соціолог Альберт Шеффле (1831—1903) економічне життя суспільства ототожнював з обміном речовин в організмі.

Соціал-дарвіністська школа. Започаткована наприкінці XIX ст., спиралась на вчення Г. Спенсера, зводячи закономірності розвитку людського суспільства до закономірностей біологічної еволюції і принципів природного добору, боротьби за існування і виживання найбільш пристосованих організмів.
Відповідні детермінантні чинники застосовувались і щодо суспільного життя. Найвідомішим представником цієї школи вважають польсько-австрійського соціолога Людвіга Гумпловича (1838—1909).

Спроби звести соціальне до біологічного, властиві позитивістській соціології, виявлялись неспроможними. А наприкінці XIX ст. призвели до кризи біолого-натуралістичних теорій, посилення психологічних тенденцій у соціології. Соціологи, незадоволені примітивними біоорганічними аналогіями, виявляли зростаючий інтерес до проблем мотивації та психологічних механізмів соціальної поведінки. З іншого боку, зародження експериментальної психології та її інституціалізація як самостійної дисципліни високо піднесли її науковий престиж,

сприяли «експансії» психологізму в інші галузі знань. Внаслідок злиття цих двох зустрічних рухів і склався ще один напрям у соціології — психологічний.

Психологічна соціологія не була єдиним цілим. Основне, на чому вона трималася, — прагнення зводити соціальне до психологічного. Але ці спроби реалізовувалися не однаково, та й розуміння психологічного було різним.

У психологічній соціології помітними є такі концепції:

— психологічний еволюціонізм;

— інстинктивізм;

— «психологія народів» (тісно пов'язана з етнографією);

— інтеракціонізм.

Психологічне тлумачення соціальних процесів не вимагало негайного розриву з ідеями біолого-еволюційної школи. Спочатку йшлося про доповнення еволюціоністської схеми вивченням психологічних механізмів розвитку і функціонування суспільства. Найбільшого поширення психолого-еволюціоністська соціологія, пов'язана з позитивістською традицією, набула в США.

Засновник психологічного напряму в американській соціології Лестер-Френк Уорд (1841— 1913) стверджував, що з виникненням людства єдина до тих пір еволюція роздвоюється, і спонтанний розвиток стихійних сил (генезис) доповнюється свідомими діями людини, що ставить перед собою певні цілі. Цей свідомий аспект еволюції Уорд називає телезисом. Первинною соціальною силою вважає бажання (голод, спрага тощо), пов'язані з підтриманням життя індивіда, сексуальні прагнення, що забезпечують продовження людського роду, тощо. На основі первинних бажань формуються складніші — інтелектуальні, моральні та естетичні, за допомогою яких Уорд намагається пояснити поступальний розвиток суспільства, його меліорацію (поліпшення). Крім індивідуального, він визнає існування й «колективного телезису».

Інший американець Франклін-Генрі Гіддінгс (1855—1931), засновник першої в США кафедри соціології у Колумбійському університеті, вважав, що суспільство — це психічне явище, зумовлене психічним процесом, а тому соціологія повинна поєднувати як суб'єктивне, так і об'єктивне бачення соціального світу. Сам він зосередив увагу на суб'єктивному, психологічному аспекті. Первинний та елементарний суб'єктивний соціальний факт, за Гіддінгсом, — це «усвідомлення роду», тобто визнання себе й інших причетними до одного роду.

Конструюючи суспільство за зразком індивіда, психологи XIX ст. прагнули віднайти внутріособистісну психологічну детермінанту чи кілька детермінант, які б могли одночасно пояснити індивідуальну і групову поведінку. Експериментальні дослідження показали наявність у людській психіці потужних неусвідомлених процесів (гіпнотичних станів, психопатології). Це сприяло тому, що й соціальні явища почали інтерпретувати в термінах неусвідомлених «інстинктів», «прагнень», «імпульсів», називаючи їх соціальними. Видатним представником інстинктивізму вважається англійський психолог Вільям Мак-Дугал (1871— 1938), який останні 17 років життя працював у США. Кожне суспільне явище він розглядав як певний

інстинкт чи низку інстинктів. Так, війни пояснював схильністю людей до забіякуватості, а нагромадження суспільного багатства — скупістю й корисливістю. Найбільшого соціального значення Мак-Дугал надав стадному інстинкту, який утримує людей разом і є в основі більшості інстинктів суспільства.

Наприкінці XIX ст. посилюється інтерес до вивчення безпосередніх явищ групової поведінки людей. Будь-який масовий рух почали ототожнювати з ірраціональним і руйнівним натовпом. Так, на думку французького лікаря, антрополога, соціолога Гюстава Лебона (1841—1931), європейське суспільство вступає в новий період свого розвитку — в «еру юрби», коли розумне критичне начало, втілене в особистості, придушується ірраціональною масовою свідомістю. За Лебоном, юрба — зібрання індивідів, незалежно від їх національності, професії чи події, що зумовила це зібрання. Психологічні риси зібрання відмінні від рис, що характеризують окремих індивідів. У зібранні виникає колективна душа, завдяки цьому воно стає організованою, одухотвореною юрбою, єдиним творінням, підкоряється закону духовної єдності. Порушені Лебоном теоретичні проблеми анонімності, психологічного зараження і навіювання «людини натовпу» дали поштовх відповідним соціально-психологічним дослідженням.

Французький юрист і соціолог Габріель де Тард (1843—1904), автор праць із соціальної психології, вважав, що суспільство — продукт взаємовідносин індивідів. Відповідно до цього він трактував громадську думку і «психологію натовпу». Аналізуючи натовпи і злочинні секти, підкреслював ірраціональність, спадковість поведінки, загострену потребу у вождях. Головну увагу звертав на процес диференціації громадської думки і формування на цій підставі інтелектуальної спільноти, зцементованої єдності думок. Однак звертання соціології до «інтерментальної психології» призвело до того, що поза його баченням опинилася макросоціальна структура, в межах і під впливом якої формуються міжособистісні стосунки.

Подолати цю слабкість шляхом поєднання психологізму з органіцизмом спробувала інтеракціоністська орієнтація в соціології, що зародилась у США. В центрі її уваги — процес взаємодії індивідів (звідси і назва). Але сама особистість, будучи суб'єктом цієї взаємодії, усвідомлюється не як абстрактний індивід, а як соціальна істота, що належить до певних соціальних груп і виконує певні соціальні ролі.

Один з найпомітніших представників релятивізму (вчення, яке абсолютизує відносність людських знань, заперечує об'єктивну істину, пізнаваність світу) німецький філософ, соціолог **Георг Зіммель** (1858—1918) сформулював оригінальне для того часу бачення предмета, методу і завдань соціологічної науки. Вона, на його думку, повинна конституюватися не традиційно для соціальних наук (зосереджуючись на одному предметі дослідження), а як метод, що застосовується в усіх науках, предметом яких є явища суспільного життя.
Завдання соціології — виділити та охопити закономірності, які неможливо проаналізувати засобами кожної з цих наук.

Специфічною щодо пізнання соціальних явищ у Зіммеля є теорія історичного розуміння. Згідно з нею будь-який вид діяльності можна вважати зрозумілим, коли психічні процеси, на основі яких склалася певна усвідомлена соціальна дія, викликають в інтерпретатора ту саму реакцію, що й у самого діяча. Таке розуміння — розуміння «об'єктивної» дії, а не діючої особи — перший етап процесу. Наступний — розуміння мотивів і відчуттів діючого індивіда. Будь-яке соціологічне судження повинно бути сформульоване в межах загальновизнаних цінностей. Результатом розуміння є при цьому не усвідомлення причини чи наслідку, а усвідомлення сутності дії, тобто логіки зв'язку цієї дії з уявленнями, потребами, інтересами людей. Ця теорія, на думку Зіммеля, мала стати інструментом критики: вона піддавала сумніву те, що в соціологічних дослідженнях сприймалось як очевидне. Одночасно розуміння повинно було служити засобом контролю за суб'єктивним компонентом пізнання. Теоретична спадщина Зіммеля містить ґрунтові дослідження рольової теорії, динаміки соціальних груп, соціології, влади, соціології конфлікту.

Одним з творців соціології як науки, професії та навчального предмета є французький філософ, соціолог **Еміль Дюркгейм** (1858—1917).
Найважливіші проблеми теоретичної соціології, які він розробляв, — природа суспільства, інтегративна основа, «здоровий» і «паталогічний» його стани, методи соціологічного дослідження, статус соціології як науки. У 1896 р. в університеті міста Бордо він очолив першу у Франції кафедру соціології. З 1898 по 1913 рік редагував журнал «Соціологічний щорічник» (12 томів). Співробітники журналу, прихильники дюркгеймівських ідей, створили наукову школу, яка отримала назву французької соціологічної школи.

Е. Дюркгейм продовжував традиції позитивізму, вважаючи соціологію близькою до природничих наук з характерним для них індуктивним методом і принципом об'єктивного спостереження. У своїй книзі «Метод соціології» він формулює правила соціологічного пізнання, які мали гарантувати об'єктивність та ефективність наукового пошуку. Основне з них: соціальні факти потрібно розглядати як предмети. Згідно з ним суспільство як реальність слід вивчати ззовні, об'єктивними методами. Досліджувати потрібно не поняття про соціальну реальність, а її безпосередньо. Звідси ще одне правило: соціальні факти слід пояснювати іншими соціальними факторами.

Основними ознаками соціальних фактів є:

— об'єктивне існування щодо окремих індивідів;

— примусовий вплив на індивідів.

Соціологія, за Дюркгеймом, є наукою про соціальні факти — ідеї, норми, цінності, вироблені колективною свідомістю людей. Їх вплив на людей здійснюється через соціальні інститути (правові, релігійні та ін.).

Е. Дюркгейм активно займався аналізом змін у суспільстві, особливо розвитком розподілу праці у процесі індустріалізації. Він вважав, що розподіл праці значно послаблює роль релігії як основи соціального зв'язку. З посиленням розподілу праці

люди набувають більшої взаємозалежності, бо їх потреби задовольняються внаслідок праці багатьох людей, а процеси і зміни у світі настільки стрімкі та інтенсивні, що не всі здатні включитись у них. Внаслідок швидкого оновлення соціального життя розривається традиційний порядок і моральні устої, підтримувані релігією. У суспільстві стає дедалі більше людей, які живуть без усвідомлення мети, сенсу, відчувають свою непотрібність і незатребуваність. З цим процесом Дюркгейм пов'язував виникнення та існування явища «аномії».

Аномія — стан соціальної системи, за якого значна частина громадян, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже.

Велику увагу приділяв проблемам самогубства, розглядаючи його як дію людини, невдоволеної життям (нещастям), як соціальний факт, породжений соціальним середовищем, — теж своєрідна аномія.

Науковий доробок Е. Дюркгейма справив значний вплив на розвиток соціології. Вплив його ідей у всю її галузь — від загальної соціологічної теорії до прикладних досліджень.

Окремий напрям у соціологічній науці представляв німецький філософ, економіст **Карл Маркс** (1818— 1883). Його соціологічна теорія стала наслідком застосування філософського матеріалізму і матеріалістичної діалектики до вивчення суспільства, розуміння історії людства. Монізм (філософське вчення, яке основою всього сущого визначає одне начало — матерію або дух) матеріалістичного розуміння історії полягає у тому, що Маркс розглядав її як живий організм, де взаємодіють не випадкові чинники, а функціонально залежні елементи єдиного цілого, підвладного дії певних об'єктивних закономірностей соціального розвитку. Визначальними серед них вважав економічні закономірності, відокремивши із сукупності суспільних явищ матеріальні відносини. Саме їх сукупність поряд з виробничими відносинами, на його думку, становить економічну структуру (базис) суспільства, на який опирається юридична, політична, ідеологічна надбудова.

У дослідженні суспільних явищ це дало змогу використати критерій повторюваності, завдяки чому стало можливим виділити спільне в соціальному устрої різних країн, застосувати поняття «суспільно-економічна формація» — історично окреслений тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва. Спосіб виробництва — це єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Зміна різних епох в історії людства розглядалась як закономірний процес зміни прогресуючих з кожною епохою способів виробництва. В основі їх зміни — постійна суперечність між рівнем продуктивних сил і певними виробничими відносинами, яка виявляється у боротьбі антагоністичних класів і вирішується соціальною революцією. Пролетаріат, вважав Маркс, саме той клас, який здобуде перемогу в соціалістичній революції, приведе до звільнення суспільства від усіх форм експлуатації, до безкласової, комуністичної формації.

Марксизм відрізняється від інших суспільних теорій претензіями на єдність теорії і практики. Якщо інші соціальні теорії, як правило, не претендували на їх практичне втілення, не ставили за мету змінити світ, задовольняючись його

поясненням, то марксизм був насамперед програмою суспільного переустрою. Твердження Маркса про месіанську роль пролетаріату виявились утопічними.

Значний внесок у соціологію кінця XIX — початку XX ст. зробив німецький вчений **Макс Вебер** (1864— 1920), автор праць з економіки, права, філософії, історії та соціології. Найвагоміша його заслуга полягає у розвитку методологічних аспектів соціології. Він є основоположником так званої «розуміючої соціології», теорії соціальної дії. Відкидаючи натуралізм позитивістської соціології, Вебер запозичив з позитивізму ідею емпіричного дослідження соціальних явищ. Суспільство та його індивіди трактувались Вебером як такі, що виявляються в процесі інтеракції, а не як певні «готові факти». Вебер віддавав пріоритет індивіду, фактором розвитку суспільства називав культурні цінності, вірив в інтелігенцію. Вважав, що тільки індивід володіє мотивами, цілями, інтересами і свідомістю. Колективна свідомість — скоріше метафора, ніж точне поняття. «Клас», «капіталізм», «християнство» — такі самі узагальнені поняття. Поняття «підприємець», «робітник», «король» позначають середньотипового представника конкретної соціальної верстви. Але ці поняття — абстракція, створена для того, щоб одним іменем позначити сукупності людей, фактів, явищ. Вебер називає їх «ідеальними типами». Отже, ідеальний тип, за Вебером, — не мета, а засіб, методологічний інструмент дослідника, застосовуваний для впорядкування хаотичної соціальної дійсності та її розуміння. Його створюють з метою зіставлення з конкретною емпірією, визначення ступеня відхилень емпіричних фактів від своїх еталонів — ідеальних типів.

М. Вебер вважав, що соціологія повинна брати за вихідний пункт своїх досліджень поведінку індивіда. Соціологію він визначав як науку, яка прагне зрозуміти «соціальну дію і таким чином казуально пояснити її процес і дію». Саме необхідність розуміння дій предмета свого дослідження відрізняє соціологію від природничих наук. На відміну від Дюркгейма, Вебер твердив, що ні суспільство в цілому, ні форми колективності не слід розглядати як суб'єкти дії: ними можуть бути тільки окремі індивіди. Соціологія досліджує усвідомлену, зорієнтовану на інших людей поведінку особистості. Такі дії називає соціальними, виділяючи чотири ідеальних їх типи:

— цілераціональна дія — людина виразно уявляє мету і засоби її досягнення та зворотну реакцію інших людей на свої дії; критерієм раціональності є успіх;

— ціннісно-раціональна дія — виконується на основі свідомої віри в етичну, естетичну, релігійну цінність певної поведінки;

— афективна дія — здійснюється на основі неусвідомлених психологічних імпульсів, почуттів;

— традиційна дія — відбувається на основі звички.

Два останні типи дії не є, за Вебером, соціальними, оскільки виражають усвідомлений і покладений в основу дії смисл. Найважливішою є цілераціональна дія. Вебер впевнений, що раціоналізація соціальної дії — тенденція історичного процесу: раціоналізується спосіб господарювання, управління, спосіб мислення

людей і спосіб їх життя в цілому. Все це супроводжується зростанням соціальної ролі науки, яка, за Вебером, є втіленням принципу раціональності.

Капіталізм як соціально-економічна формація, навколо якої наприкінці XIX ст. точилися гострі наукові дискусії, розглядався Вебером як певна форма економічного раціоналізму. Він не заперечував основних моментів марксового розуміння капіталізму як системи об'єктивно діючих економічних законів. Але його цікавив не об'єктивний, а суб'єктивний аспект економічного раціоналізму, певні нахили людей до раціональної економічної поведінки. Саме це становило стрижень його найвідомішої праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905).

На відміну від Маркса, Вебер не вважав організацію економіки основою соціальної стратифікації суспільства, виокремивши три основних компоненти нерівності, які, на його думку, водночас взаємопов'язані й незалежні. Багатство означає значно більше, ніж зарплата. Багаті часто взагалі не працюють, проте одержують великі прибутки за рахунок власності, капіталовкладень, нерухомого майна, акцій, облігацій. Представники різних соціальних класів — селяни, робітники, купці — мають неоднакові можливості для одержання прибутків і придбання товарів. Цим теорія Вебера близька до теорії Маркса.

Однак, за Вебером, не все залежить від багатства. Оскільки різні групи людей користуються різною повагою, мають неоднаковий престиж, він впровадив поняття «статусні групи», яке виражає другий компонент нерівності. Члени статусних груп ведуть тільки їм властивий спосіб життя (використання вільного часу, заняття елітарними видами спорту, вживання певного класу напоїв тощо). Статусні групи не обов'язково складаються з багатих, до них належать люди різного достатку.

На статус людини впливає кілька чинників. Багатство відіграє важливу роль, але не менш вагомим є престиж, який може зовсім не залежати від багатства. Так, професор коледжу, священик престижніші, ніж власник порнографічного театру, який має значно вищі доходи.

Окрім багатства і престижу, Вебер окреслив третій тип стратифікації — владу — здатність людини чи групи людей реалізовувати плани, здійснювати певну політику, долаючи опір інших людей або груп. Інколи можна не володіти багатством і не бути престижним, але мати владу.

Суттєвим є внесок Вебера у соціологію релігії. Порівнюючи провідні релігійні системи Індії, Китаю з релігійними системами Заходу, він дійшов висновку, що деякі аспекти християнської віри мали великий вплив на розвиток капіталізму.

Окремим напрямом його наукових досліджень була соціологія політики і права. Метод розуміючої соціології дав змогу по-новому оцінити зміст і механізми влади. Легітимне (ненасильницьке) панування людини над людиною можливе, за Вебером, лише тоді, коли підлеглі усвідомлюють користь того, що ними керують інші люди. Беручи до уваги три підстави для такого розуміння, він відповідно виділяє три чистих типи панування:

1. Традиційне — базується на звичаях, традиціях певної поведінки, певного типу підкорення. Найбільш чистим його типом є панування патріархальне: батька родини, царя.

2. Харизматичне — опирається на безперечну довіру до лідера. Харизматичний лідер — не просто старша за посадою людина, а обов'язково вождь, за яким ідуть послідовники. Харизмою,(Божим даром) наділені великі полководці, видатні політики, пророки, засновники держав.

3. Легальне — ґрунтується на довірі до права, закону, згідно з яким підкоряються не особистості, а чинним законам.

Розглядаючи систему легального панування, М. Вебер значну увагу приділяє аналізу апарату влади — бюрократії, вбачаючи в ньому технічно найчистіший тип легального панування, найраціональнішу форму здійснення влади.

Веберівські дослідження започаткували концепції наукового управління суспільством. Проблеми, які він розглядав, є і нині провідними в соціології. Обґрунтованими ним базовими соціологічними поняттями і тепер керуються фахівці при вивченні соціальної структури, процесів соціальних змін, при аналізі соціальних диспозицій особистості, її мотивів і ціннісних орієнтацій, поведінки у виробничій, політичній, культурній сферах.

Відомий італійський соціолог **Вільфредо-Федеріко Парето** (1848—1923) вважав соціологію синтезом різних суспільних дисциплін, а її метою — вивчення суспільства в цілому. Під час дослідження загальних принципів організації, функціонування і зміни суспільства намагався застосовувати так званий логіко-експериментальний метод. Пропонував користуватися емпірично обґрунтованими судженнями, суворо дотримуватися логічних правил при переході від спостережень до узагальнень. Ціннісні, в тому числі етичні, елементи теорії, на його думку, завжди спричиняють викривлення, фальсифікацію фактів, і тому не варто їх використовувати.

В.- Ф. Парето прагнув пояснити природу, особливості та соціальні функції ідеології, вважаючи її словесним покровом, демагогічним хитруванням. А теоретична форма надана їй для маскування нелогічного характеру дії. Ідеологію створюють для прикриття справжніх спонукальних мотивів дій.

Суттєвий елемент соціальної системи — соціальна гетерогенність (неоднорідність), зумовлена довічною психологічною нерівністю індивідів. Еліту і нееліту утворюють відповідно вища і нижча верстви суспільства. Найобдарованіші представники низів «підіймаються нагору», поповнюючи ряди правлячої еліти, найслабші представники якої, деградуючи, «опускаються донизу», у маси. Відбувається циркуляція (кругообіг) еліт. Якщо вона відбувається повільно, у вищих сферах нагромаджуються елементи, які уособлюють безсилля і занепад. Серед нижчих зростає кількість індивідів, наділених рисами, необхідними для управління суспільством. Настає епоха революції, сутність якої, на думку Парето, полягає в оновленні складу правлячої еліти, поповненні необхідних для управління психологічних сил і відновленні завдяки цьому суспільної рівноваги.

Суспільну рівновагу може забезпечити тільки рішуча, здатна до насилля, здобуття користі від влади, не гребуючи жодними засобами, еліта.

Розвиток емпіричних досліджень у класичний період.

На початку свого розвитку соціологічна теорія та емпіричні соціальні дослідження розвивалися паралельно і були слабко пов'язані між собою. Дослідження стимулювалися практичними потребами, необхідністю збирання інформації для обґрунтування соціальних реформ, які поставали на тлі гострих проблем суспільства XIX ст.: швидкого зростання міст і міського населення у період індустріалізації, поляризації бідності й багатства, зростання злочинності, посилення класової боротьби.

Перші емпіричні соціальні дослідження (роботи англійських політичних арифметиків XVII ст., французькі урядові обстеження XVII—XVIII ст.) не мали систематичного характеру. У XIX ст. їх кількість швидко зросла. Вони постачали нові факти, зумовлюючи водночас удосконалення їх збору та аналізу. Франко-бельгійський вчений Адольф Кетле (1796—1874) виробив основи соціальної статистики; француз Фредерік Ле-Пле (1806—1882) — монографічний метод вивчення сімейних бюджетів. Були започатковані перші центри соціальних досліджень — Лондонське статистичне товариство, Товариство соціальної політики в Німеччині та ін. Емпіричні дослідження починають відчувати потребу в соціологічній теорії, вона — в емпіричній перевірці своїх положень. Однак тривалий час соціальні дослідження практично не були пов'язані з теоретичною соціологією, в якій переважали глобальні, історико-еволюційні схеми. Лише наприкінці XIX ст. у працях Дюркгейма, Вебера, Тьонніса становище починає змінюватися. На початку XX ст. проблема поєднання теоретичної та емпіричної соціології особливо актуалізується, починається спеціальна розробка методології і техніки емпіричних соціальних досліджень.

Становище соціології в системі суспільствознавства кінця XIX — початку XX ст. не було однозначним. З одного боку, соціологія динамічно розвивається, розширюється тематика емпіричних соціальних досліджень, з'являються наукові товариства і кафедри, спеціалізована періодика, з іншого — представники традиційних суспільних наук продовжують ставитися до неї з недовірою, а в самій соціологічній теорії панує розлад.

В Англії центром соціології стало створене в 1903 р. Лондонське соціологічне товариство, яке з 1908 р. почало видавати журнал «Соціологічний огляд». Але чіткої програми товариство не мало. В 1907 р. на приватні кошти була створена перша в Англії кафедра соціології в Лондонському університеті. Однак в Оксфорді і Кембриджі до соціології все ще ставилися з явною недовірою, і британська соціологія довго мусила гніздитися на теренах антропології та етнографії.

Інституціалізація соціології як університетської дисципліни у Франції почалася наприкінці XIX ст. під впливом Дюркгейма, який у 1896 р. очолив кафедру

«соціальної науки» (Бордоський університет) — першу кафедру соціології у Франції.

Складнішим виявилося становище соціології в Німеччині. Філософські факультети, де були зосереджені всі гуманітарні науки, ігнорували емпіричні дослідження. Професійна неприязнь «традиційних» філософів до соціології зумовлювалася й тим, що вона асоціювалася з позитивізмом, соціалістичною спрямованістю та іноземним впливом.

Іншою була ситуація в США. Відсутність жорстких обмежень у системі вищої освіти, наявність коштів, конкуренція між університетами, вплив прагматизму і широкий рух на користь соціальних реформ відкривали соціології широкі можливості, яких не було в інших країнах. Перший курс соціології було прочитано у Єльському університеті у 1876 р. У 1893 р. відкрито першу кафедру в Чикаго, де започатковано і соціологічну фахову спеціалізацію. У 1901 р. 169 американських університетів і коледжів пропонували своїм слухачам курси соціології. Через чотири роки було засновано Американське соціологічне товариство.

З часом починають створюватися і міжнародні соціологічні центри. У 1894 р. у Парижі відбувається перший конгрес Міжнародного інституту соціології. Проте міжнародний обмін соціологічними ідеями ще довго був обмеженим.

III. Сучасна соціологія Заходу.

Сучасна Західна соціологія представлена різноманітністю шкіл і течій, які розвиваються за багатьма напрямами.

Функціоналізм.

Один з головних напрямів американської соціології після Другої світової війни. Вперше ідеї щодо функціонального принципу осмислення суспільства були висловлені у працях О. Конта і Г. Спенсера. Так, соціальна статика Конта спиралася на положення, за яким інститути, вірування, моральні цінності суспільства взаємопов'язані і становлять одне ціле. Пояснити будь-яке явище можна, описавши закон його співіснування з іншими явищами. Спенсер використовував спеціальні аналогії між процесами в людському організмі й суспільстві.

Соціологія Е. Дюркгейма ґрунтувалася на визнанні того, що суспільство володіє власною, незалежною від людей реальністю; що це не просто ідеальне буття, а система активних сил, «друга природа»; що пояснення соціального життя треба шукати у властивостях самого суспільства.

Функціональні аспекти розвитку суспільства, соціальних явищ розробляли англійський соціолог Альфред-Реджінальд Радкліфф-Браун (1881—1955) та американець польського походження Броніслав-Каспер Малиновський (1884—1942).

Цікаву систему пояснення суспільства з функціональних позицій виробили американські соціологи Толкотт Парсонс (1902— 1979) і Роберт Мертон (нар. у

1910 р.). Головне завдання соціології, на їх думку, полягає у вивченні механізмів і структур, які забезпечують сталість соціальної системи.

Функціоналізм часто ототожнювали зі структурним аналізом. Тому в соціологічній літературі вони постають як єдина структурно-функціональна теорія або як окремі функціоналістичні та структуралістичні концепції. Але між структурно-функціональним аналізом як теорією і як методом соціального дослідження існують суттєві відмінності.

Структурно-функціональний аналіз як теорія суспільства.

Т. Парсонс вважав одним з ключових завдань соціології аналіз суспільства як системи функціонально взаємопов'язаних змінних. На практиці це означало, що аналіз будь-якого соціального процесу — це частина дослідження певної системи з усталеними межами. Систему Парсонс розумів як сталий комплекс повторюваних і взаємопов'язаних дій (теорія соціальної дії), а потреби особистості — як змінні у соціальній системі.

Т. Парсонс та інші дослідники намагалися не тільки виробити правила функціонування будь-якої системи, а й визначити сукупність необхідних умов або «функціональних передумов» для всіх соціальних систем. Ці універсальні умови стосувалися не тільки соціальної системи, а й її складових. Кожна соціальна система має задовольняти певні потреби своїх елементів, забезпечуючи їх виживання. Вона повинна володіти і певними способами розподілу матеріальних ресурсів. Крім того, система має виробити певний процес соціалізації людей, даючи їм змогу сформувати або суб'єктивні мотивації підпорядкування конкретним нормам, або певну загальну потребу такого підпорядкування. Водночас кожна система повинна мати певну організацію видів діяльності та інституційні засоби, щоб успішно протидіяти порушенням цієї організації, вдаючись до примусу або переконання. І нарешті, суспільні інститути мають бути відносно сумісні один з одним.

У кожному суспільстві, крім соціальних норм, існують властиві тільки йому цінності. За відсутності таких цінностей малоймовірно, що окремі особи зможуть успішно використати потреби підпорядкування нормам. Фундаментальні цінності мають стати частиною особистості.

Теоретичну схему Парсонса об'єднує та організовує проблема соціального порядку. Поняття «соціальний порядок» охоплює існування певних обмежень, заборон, контролю в суспільному житті, а також певних взаємин у ньому: наявність елемента передбачуваності й повторюваності (люди можуть діяти тільки в тому разі, коли знають, чого чекати один від одного); більш-менш тривалу сталість у збереженні форм соціального життя. Різні аспекти соціального порядку відображені у багатьох поняттях, основні з яких — «система» і «структура». Вони вживаються як щодо емпіричних об'єктів і відношень, так і щодо абстрактних об'єктів.

Поняття «структура» охоплює сталі елементи будови соціальної системи, відносно незалежні від незначних і короткочасних коливань у відносинах системи із зовнішнім оточенням. У зв'язку зі змінюваністю цих відносин вводиться система динамічних процесів і механізмів між вимогами, що випливають з умов сталості

структури, і вимогами даної зовнішньої ситуації. Цей динамічний аспект бере на себе функціональну частину аналізу. На найзагальнішому абстрактному рівні соціальний порядок у Парсонса є продуктом двох процесів: тенденції соціальної системи до самозбереження і тенденції до збереження певних меж постійності щодо середовища (гомеостатична рівновага). Дії в середовищі системи, яка складається з багатьох підсистем, аналізуються на основі функціональних передумов, вимог щодо її вживання і рівноваги системи. Види діяльності всередині системи постають як наслідок її структурних реакцій на вимоги, що виявляють її зв'язок із середовищем. Тому при аналізі соціальної системи важливо досліджувати її взаємообмін з іншими системами. А різні елементи системи, за Парсонсом, є похідними від умов соціальної дії та взаємодії.

Т. Парсонс вважав, що будь-яка соціальна система повинна забезпечувати:

1) раціональну організацію і розподіл своїх матеріальних (природних), людських (персонал) і культурних ресурсів для досягнення своїх цілей;

2) визначення основних цілей і підтримання процесу їх досягнення;

3) збереження солідарності (проблема інтеграції);

4) підтримання мотивації індивідів при виконанні ними соціальних ролей і усунення прихованих напружень у системі особистісної мотивації.

Другу і третю вимоги висуває культурна система, головним завданням якої є легітимізація нормативного порядку соціальної системи. Проблема визначення основних цілей та їх досягнення задовольняється політичною практикою. Проблему інтеграції допомагає вирішити релігійна діяльність або її функціональні альтернативи — різні секулярні (світські) ідеології тощо.

Четверту проблему вирішує сім'я, яка здійснює первинну соціалізацію, «вбудовуючи» в особистісну структуру людини вимоги соціальної системи і підтримуючи емоційну задоволеність своїх членів. Усі чотири функціональні вимоги мають сенс тільки в сукупності, структурній взаємопов'язаності.

Структурно-функціональний аналіз як метод соціального дослідження.

Цей метод систематизований і докладно описаний Р. Мертоном. У парадигмі (системі форм) структурно-функціонального аналізу сформульовані такі основні поняття:

— «функції» — наслідки діяльності, що сприяють адаптації системи;

— «дисфункції» — несприятливі наслідки;

— «явні функції» — усвідомлені наслідки;

— «латентні функції» — неусвідомлені наслідки;

— «функціональні вимоги» — вимоги, виконання яких необхідне для нормальної життєдіяльності системи;

— «функціональні альтернативи» — еквівалентні структури, здатні виконувати однакові функції.

У структурно-функціональному аналізі розрізняють два основних підходи:

— структурний, що здійснюється від аналізу різних структур до виявлення виконуваних ним функцій;

— функціональний, який застосовується за умов формування певної сукупності функціональних вимог і наявності структур, що здійснюють ці функції.

У західній соціології структурно-функціональний аналіз набув найбільшого поширення в соціології політики, соціології злочинності, соціології сім'ї, вивченні соціальної стратифікації.

Наприкінці 50 — 60-х років функціональний підхід зазнав критики за застосування біологічних понять до соціальних систем, де вони втрачають однозначність; за позаісторичний (статичний) розгляд суспільства; за надто абстрактний категоріальний апарат. Опоненти також відзначали нездатність функціонального аналізу адекватно описати і проаналізувати конфлікти. Згодом теоретичні підходи структурно-функціонального аналізу синтезувалися з іншими соціологічними течіями.

Теорії соціального конфлікту.

Представляють різноманітні концепції, які визнають конфлікт одним з найважливіших чинників соціального розвитку. Оформилися вони у зв'язку з критикою структурно-функціонального аналізу. Авторитетними щодо вивчення проблем соціального конфлікту вважаються праці К. Маркса і Г. Зіммеля.

Прихильники теорій соціального конфлікту не згодні з твердженнями, що нерівність — природний спосіб забезпечення виживання суспільства. Вони не тільки вказують на недоліки теорій функціоналізму (хіба справедливо, наприклад, що торговець жуйкою заробляє більше, ніж люди, які навчають його дітей?), але й стверджують, що функціоналізм — не більше, ніж спроба виправдати статус. На їх думку, нерівність є результатом становища, за якого люди, які контролюють суспільні цінності (багатство і владу), мають змогу здобувати для себе вигоди.

Американський соціолог Л. Козер (нар. у 1913 р.) вважає, що в кожному суспільстві існують певні елементи напруження і потенційного соціального конфлікту, який є найважливішим компонентом соціальної взаємодії і сприяє руйнуванню чи зміцненню соціальних зв'язків. Якщо у ригідних (закритих) суспільствах соціальні конфлікти поділяють суспільство на дві «ворожі» групи або два «ворожі» класи, підривають основи колективної «злагоди», загрожують руйнуванням соціальних зв'язків і суспільної системи через революційне насильство, то у «плюралістичних» (відкритих) суспільствах вони знаходять своє вирішення, а соціальні інститути оберігають суспільну злагоду. Цінність конфліктів полягає в тому, що вони запобігають окостенінню соціальної системи, відкривають шлях інноваціям, тобто впровадженню нових форм організації праці та управління, що охоплюють не тільки окремі підприємства, а й їх сукупність, галузі.

Німецький соціолог Ральф Дарендорф (нар. у 1929 р.), називаючи свою соціологічну концепцію «теорією конфлікту», протиставляє її як марксистській

теорії класів, так і концепціям соціальної злагоди. Соціальний конфлікт він вважає наслідком опору відносинам панування і підкорення. Придушення соціального конфлікту, за Дарендорфом, призводить до його загострення, а «раціональна регуляція» — до «контрольованої еволюції». Хоча причини для конфліктів завжди існують, ліберальне суспільство може владнати їх на рівні конкуренції між індивідами, групами, класами.

Теорії соціального конфлікту, визнаючи конфлікт одним з головних рушіїв соціального прогресу, одночасно розглядають явища, які характеризуються поняттями «злагода», «стабільність», «порядок», «спокій». При цьому злагода вважається нормальним станом суспільства, конфлікт — тимчасовим.

Теорія соціального обміну.

Теорія соціального обміну, фундатором якої вважають американського соціолога, соціального психолога Джорджа Хоманса (1910—1989), втілює спроби встановити зв'язки між макро- і мікрорівнями соціальної реальності. Представники цієї концепції розглядають обмін різними видами діяльності як фундаментальну основу суспільних відносин, на якій формуються певні структурні утворення (влада, статус, престиж, конформізм та ін.). Варіанти теорій соціального обміну набули поширення у соціології, соціальній психології, політології, економіці.

Згідно з цією теорією люди взаємодіють між собою на основі аналізу власного досвіду, потенційних винагород і покарань. Існують дві передумови теорії соціального обміну. Перша виходить з припущення, що у поведінці людини переважає раціональне начало, яке націлює її на одержання певних вигод (гроші, товари, послуги, престиж, повага, успіх, дружба, кохання та ін.). Типи вигод концептуалізуються по-різному «цінність» — у соціології; «корисність» — в економіці; «нагорода», «плата» — у соціальній психології. Друга розкриває зміст назви цієї концепції: процес соціальної взаємодії тлумачиться як постійний обмін між людьми різними вигодами. «Обмінні угоди» розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а дедалі складніші структурні утворення (соціальні інститути та організації) вважаються такими, що виростають з обмінних відносин.

Концепції соціального обміну часто конвергують з іншими методологічними концепціями емпіричної соціології — аналізом соціальних мереж, теорією ролей та ін.

Психоаналітичні теорії.

Поштовх до розвитку психоаналітичних теорій дало психологічне вчення відомого австрійця Зигмунда Фрейда (1856—1939), який висунув гіпотезу про домінуючу роль у людському житті несвідомих імпульсів, переважно сексуального характеру. Але між соціальною доктриною Фрейда і психоаналізом як конкретним методом вивчення неусвідомлених психічних процесів існує суттєва відмінність.

Згідно з Фрейдом проблема розв'язання сексуальних колізій має вирішальне значення не тільки в індивідуальному розвитку, а й в історичному процесі. В основі

соціокультурної, художньої та інших видів людської діяльності лежить сублімація (перетворення, переключення) сексуальної енергії.

Теорія міжособистісного спілкування Фрейда заснована на переконанні, що в процесі взаємодії людей відтворюється їх дитячий досвід. Будучи дорослими, вони застосовують у різних життєвих ситуаціях поняття, засвоєні у ранньому дитинстві. Схильність з повагою ставитися до особистості, наділеної владою, наприклад до керівника, зумовлена тим, що він нагадує когось із батьків. Фрейд вважав, що люди належать до різних соціальних груп і залишаються у них здебільшого тому, що переживають почуття відданості та покірності лідерам груп. Він пояснював це не якимись особливими якостями лідерів, а швидше ототожненням їх з могутніми, богоподібними особистостями, яких у дитинстві уособлювали батьки.

Послідовники Фрейда, часто не погоджуючись з основними його твердженнями щодо ролі сексуального чинника у соціальному житті, застосовували психоаналітичний метод у вивченні підсвідомих неусвідомлених процесів, їх ролі у формуванні поведінки людей.

Так, американська дослідниця Карен Хорні (1885—1952) займалася вивченням соціальних аспектів появи неврозів. Розглядаючи невроз як відображення ірраціональних аспектів суспільства, Хорні вважала його рушійною силою стану «основного страху», породженого ворожим середовищем. Як реакція на страх, «включаються» різні захисні механізми: придушення страху, внаслідок чого з'являються інші симптоми; «наркотизація» страху — безпосередня (за допомогою алкоголю) або опосередкована (у вигляді бурхливої зовнішньої діяльності тощо); втеча від ситуацій, що викликають страх. Ці засоби захисту породжують чотири «великі неврози» нашого часу: невроз прихильності — пошуки любові, кохання і схвалення будь-якою ціною; невроз влади — гонитва за владою, престижем і володінням; невроз покірності (конформізм автомата); невроізоляція — втеча від суспільства. Але ці ірраціональні способи вирішення конфліктів посилюють самовідчуження особистості. Завдання психотерапії психоаналітики вбачають у виявленні дефектів системи соціальних зв'язків пацієнта для кращої адаптації його до існуючого способу життя.

Помітною постаттю в соціології XX ст. став німецько-американський соціолог і психолог Еріх Фромм (1900—1980). Спочатку він розробляв теорію фрейдистського напряму, співпрацював з ученими франкфуртської школи, так званими неомарксистами М. Хоркхаймером, Г. Маркузе та ін.

Тому Е. Фромма часто вважають неофрейдистом або неомарксистом. Насправді у 50—80-х роках він створив оригінальну соціологічну теорію, використовуючи і критично оцінюючи при цьому різні соціологічні течії. Сам Фромм виокремив три концептуальні підходи до вивчення суспільства, які відрізняються від його власного.

1. Психологічний — характерний для мислення Фрейда, згідно з яким культурні явища зумовлені психологічними чинниками, що «виростають» з інстинктивних спонук, на які суспільство впливає тільки шляхом повного або часткового придушення. На думку Фромма, автори, що йшли за Фрейдом, пояснювали

капіталізм як наслідок анального еротизму, а розвиток раннього християнства — як наслідок амбівалентності щодо образу батька.

2. Економічний — виріс, як вважав Фромм, зі спотвореного розуміння історії, яке розробив К. Маркс. Тому вважалося, що такі явища суспільно-культурного життя, як релігії, політичні ідеї, породжені суб'єктивними економічними інтересами. Протестантство постає як пряме відображення певних економічних потреб буржуазії. Фромм зазначає, що Маркс мав на увазі інше: об'єктивні економічні умови є рушійною силою історії, оскільки зміна цих умов призводить до перетворення економічних відносин. Внаслідок цього змінюються й економічні установки людей, причому інтенсивне прагнення матеріального багатства — лише одна з таких установок.

3. Ідеалістичний — представлений у праці М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму», в якій стверджується, що новий тип економічної поведінки і новий дух культури зумовлені появою нових релігійних течій, хоча й підкреслюється, що цю поведінку не визначали лише релігійні доктрини.

На відміну від цих концепцій, Фромм вважав, що ідеологія і культура ґрунтуються на соціальному характері, який є сукупністю рис, властивих більшості учасникам даної соціальної групи; формується способом життя даного суспільства. Домінантні риси цього характеру стають творчими силами, що формують соціальний процес.

Розглядаючи з цієї точки зору проблему протестантства і капіталізму, Фромм показав, що розпад середньовічного суспільства загрожував середньому класу. Ця загроза спричинила почуття ізоляції, безсилля і сумніву. Психологічна зміна зумовила принадність доктрини Лютера і Кальвіна. Вони посилили і закріпили зміни в структурі особистості, а нові її риси стали ефективними силами розвитку капіталізму, що постав як наслідок економічних і політичних змін.

Такий підхід Фромм застосував і щодо фашизму. Низи середнього класу реагували на економічні зміни (зростаюча міць монополій і повоєнна інфляція) посиленням певних рис характеру, а саме: садистських і мазохістських устремлінь. Нацистська ідеологія ще більше посилила їх, а відтак ці нові риси характеру стали силами, що служили експансії німецького імперіалізму. В обох випадках, доводив Фромм, коли певному класові загрожує небезпека нових економічних тенденцій, він реагує на цю загрозу психологічно та ідеологічно. Причому психологічні зміни, зумовлені такою реакцією, сприяють розвитку економічних тенденцій всупереч економічним інтересам цього класу.

Е. Фромм змоделював механізм взаємодії економічних, психологічних та ідеологічних чинників: людина реагує на зміни зовнішньої обстановки тим, що змінюється сама, а ці психологічні чинники, в свою чергу, сприяють розвитку економічного і соціального процесу. Зміни соціальних умов приводять до зміни соціального характеру, тобто до появи нових потреб і тривог. Ці нові потреби породжують нові ідеї, водночас готуючи людей до їх сприйняття. Нові ідеї зміцнюють і посилюють новий соціальний характер і спрямовують людську

діяльність в нове русло. Інакше кажучи, соціальні умови впливають на ідеологічні явища через соціальний характер, але цей характер не є результатом пасивного пристосування до соціальних умов.

Соціальний характер — це наслідок динамічної адаптації на основі невід'ємних властивостей людської природи, закладених біологічно або сформованих у ході історії.

Багато теоретиків вважали і вважають, що спочатку необхідно радикально змінити політичну та економічну структуру суспільства, а вже потім людську психіку. Інші дотримуються думки, що спочатку слід змінити природу людини і лише після цього починати будувати нове суспільство. Фромм обидва підходи вважає помилковими. На його думку, у першому випадку мотивації нової еліти нічим не відрізняються від мотивацій попередніх еліт. Ця еліта обов'язково спробує в середині нових соціально-політичних інститутів, створених революцією, відновити деякі елементи старого суспільства. Тому перемога революції означатиме її поразку, що ілюструють революції у Франції і Росії. У другому випадку зміни суто психічного характеру не виходять за межі індивіда та його найближчого оточення і, врешті, не мають істотного значення. Тому Фромм дотримується думки, що структура особистості середнього індивіда і соціально-економічна структура взаємозумовлені.

Е. Фроммові належить авторство теорії радикального гуманізму, яка спирається на «типологію соціальних характерів» і на вивчення відносин між особистістю та суспільством. Її основні положення: виробництво повинно служити людині, а не економіці; відносини між людиною і природою мають будуватися не на експлуатації, а на кооперації; антагонізми повинні бути замінені відносинами солідарності; вищою метою всіх соціальних заходів мають бути людське благо і запобігання людським стражданням; не максимальне, а тільки розумне споживання служить здоров'ю та добробуту людини; кожна людина повинна бути зацікавлена в активній діяльності на благо інших людей і залучена до неї.

Символічний інтеракціонізм.

Його головною особливістю є аналіз соціальних взаємодій на основі символічного змісту, який вкладають у свої конкретні дії люди. В межах цієї теорії важливими є значення символів як необхідних засобів соціальних взаємодій. Причому велика увага приділяється головному символічному засобу взаємодії — мові. Соціальний символ, що має риси знакової структури, є необхідним елементом виконання соціальної ролі, без якої взаємодія неможлива. За соціальним символом приховується зіставлення індивідом своїх дій із соціальними нормами і зразками поведінки. Пізнавши соціальні символи як знаки взаємодії, можна вивчати її особливості.

Засновник символічного інтеракціонізму — американський соціолог Джордж-Герберт Мід (1863—1934), хоча сам термін був запроваджений у науковий обіг його учнем — Гербертом Блумером (1900—1978). Дж.-Г. Мід вважав, що соціальний світ

людини і людства формується в результаті процесів соціальних взаємодій, в яких вирішальну роль відіграє «символічне оточення» завдяки двом своїм головним засобам — жестам і мові. Соціальне життя залежить від здатності людини уявляти себе в інших соціальних ролях, а це залежить від здатності до внутрішнього діалогу.

Послідовники Дж.-Г. Міда — Г. Блумер, Т. Шибутані, Т. Партленд та інші — представляють дві школи символічного інтеракціонізму — чиказьку та айовську. Прихильники першої, вивчаючи взаємодію, роблять акценти на процесуальній його стороні, представники іншої — на стабільних символічних структурах. Соціальний процес розглядається соціологами як вироблення і зміна соціальних значень, які не мають суворої причинної зумовленості, залежні більше від суб'єктів взаємодії, ніж від об'єктивних причин.

Із символічним інтеракціонізмом пов'язаний так званий соціодраматичний підхід, який тлумачить соціальне життя як реалізацію «драматичної» метафори (переносного значення), аналізує взаємодію у таких термінах: «актор», «маска», «сцена», «сценарій» тощо.

Феноменологічна соціологія.

Її вважають різновидом «розуміючої соціології», бо вона розглядає суспільство як явище, створене і постійно відтворюване у духовній взаємодії індивідів (міжіндивідуальній комунікації). Основоположник феноменологічної соціології — австрійський соціолог Альфред Шюц (1899—1959).

Її прихильники, звинувачуючи позитивізм і натуралізм у відчуженні, упредметнюванні соціальних явищ, намагаються теоретично осмислити соціальний світ у його суто людському бутті, співвідношенні з уявленнями, ідеями, цілями, мотивами практично діючих соціальних індивідів. Однак феноменологічна методологія не пристосована до аналізу об'єктивних предметно-діяльних процесів, тому призводить до підміни об'єктивності явищ, що трактуються, феноменологічною суб'єктивністю. Внаслідок цього соціальне життя відображене у феноменологічній соціології, втрачає об'єктивний характер, зводиться до уявлень про суспільство, взаємодії і взаємовпливу цих уявленв у свідомості індивідів. Феноменологічна соціологія дедалі більше інтегрується у традиційні напрями, школи, привносячи туди вміння сприймати і концептуалізувати суб'єктивні чинники об'єктивних соціальних процесів.

Неомарксизм.

Засновники неомарксизму — Дьордь Лукач (1885—1971) (Угорщина) і Антоніо Грамші (1891— 1937) (Італія). Їхні теоретичні розробки започаткували «діалектико-гуманістичний» напрям у марксистській думці. До нього, що переважно апелює до ранніх праць К. Маркса, належать теоретики франкфуртської школи (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Ю. Хабермас), пов'язані з цією школою фрейдомарксисти (В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм), марксисти-екзистенціалісти (Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті) та ін.

Присутній у неомарксизмі й інший напрям, представлений марксистами-соцієнтистами (Л. Альтюссер, Л. Коен, Д. Ельстер, Д. Ремер).
Його прихильники прагнуть переформулювати категорії історичного матеріалізму на основі методів соціологічної науки: структурно-функціонального підходу, структурації тощо.

Ще одна група неомарксистів орієнтується на дослідження проблем «третього світу», аналіз капіталізму як світової системи, вивчення питань фемінізму тощо. У 60-ті роки неомарксизм виступив і як особлива соціологічна тенденція, критично протиставлена офіційній соціології (Р. Міллс, Н. Бірнбаум, А. Гоулднер та ін).

Сучасні неомарксисти уточнюють і марксистське тлумачення матеріальних джерел соціально-політичних криз у суспільстві, розуміння способів їх подолання. Ю. Хабермас, наприклад, вважає, що зростання ролі держави в регулюванні економічних процесів, плануванні виробництва й розподілі матеріальних благ істотно змінило економічні закономірності розвитку капіталізму, позбавило його колишніх гострих економічних криз.

Західні вчені неодноразово передбачали неминучий крах доктрини Маркса, яка часто відроджувалася в оновленому вигляді. Лише за останні роки популярність марксизму на Заході мала декілька злетів. Остання за часом модифікація пов'язана зі спробами вирішення нових проблем постіндустріального та інформаційного суспільства.

Соціологічна думка та соціологія в Україні.

Зародження і розвиток соціологічної думки.

Історія соціологічної думки в Україні як цілісний процес донедавна практично не досліджувалася. Нині у зв'язку з процесами державотворення та національно-культурного відродження потреба у науковому знанні еволюції вітчизняної соціальної думки, починаючи від її витоків до інституціалізації як академічної науки, набуває особливого значення. Вона відтворює низку проблем, пов'язаних зі складними процесами становлення і розвитку українства від початків його історії до сьогодення.

Протосоціологічний період її розвитку охоплює хронологічний проміжок від часів Київської Русі до середини XIX ст. Його історія налічує кілька етапів, що характеризуються певними особливостями розвитку соціологічного знання під впливом економічних, соціальних, політичних, ідеологічних факторів:

— протосоціологія епохи становлення, розвитку та розпаду Київської Русі (праісторія, Київська держава, княжа доба, литовсько-польський період — V — кінець XV ст.);

— протосоціологічне знання козацької доби (від початків козацтва до зруйнування Січі — кінець XV — третя чверть XVIII ст.);

— протосоціологія доби відродження України (кінець XVIII — середина XIX ст.).

Витоки соціального пізнання в Україні сягають сивої давнини, зокрема княжої доби (IX — XIII ст.), і тісно пов'язані з буттям українського народу, формуванням української державності — Київської Русі, яка постала в результаті об'єднання східнослов'янських племен навколо політичного й культурно-економічного центру — Києва й Середнього Подніпров'я. Елементи соціологічної думки містять праці найдавніших українських мислителів.

Київський князь Володимир Мономах (правив у 1113—1125 рр.) у «Повчанні дітям» дає настанови на праведне життя, справедливий соціальний устрій, закликає долати міжусобиці заради єдності землі Руської, громадянського миру.

Різноманітним історико-соціологічним матеріалом насичені літописи Київської Русі XI—XIII ст., найпомітніший серед яких «Повість минулих літ», авторство якого належить ченцеві Києво-Печерського монастиря Несторові. Подієвий спектр увиразнює головну його ідею, яка полягає в обстоюванні єдності Руської землі та політичної незалежності.

Вихід на історичну арену Галицько-Волинської держави засвідчив «Галицько-Волинський літопис» — важливе джерело інформації про соціальне життя на західноукраїнських теренах.

Соціально-економічне, політичне і духовне життя різко змінилося у XIII ст. у зв'язку з пануванням на українських землях монголо-татарського іга. У XIV ст. центрально-українські землі були захоплені Великим князівством Литовським. Більшість галицько-волинських земель опинилася під польською владою. З півдня дошкуляли татарські напади.

Історична доля українського народу витворила своєрідний соціальний феномен — козацтво — проміжну верству між шляхтою і селянством, на яку не поширювалися ні кріпацтво, ні панщина. Особливість його в тому, що Україна, не будучи державою, фактично існувала як унікальна державно-правова система, суб'єктом якої було козацтво. З ним пов'язані і перші переписи населення в Україні, формування козацьких реєстрів, створення війська реєстрових козаків.

У середині XVI ст. ідеї природного права, суспільного договору розробляв Станіслав Оріховський-Роксолан (1513—1566), якого сучасники називали українським (рутенським) Демосфеном. Він обґрунтував положення, згідно з яким королівська (державна) влада дана не Богом, а виникла внаслідок договору між людьми, які підкоряються королю добровільно. Перед законом як гарантією розвитку та існування держави рівні всі, навіть королі. На думку С. Оріховського, природне право (закон) важливіше від законів, які регулюють відносини у суспільстві і які за необхідності можна змінити.

Виникнення держави спричинене двома факторами: вродженим людським недоліком, який вимагає взаємної допомоги, і вродженою схильністю людей до зближення, яка ніби «клеїть» їх, в'яже одним вузлом. Обов'язок держави щодо громадянина — гарантувати кожному право на існування. Вона повинна дбати про

освіту громадян, «адже ніхто нічого не зробить корисного навіть у самому незначному мистецтві, якщо не буде вчитися», сприяти розбудові нових шкіл.

Обов'язки індивіда перед державою ще вищі, його діяльність має спрямовуватися передусім у руслі інтересів держави.

Суспільні погляди С. Оріховського відіграли етапну роль у розвитку вчення про державу від середньовічних концепцій до теорій держави і права XVII— XVIII ст. Щодо багатьох положень він випередив таких мислителів, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж. Боден та ін. В Україні і Росії його ідеї розвивали діячі Києво-Могилянської академії, зокрема Феофан Прокопович (1681—1736).

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. найпомітнішою постаттю в українському духовному житті був Іван Вишенський (між 1545(50) — після 1620), який у своїх полемічних творах обстоював ідею свободи, рівності, справедливості.

У цей час центр освітнього, інтелектуального життя переміщується з Острозької академії до Києво-Могилянської, найпомітніші діячі якої Петро Могила, Стефан Яворський, Павло Величковський, Юліан Кониський, Феофан Прокопович, крім власне духовних літературних праць, приділяли увагу відносинам церкви і держави, церковній та світській владі.

Істотний внесок у розвиток соціологічних ідей зробив видатний український філософ, письменник Григорій Сковорода (1722—1794), який науку про людину вважав найважливішою і найвищою з усіх наук. Не заперечуючи ролі й значення технічних досягнень, найголовнішою він вважав науку про умови та способи забезпечення щасливого життя, про людину та її щастя.

Особливу цінність має його концепція спорідненої праці. Сковорода чи не першим із вчених нового часу висунув ідею перетворення праці із засобу до життя на найпершу життєву потребу та найвищу насолоду. Смисл людського буття він вбачав у праці, а справжнє щастя — у вільній праці за покликанням. Думка про визначальну роль спорідненої праці у забезпеченні щасливого життя вперше набула рис загального принципу вирішення проблеми людського щастя і смислу людського буття.

Безпосереднім суб'єктивним виявом людського щастя Сковорода вважав внутрішній світ, добрий сердечний настрій, душевну міць. Досягти цього можна, втілюючи веління своєї «внутрішньої натури», пізнаного в собі Бога. Цією «внутрішньою натурою» є спорідненість із певними видами праці. Люди мають пізнати самі себе, свої здібності й виробити адекватний своїй природі спосіб життя. Спорідненість, покликання і є справжнім Богом у людині.

У такому контексті розглядає Сковорода й проблему соціальної нерівності, визнаючи тільки одну — нерівність обдарувань і покликань, тобто нерівність природного походження. Звідси його принцип «нерівної рівності». «Бог, — писав Сковорода, — богатому подобен фонтану, наполняющему различные сосуды по их вместимости. Над фонтаном надпись сія: «Неравное всьм равенство»... Меншій сосуд менье имьет, но тем равен єсть большему, что равно єсть полный». З цих

позицій критикує він суспільні вади, ратуючи за моральну перебудову світу шляхом подолання неспорідненої праці, бо саме вона породжує суспільні вади.
Треба займатися тією справою, для якої людина народжена.

Великого значення у пізнанні людської природи, у виборі людиною свого місця у житті Сковорода надавав практиці, вправам, які вдосконалюють природні дані. Наука і звички повинні спрямувати людину на шлях спорідненої, корисної для суспільства праці, яка є основною сферою вияву сутності людини в її високих духовних прагненнях.

У творчості Г. Сковороди започатковані й ідеї екзистенціалізму (філософська течія, що на першому плані розглядає людину та її переживання), які у світовій науці стали розробляти тільки через століття. Його роздуми сповнені гуманізму, конструктивного змісту і варті сучасного ґрунтовного дослідження.

Отже, суспільні концепції, які постали в Україні в період від античності до XIX ст., охоплювали широке коло соціальних проблем і підходів до їх вирішення. З позицій свого часу, тодішнього рівня знань автори намагалися осмислити окремі і загальні соціальні явища, що створювало інтелектуальне підґрунтя для подальшого вивчення суспільства як системи, механізмів його функціонування. У тогочасній українській протосоціологічній думці домінують загальні закономірності становлення й еволюції соціологічного знання та специфічні особливості, зумовлені розвитком української історії. Ця специфіка відображена у соціальній проблематиці, пов'язаній з боротьбою етносу за свою політичну й національну незалежність, громадянські права та свободи, за національні соціальні інститути.

Наприкінці XVIII ст. розпочинаються активні дослідження фольклору, етнографії, історії українського народу, набутки яких мають неабияке значення і для соціальних знань. Багато праць цього періоду, передусім «Опис весільних обрядів» Григорія Калиновського, «Землеописания о Малия России» М. Туранського, «Записки о Малороссии» Ярослава Маркевича, «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського, «Історія русів» невідомого автора засвідчують появу системних українознавчих студій, в контексті яких досліджувалося і соціальне життя народу.

Подальший розвиток та якісно новий стан самоусвідомлення українства розпочинається з діяльності Кирило-Мефодіївського братства, ідейне ядро якого утворювали Микола Костомаров, Михайло Гулак, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Володимир Білозерський, Олександр Маркевич. Своєрідним маніфестом Братства стала «Книга буття українського народу» М. Костомарова, в якій історія України розглядається у контексті світового історичного процесу, а соціософські міркування автора насичені ідеями всеслов'янського братства і відродження України.

Початок української соціології.

Другий період розвитку соціологічної думки в Україні безпосередньо пов'язаний з виникненням соціології як окремої науки. У наукових колах його називають

періодом академічної соціології. Розпочинається він за існування та інституціалізації соціології на Заході. Це породжує певні способи бачення й моделі пізнання соціальної реальності, нові підходи, способи вирішення й засоби реалізації соціальних цілей, інтересів і потреб, оскільки соціологічні принципи, методи та концепції були вже досить відомими серед українських науковців.

Прийнято вважати, що українська соціологія заявила про себе у 80-х роках XIX ст. дослідженнями Женевського гуртка українських учених, праці яких друкувалися найчастіше в тамтешньому журналі «Громада».

Учені, які досліджують особливості тогочасної української соціологічної думки наприкінці XIX ст., відзначають, що тодішні дослідження здебільшого трансформували ідеї О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, виявляли обмаль критичного ставлення до надбань своїх попередників, слабо були заряджені на вироблення власних соціологічних теорій, хоча окремі оригінальні ідеї вони висловлювали. Визначальна риса соціологічної думки в Україні — тісний взаємозв'язок із суспільно-політичними проблемами, з завданнями утвердження національної державності, боротьбою за незалежність, національно-культурне відродження. Специфічною ознакою вітчизняної соціології було її самовизначення як одного з засобів державотворення, розвитку національної самосвідомості.
А перші українські соціологи були передусім громадськими діячами, а вже потім науковцями.

Домінувало у тогочасній соціологічній думці звернення до соціально-культурних проблем. Водночас вона виявляла помітну зацікавленість соціально-політичними, економічними аспектами.

Так, у соціологічних студіях публіциста, економіста, соціолога Сергія Подолинського (1850—1891) сусідили марксистські і соціал-дарвіністські, «громадівські» погляди. Вважаючи, що суспільне життя відбувається згідно з законом боротьби за існування, він і положення про додаткову вартість розглядав як одну з форм цієї боротьби. Але поряд із законом боротьби за існування, твердив С. Подолинський, діє і закон зростання солідарності людей. З часом людські громади, піддавшись почуттю прихильності, можуть перестати боротися між собою. Все це матиме неабиякий сенс для людей, які вивільнять свої сили для взаємодії з навколишньою природою. Зростатиме середній рівень розвитку більшості людей, з'являться можливості для самовияву талантів.

С. Подолинський значну увагу приділяв аналізу соціального становища різних груп, причин соціальної диференціації (їх він убачав у привласненні панівним класом додаткової вартості), соціальної мобільності (залежить від національності особи). Ці думки висловлював у праці «Ремесла і фабрики на Україні».

Серед учених-дослідників українського суспільства кінця XIX ст. насамперед вирізняється постать Михайла Драгоманова (1841—1895), який чимало уваги приділяв перспективам історичного поступу України, можливості її самостійного існування на європейському терені. Національне питання він вважав одним з найважливіших. Основу для його вирішення вбачав передусім у демократизації

суспільства, запровадженні політичних свобод (всенародного земського представництва з контролем за діями виконавчої влади, недоторканності свободи особи, слова, товариств). На його думку, політичні та національні інтереси російського населення можуть бути забезпечені тільки за повної децентралізації управління економічним і культурним життям. Драгоманов обґрунтував тезу, що справжньої політичної свободи не може бути за тогочасної централізації. На підтвердження цього він наводить факт, що в Європі з часів Великої французької революції всі перевороти саме тому і не досягали найближчої мети, бо самодержавство королів змінювалося самодержавством парламентської більшості, залишаючи недоторканною і навіть удосконалюючи централізовану бюрократичну машину управління.

М. Драгоманов критикував ідеологію російських народників П. Лаврова, П. Ткачова, Г. Плеханова та інших за те, що вони у своїх політичних програмах навіть не обіцяли автономій іншим народам у майбутньому. Російські революційні діячі не сприйняли тоді ідей Драгоманова про федеративний принцип взаємозв'язку народів Росії. Але концепція Драгоманова набула широкого розголосу поміж української інтелігенції, справила позитивне враження і на Європу. Зокрема, її підтримував Е. Бернштейн.

М. Драгоманов черпав досвід з демократичних надбань європейських держав. Йому була близькою соціальна проблема у марксизмі, але не відкидав він і національних засад у розвитку людства, через які суспільство має засвоювати найпрогресивніші надбання. Він намагався наповнити ідею національності «всесвітньою правдою», яка допомагала б кожній нації рухатися шляхом історичного поступу. Національність не може бути причиною насилля над людьми, а права осіб будь-якої національності мають бути рівними.

Учені, які досліджують особливості тогочасної української соціологічної думки наприкінці XIX ст., відзначають, що тодішні дослідження здебільшого трансформували ідеї О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, виявляли обмаль критичного ставлення до надбань своїх попередників, слабо були заряджені на вироблення власних соціологічних теорій, хоча окремі оригінальні ідеї вони висловлювали. Визначальна риса соціологічної думки в Україні — тісний взаємозв'язок із суспільно-політичними проблемами, з завданнями утвердження національної державності, боротьбою за незалежність, національно-культурне відродження. Специфічною ознакою вітчизняної соціології було її самовизначення як одного з засобів державотворення, розвитку національної самосвідомості. А перші українські соціологи були передусім громадськими діячами, а вже потім науковцями.

Домінувало у тогочасній соціологічній думці звернення до соціально-культурних проблем. Водночас вона виявляла помітну зацікавленість соціально-політичними, економічними аспектами.

Так, у соціологічних студіях публіциста, економіста, соціолога Сергія Подолинського (1850—1891) сусідили марксистські і соціал-дарвіністські, «громадівські» погляди. Вважаючи, що суспільне життя відбувається згідно з

законом боротьби за існування, він і положення про додаткову вартість розглядав як одну з форм цієї боротьби. Але поряд із законом боротьби за існування, твердив С. Подолинський, діє і закон зростання солідарності людей. З часом людські громади, піддавшись почуттю прихильності, можуть перестати боротися між собою. Все це матиме неабиякий сенс для людей, які вивільнять свої сили для взаємодії з навколишньою природою. Зростатиме середній рівень розвитку більшості людей, з'являться можливості для самовияву талантів.

С. Подолинський значну увагу приділяв аналізу соціального становища різних груп, причин соціальної диференціації (їх він убачав у привласненні панівним класом додаткової вартості), соціальної мобільності (залежить від національності особи). Ці думки висловлював у праці «Ремесла і фабрики на Україні».

Серед учених-дослідників українського суспільства кінця XIX ст. насамперед вирізняється постать Михайла Драгоманова (1841—1895), який чимало уваги приділяв перспективам історичного поступу України, можливості її самостійного існування на європейському терені. Національне питання він вважав одним з найважливіших. Основу для його вирішення вбачав передусім у демократизації суспільства, запровадженні політичних свобод (всенародного земського представництва з контролем за діями виконавчої влади, недоторканності свободи особи, слова, товариств). На його думку, політичні та національні інтереси російського населення можуть бути забезпечені тільки за повної децентралізації управління економічним і культурним життям. Драгоманов обґрунтував тезу, що справжньої політичної свободи не може бути за тогочасної централізації. На підтвердження цього він наводить факт, що в Європі з часів Великої французької революції всі перевороти саме тому і не досягали найближчої мети, бо самодержавство королів змінювалося самодержавством парламентської більшості, залишаючи недоторканною і навіть удосконалюючи централізовану бюрократичну машину управління.

М. Драгоманов критикував ідеологію російських народників П. Лаврова, П. Ткачова, Г. Плеханова та інших за те, що вони у своїх політичних програмах навіть не обіцяли автономій іншим народам у майбутньому. Російські революційні діячі не сприйняли тоді ідей Драгоманова про федеративний принцип взаємозв'язку народів Росії. Але концепція Драгоманова набула широкого розголосу поміж української інтелігенції, справила позитивне враження і на Європу. Зокрема, її підтримував Е. Бернштейн.

М. Драгоманов черпав досвід з демократичних надбань європейських держав. Йому була близькою соціальна проблема у марксизмі, але не відкидав він і національних засад у розвитку людства, через які суспільство має засвоювати найпрогресивніші надбання. Він намагався наповнити ідею національності «всесвітньою правдою», яка допомагала б кожній нації рухатися шляхом історичного поступу. Національність не може бути причиною насилля над людьми, а права осіб будь-якої національності мають бути рівними.

Розглядаючи соціологію як науку про суспільство, важливу роль відводив порівняльному методу досліджень, намагаючись піднести їх до світових зразків.

Один з найвідоміших тодішніх вітчизняних соціологів Максим Ковалевський (1851—1916) сповідував плюралістичний підхід до суспільства, намагався при вирішенні складних соціологічних проблем брати до уваги сукупність соціальних чинників та елементів. У двотомній праці «Соціологія» (1910) писав, що соціологія, на відміну, наприклад, від історії, відволікається від маси конкретних фактів і вказує лише на загальну їх тенденцію, не втрачаючи при цьому свого основного завдання — розкриття причин спокою чи руху людських суспільств у різні епохи. Тільки соціологія, стверджував він, може ставити собі за мету розкриття елементів, необхідних для блага суспільства, тобто для його порядку і прогресу, а також усіх різноманітних біосоціальних причин, від яких вони залежать.

У ставленні до соціології як системи наукового знання Ковалевський дотримувався тієї ж класифікації наук, що й Конт, але психологію вважав галуззю не біології, а соціології. Конкретні науки (етнографія, статистика, політична економія та ін.) забезпечують соціологію необхідними даними. У свою чергу, ці науки повинні спиратися на загальні закони співіснування і розвитку, які покликана встановлювати соціологія як наука про порядок і прогрес людських суспільств. Однак соціологія має не запозичувати у конкретних дисциплін основні засади, а виробляти їх сама, беручи до уваги різноманітні людські відчуття і потреби.

М. Ковалевський не вважав, що ідеї правлять світом, стверджував, що не існує єдиного визначального соціального чинника. Вести мову про головний чинник — те саме, що говорити про краплі річкової води, які своїм рухом зумовлюють її течію. Соціологічна теорія Ковалевського — явище складне, різноманітне, органічно пов'язане з його історичними дослідженнями.

Відомий історик, етнограф, археолог Володимир Антонович (1834—1908) використовував свої знання для вивчення соціальної структури, психосоціальних типів, поведінки натовпу, чинників соціального розвитку. Він одним з перших вітчизняних дослідників пов'язував назву «Русь» зі слов'янським племенем полян і, всупереч польським націоналістичним історикам, а також російській великодержавно-шовіністичній історіографії, вказував на її генетичний зв'язок з історією Київської Русі. Саме Антонович запропонував для практичного вжитку термін «Україна-Русь», який, на його думку, мав не лише стверджувати наступність історичного минулого й сьогодення, а й певною мірою, самою згадкою про старі часи сприяти консолідації українського народу, територіально поділеного між Австро-Угорщиною та Росією.

Учень Антоновича, видатний історик, політичний діяч Михайло Грушевський (1866—1934) вважав, що соціальний прогрес однаковою мірою визначається біологічними, економічними та психологічними чинниками. Значне місце в його дослідженнях відведено вивченню історії України, історичного процесу взагалі, генезису східнослов'янських народів. На особливу увагу заслуговують погляди

Грушевського щодо виникнення і розвитку української та російської народностей, становлення державності в Україні та Росії.

До Грушевського в російській історіографії загальноприйнятою була така схема історії Російської держави: передісторія Східної Європи, неслов'янська колонізація, розселення слов'ян, формування Київської держави, історія, що сягала XII ст. Потім вона переходила до Великого князівства Володимирського, від нього в XIV ст. — до князівства Московського, де була започаткована історія Московського царства, згодом імперії. З історії українсько-руських і білоруських земель, які лишилися за межами Московського царства, часом бралися найважливіші епізоди (держава Данила, формування Великого князівства Литовського, унія з Польщею тощо) з прилученням до російської держави. Ця схема переслідувала генеалогічну ідею — довести право московської династії князів, а потім царів, тримати під владою не тільки власне московські, а й інші, завойовані, землі. Згодом, коли основний акцент був перенесений на історію народу, суспільства, культури, дана концепція була реалізована в працях з історії великоросійського народу, активно використовувалася для обґрунтування ідеї Москви як «третього Риму».

М. Грушевський довів, що Київська держава, право, культура були утворені українсько-руською народністю. Володимиро-московська держава — то витвір іншої, великоруської народності. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський (XIII ст.), потім — литовсько-польський (XIV—XVI ст.). Володимиро-московська держава не була ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла зі свого кореня, і відносини її з Київською можна було б скоріше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави з її гальськими провінціями. Тому це не можна розглядати як спадкоємність двох періодів у політичному і культурному житті Франції. Те, що московські князі пересадили у великоросійські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, не дає права включати Київську державу в історію з великоросійської народності. Етнографічна й історична близькість української народності до великоросійської не повинна спричиняти їх перемішування. Запропонований Грушевським підхід дає змогу послідовно представляти історію великоросійської, українсько-руської і білоруської народностей, а не заступати історію східного слов'янства історією великоруського народу; не ігнорувати історію білоруської та українсько-руської народностей або поєднувати її з великоруською. Він наполягав на необхідності усунення еклектичного характеру «руської історії», припинення зшивання докупи епізодів з історії різних народностей, розгляду історії кожної народності в «її генетичному приємстві від початків аж до нині».

Під час вимушеної еміграції (1919—1924) Грушевський створив у Відні Український соціологічний інститут. Крім видання наукових праць, його співробітники проводили лекційну діяльність. Були видані соціологічні дослідження М. Грушевського, В. Липинського, В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага,

М. Лозинського. Загалом під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 13 праць, присвячених різним аспектам минулого та сучасного життя України. Для українських емігрантів були організовані безплатні загальнодоступні курси із суспільних наук. Вони охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії: початки громадського і державного життя, або генетична соціологія (М. Грушевський); соціальні підстави розвитку мистецтва (Д. Антонович); історія української революції (П. Христюк); теорія нації (В. Старосольський); держава і державне право (М. Шраг) та ін.

Помітно збагатив українську соціологічну думку кінця XIX — початку XX ст. Іван Франко (1856— 1916), який, аналізуючи «генезу творення людської спільності» і держави, роздумував над проблемами справедливості, нового соціального порядку, за якого торжествуватиме самоуправління народу, його праця задля власного розвитку. У громадсько-федеративному суспільному устрої він вбачав основу свободи особи і громади, об'єднання громад та народів, обстоюючи свободу та автономію громад як одиниць суспільного життя. Згодом його федералістичні погляди еволюціонували до визнання федеративних зв'язків між незалежними державами

Видатний вчений-економіст Михайло Туган-Барановський (1865—1919) вважав соціологію однією з стрижневих суспільних наук. У більшості своїх праць він зосереджувався на обґрунтуванні ролі господарства у соціальному житті. Господарство розглядав як сукупність людських дій щодо зовнішнього світу задля створення матеріальних обставин, які задовольняли б людські потреби.

Виробництво засобів до життя — нижча сходинка діяльності людей. На вищих сходинках господарська робота стає менш значимою. Отже, чим вищі потреби, тим меншу роль в їх задоволенні відіграє господарська праця. Тільки найбідніші борються за своє «чисте» існування, а більшість людей розглядає багатство як спосіб доступу до влади, а не навпаки.

Значний вплив на суспільну думку на початку XX ст. мали ідеї державності та історичного поступу України. Один з провідних тогочасних вчених, історик, політолог, соціолог В'ячеслав Липинський (1882— 1931), зосередившись на проблемах держави і права, стверджував, що життєвість кожної держави зумовлена особливістю взаємовідносин між провідними верствами суспільства і народом. Ці особливості реалізуються через різні типи державного устрою — класократію, демократію, охлократію. Найраціональнішою він вважав класократію, розуміючи під поняттям «клас» осіб, наділених однією суспільною функцією. На цій підставі до «промислового класу» він зараховував робітників, технічний персонал, лідерів індустрії, аргументуючи це тим, що об'єднуючі їх чинники значно сильніші за суперечності між ними. Це аж ніяк не унеможливлює взаємної критики, свободи опозиції. А навпаки, діючи в координатах традиційного правопорядку, вони забезпечують необхідну рівновагу між владою і свободою. За взірець класократії він наводив Англію з її традиціоналізмом, консервативними цінностями.

Демократію В. Липинський критикував за те, що її використовують для ослаблення основ дисципліни і порядку в державі, внаслідок чого держава перетворюється на інструмент реалізації приватних інтересів певних соціальних груп, що спричиняє її руйнацію. Цю тезу він ілюстрував подіями в Римській республіці часів занепаду, Франції Третьої республіки, Речі Посполитій.

Малопродуктивна, за словами В. Липинського, й охлократія, яку встановлюють «войовники-непродуценти». В ній неможливий жодний вияв свободи та самодіяльності громадян, а суспільство мало чим відрізняється від військово-бюрократичного ордену. Саме таким він вважав цезаристично-бонапартистські держави, революційні режими, очолювані монархами-самодержцями.

Справжнім джерелом влади, на його думку, є мілітарна, економічна, інтелектуальна сили. Уособленням їх є «бойовики» (військові), «продуценти» (високозаможні стани) та інтелігенти. А найпридатнішими до державного управління є «войовики-продуценти». Інтелігенція, у зв'язку з неможливістю контролю над засобами «матеріальної» (військової та господарської) сили, до такої ролі мало придатна. Але тільки вона здатна на раціональне усвідомлення та оприлюднення різноманітних настроїв у суспільстві, що має непересічну цінність для утримання суспільної рівноваги та державного порядку.

У націотворчих процесах В. Липинський теж відводив особливу роль провідній верстві як основі й керманичу нації, оскільки вона володіє матеріальною силою, моральним авторитетом, волею до влади, здоровим консерватизмом. Запорукою існування й розвитку нації він вважав національну державу: «без власної Української Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській землі громадянського життя». Де речі, поняття «нація», за Липинським, охоплює всіх мешканців, громадян держави.

Визнаючи неминучість і доцільність соціальних змін, він стверджував, що тільки аристократія, зі своїм консерватизмом, здатна забезпечити неперервність соціального життя. Бо консерватизм є уособленням сили авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури. Цього не здатна забезпечити виборна влада, яка формується на засадах виборного цензу, а не на основі таланту і чеснот громадян.

Свої погляди він проектував на державотворчі процеси в Україні, політичним ідеалом для якої вважав правову трудову монархію у формі гетьманату. А чинником, здатним сконсолідувати українську націю на базі «територіального патріотизму» — пробудження солідарності між усіма постійними мешканцями України, незалежно від їх соціального статусу, віросповідання, етнічного походження.

Соціологічні погляди В. Липинського справили відчутний вплив як на тогочасну, так і на подальшу суспільно-політичну практику на певних етапах історичного розвитку України.

Історик, громадський і політичний діяч Дмитро Дорошенко (1882—1951), будучи під значним впливом ідей В. Липинського, вважав, що українську державу може збудувати провідна верства суспільства — аристократія. Розмірковуючи над

процесом і наслідками демократичної революції в Україні, він дійшов висновку про доцільність творення не народної, а демократичної буржуазної республіки, аналоги якої існували в Європі.

Отже, у другій половині XIX — на початку XX ст. соціологічні проблеми хвилювали більшість провідних українських вчених. Але вони досліджували окремі соціологічні аспекти. Відчутним був дефіцит новітньої соціологічної методології, системного бачення соціологічних проблем. І все ж таки у цей період сформувалася українська соціологічна традиція. Спрощені трактування поступалися місцем диференційованим, самодостатнішим концепціям. Складався та оформлювався власне соціологічний апарат. Була започаткована системна робота щодо методології і техніки досліджень. Нові соціологічні ідеї, які проростали в Європі, знайшли і в Україні благодійний ґрунт. Поступово окреслювався предмет досліджень вітчизняної соціології, чіткішими ставали грані, що відмежовували її від суміжних дисциплін.

Таким чином, усім національним соціологіям за часів їх становлення була притаманна проблема визначення свого предмета або демаркації з сусідніми дисциплінами. Для України вона виглядатиме як проблема виділення з суспільно-політичної публіцистики. Це спричинило швидке поширення серед гуманітаріїв і громадських діячів України інтересу до ідей, поглядів та теорій провідних соціологів Європи, насамперед Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса, В. Парето та інших.

А діалектична єдність універсальних та національних елементів, що сформувалася в ці часи, стала передумовою її подальшої наукової продуктивності.

Розвиток вітчизняної соціології у XX ст.

Історія світової соціології загалом, як і історія соціологічної думки в Україні, свідчить, що для її гармонійного розвитку необхідні певні внутрішні та зовнішні умови. Бездержавність української нації, тривале перебування українських земель у складі різних імперій, а в XX ст. — у складі колишнього СРСР, значно деформували процес розвитку наукової позиції вітчизняної соціології. Тривалий час вона не була ідентифікованою наукою, структурно існувала лише в системі радянської соціології.

У перші десятиліття XX ст. на українських теренах відбувався активний процес інституціалізації соціологічної науки: створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, здійснювалися теоретичні й прикладні дослідження, видавалися наукові праці. Своєрідним центром цієї роботи у 20-ті роки була кафедра соціології, створена в соціально-економічному відділі Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). Очолював її у 1918—1920 рр. Б. Кістяківський, пізніше — марксист С. Семківський.

Іншими підрозділами цього відділу, зокрема комісією з вивчення соціального руху, було зібрано значний емпіричний матеріал про вплив різних чинників на заробітну плату. Вивчались інші процеси в господарській, гуманітарній сферах. Серед них виділялися праці академіка О. Гілярова, який досліджував психологію натовпу, співвідношення культури і цивілізації, застосування принципів

природознавства щодо соціального життя. У «Записках соціально-економічного відділу» окремих соціологічних питань торкалися у своїх статтях М. Туган-Барановський, С. Дністрянський.

Значних зусиль до розвитку вітчизняної соціології у цей період доклав М. Грушевський, який повернувся у 1924 р. в Україну з наміром створити тут систему соціологічних інституцій. Перед цим він заснував у Швейцарії Український соціологічний інститут (1919 р.), який згодом переїхав до Праги, а в 1921 р. — до Відня. Але його намір не був підтриманий, і М. Грушевський очолив науково-дослідну кафедру з історії України, при якій і було відкрито секцію соціології.

М. Грушевський і його соратники видали низку соціологічних праць: «Спроба соціологічного пояснення української казки» (К. Грушевська), «Примітивна культура», «Соціологія в концепції нової французької демократії» (Ф. Савченко) та ін. Біосоціальним процесам були присвячені студії Українського демографічного інституту, очолюваного М. Птухою. Дослідження, що прямо чи опосередковано стосувалися проблем соціології, були проведені Українським науково-дослідним інститутом педагогіки (Харків), Українським психоневрологічним інститутом, Київським державним психоневрологічним інститутом. Соціологічна проблематика пронизувала наукові пошуки вчених, об'єднаних в Етнографічному, Географічному, Антропологічному товариствах.

Це був період поширення більшовицької ідеології в науці й практиці, що зумовило придушення, а згодом і ліквідацію немарксистської соціології. Певний час ще видавалися праці М. Ковалевського, П. Сорокіна та інших, але згодом домінуюче місце посіли теоретичні розробки марксистського напряму: «Теорія історичного матеріалізму: Популярний підручник марксистської соціології» М. Бухаріна (1921), «Соціальне життя людей: Вступ у марксистську соціологію» Л. Садинського (1923), «Марксизм і соціологія» С. Каценбогена (1926), «Соціологія шлюбу і сім'ї: досвід вступу у марксистську генеономію» С. Вольфсона (1929), «Основні питання марксистської соціології» С. Оранського (1929) та ін.

Науковий плюралізм довше зберігався у прикладній соціології. Так, у 20-ті роки в Україні певні позиції займало фрейдистське вчення. Відомий фізіолог, професор А. Зелений, досліджуючи біологічні, фізіологічні, рефлексологічні аспекти суспільного життя, твердив про майбутню «соціофізіологію». Соціальні проблеми управління розробляв Всеукраїнський інститут праці (Харків). Тут були започатковані дослідження організації виробництва, підготовки кадрів, стимулювання і нормування праці.

Ці дослідження засвідчили, наприклад, що одним із способів ухилення адміністрації від виконання рішень є перекладання своїх обов'язків на «творчу активність мас», що дріб'язкова опіка, надмірно деталізовані розпорядження завдають шкоди, оскільки рядовий працівник, боячись помилитися, постійно заглядає в інструкцію, що подовжує термін виконання завдання. У цьому інституті існував психологічний відділ, де застосовували тести професійного відбору та професійної орієнтації.

Учені цієї установи займалися соціальною інженерією, під якою розуміли насамперед діяльність щодо вдосконалення організації виробництва з урахуванням соціальних чинників, спрямовану на забезпечення робочого місця, поліпшення умов праці робітників. Зокрема, застосовувалися так звані операграми — креслення робочого процесу з нанесенням маршрутів і послідовності етапів обробки, з урахуванням обсягу роботи і необхідного для нього часу. Операграма становила собою модель, сконструйовану на основі інженерного розрахунку. Відповідно визначали штат працівників, складали інструкції виконавцям, замовлення на обладнання, визначали мету і завдання діяльності людей.

З кінця 20-х років на теорію та практику соціологічної (практично «марксистсько-ленінської») науки починають впливати сталінські «теоретичні» положення. До «вторгнення» Сталіна у філософію та соціологію вчені інколи дозволяли собі різні трактування предмета, теорії, структури, методології соціології, хоча виходити за межі марксистського напряму не ризикували. У цей час, правда, інколи висловлювалися сумніви щодо існування соціології як науки. Згодом Сталін вольовим рішенням «скасував» її, як і інші неугодні йому науки — генетику, психологію, кібернетику та ін. Теоретичне обґрунтування цього містить розділ «Про діалектичний та історичний матеріалізм» короткого курсу «Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)» (1938). З того часу найважливіші складові марксистської соціології (теорія формацій, класів тощо), основний понятійний апарат і категорії стали розглядати тільки на філософському та абстрактно-теоретичному рівнях. Соціологічні методи конкретного дослідження суспільства були не тільки вилучені з ужитку, а й протиставлені соціологічному знанню як знанню філософському. На конкретне вивчення процесів, явищ соціального життя було накладено сувору заборону. Соціологію було оголошено псевдонаукою, несумісною з марксизмом, ворожою йому. Фундаментальні та прикладні дослідження в цій галузі були фактично припинені.

«Скасування» соціології як науки було зумовлено тим, що її принципи, теорія і методи пізнання та освоєння соціальної дійсності не вписувалися у сталінське волюнтаристське управління суспільством. Наукова соціологія була ворожою соціальній апологетиці. Офіційні, здебільшого «валові» економічні показники з року в рік демонстрували «зростання» добробуту людей, а соціальні, які відображали реальне задоволення потреб людей, демонстрували протилежне — зниження їх достатку, зростання соціальної напруженості. Тому соціальна міфологія була возведена в ранг науки, а реальна наука оголошена «буржуазною лженаукою».

Соціологічна думка в СРСР (у тому числі й в Україні) приглушувалася до початку 60-х років. А праці з історичного матеріалізму аналізували соціальні явища, процеси на загальному, абстрактно-теоретичному рівні, відірвано від реального життя. Філософський детермінізм, заперечення соціологічного мислення відкривали дорогу безмежному пануванню консерватизму в науці про суспільство. Відродження соціологічних досліджень почалося з настанням «хрущовської відлиги». Але якщо ці дослідження визнавалися, то соціологія як наука — ні.

У науковому обігу побутувало визначення соціології як науки, що займається тільки конкретними дослідженнями.

Становлення і розвиток соціологічних досліджень наштовхувалися на опір деяких філософів, які взяли на озброєння концепцію 30-х років, ототожнювали соціологію з історичним матеріалізмом, розглядали її як органічну частину системи філософського знання. Відповідно соціологія була оголошена філософською наукою (складовою філософії), а конкретні соціологічні дослідження виводилися за межі соціологічного знання як не сумісні зі специфікою філософського пізнання світу.

Їх трактували як спробу привнести у філософію елементи позитивізму («буржуазної науки»). Ініціаторів конкретних соціологічних досліджень постійно піддавали критиці, їм відводили роль «збирачів фактів». Нерідко соціологічним дослідженням відводилась обслуговуюча роль, згідно з якою вони повинні були «ілюструвати» досягнення соціального розвитку країни, приховуючи відомості щодо потворних його рис. Саме тому праці «застійних» років були здебільшого тенденційними, однобокими.

Значний масив соціальної інформації, який становив неабияку наукову цінність і міг бути використаний для вирішення багатьох соціальних проблем, був ігнорованим. Владні структури не брали до уваги тривожних сигналів соціологів щодо погіршення екологічного стану, наростання відчуження влади від народу, негативних тенденцій у міжнаціональних відносинах тощо. Нерідко ініціаторів досліджень піддавали партійним, адміністративним покаранням. Багато наукових понять («екологія», «відчуження», «соціальна статистика», «соціальна динаміка», «соціологія релігії» та ін.) навіть у період «відлиги» було заборонено, їх використання могло стати приводом до ярликування вченого як послідовника та пропагандиста «реакційної буржуазної соціології». Але, незважаючи на всі ці обставини, соціологічні дослідження розвивалися, поступово розширюючи сферу теоретичного соціологічного знання.

У 1958 р. виникла Радянська Соціологічна Асоціація. Через два роки в Інституті філософії АН СРСР був створений перший соціологічний підрозділ — сектор дослідження нових форм праці й побуту, пізніше перетворений на відділ конкретних соціологічних досліджень. У 1968 р. почав працювати Інститут конкретних соціальних досліджень. У 1974 р. побачив світ перший і до середини 80-х років єдиний у СРСР фаховий журнал «Социологические исследования».

В Україні перший науковий підрозділ соціологічного профілю — відділ конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН України — почав функціонувати у 1969 р. Вплив хрущовських ліберальних реформ на розвиток соціології було посилено імпортом соціологічної фразеології. З 1957 по 1961 рік тільки Інститут філософії у Москві відвідали 217 зарубіжних філософів і соціологів.

У 60-ті роки започатковуються соціологічні дослідження різної тематичної спрямованості. Зокрема на металургійних, текстильних, машинобудівних підприємствах Дніпропетровська, Запоріжжя, Одеси соціологи вивчали умови життя, залежність способу життя від соціально-побутових і соціально-

демографічних чинників. Досвід соціологічної служби Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського в 70-х роках поширювався через періодичні видання, знайшов своє відображення у повісті письменника Олександра Билінова «Вибір» (Дніпропетровськ: Промінь, 1980).

Соціологічний підрозділ Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР розробив методики соціального планування на промислових підприємствах республіки. Ці методики і пов'язані з ними концепції, як і розробки Донецького відділення Інституту економіки АН України, помітно збагатили промислову соціологію та соціологію праці в Україні.

Широкий спектр соціальних проблем шлюбу і сім'ї був типізований у праці Л. Харчева «Шлюб і сім'я в СРСР» (1965). У 1966 р. випущено двотомник «Соціологія в СРСР», в якому узагальнювався досвід емпіричних досліджень різних сфер суспільства, а також досліджень із загальної соціологічної теорії, різноманітних проблем функціонування і розвитку соціальної сфери (праці, побуту тощо). Водночас у Великобританії були опубліковані два томи вибраних праць радянських соціологів під назвами «Індустрія і праця в СРСР», «Місто, регіон і народонаселення». У деяких університетах були запроваджені спецкурси з прикладної соціології. Для аспірантів і студентів підготовлені перші навчальні посібники («Робоча книга соціолога», 1976; «Теорія і практика соціологічних досліджень в СРСР», 1979 та ін.).

Але марксистська ідеологія не збиралася відводити соціології належне їй місце. За розквіту адміністративно-командної системи (кінець 60-х — середина 80-х років) відбувся ще один наступ на неї. ЦК КПРС були піддані різкій критиці книги Ю. Левади. Колектив Інституту соціологічних досліджень звинувачено у «насадженні буржуазних теоретичних концепцій і поглядів». Було перекроєно кадровий склад інституту, проти деяких соціологів робилися спроби порушити кримінальні справи.

Сприятливішими для розвитку соціології стали 80-ті роки, коли вона нарешті відновила статус самостійної науки. У червні 1988 р. ЦК КПРС видав постанову «Про підвищення ролі марксистсько-ленінської соціології у вирішенні вузлових проблем радянського суспільства». Наприкінці 80-х років виникла принципово нова для радянської системи інституція — Всесоюзний центр вивчення громадської думки (директор Т. І. Заславська), що став безперечним лідером у масових опитуваннях. Почали відкриватися нові дослідницькі центри. Восени 1990 р. створено Інститут соціології Академії наук України. Згодом засновано Українську соціологічну асоціацію, в університетах відкрито факультети і відділення з підготовки професійних соціологів, утворено спеціалізовані ради із захисту дисертацій, виходить журнал «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». Тож соціологія стала універсальною академічною дисципліною, основи якої тепер вивчають у всіх вузах.

Нині вітчизняна соціологія, намагаючись викристалізувати свою теоретичну базу, предмет і методи досліджень, активно інтегрується у світову соціологічну науку. Основні напрями сучасних соціологічних досліджень стосуються

особливостей соціально-статусної стратифікації в умовах перехідної економіки, соціальних умов і механізмів формування сучасної ринкової економіки, факторів виникнення і механізмів подолання соціальних конфліктів у процесі трансформації суспільства, національних аспектів. Активно використовуються прикладні дослідження щодо різних сфер соціально-економічного, політичного і духовного життя. Значні результати сучасних українських соціологів напрацьовані у сферах вивчення соціальних проблем, соціальної структури та професійної орієнтації молоді (С. Макеєв, В. Чорноволенко), впливу засобів масової інформації на самовизначення молоді (Є. Головаха, В. Осовський), застосування математичних методів у соціологічних дослідженнях (А. Горбачик, В. Максименко), вивчення історії соціології (А. Ручка, В. Танчер), соціології освіти, проблем вищої школи (В. Бакіров, В. Волович, О. Якуба), етносоціології (Т. Рудницька, М. Шульга), соціології підприємництва (В. Ворона, В. Пилипенко, Є. Суїменко) тощо.

Все активніше включається в методичне керівництво науково-дослідною діяльністю Соціологічна Асоціація України (САУ). З 1993 р. вона є колективним, членом Міжнародної соціологічної асоціації.

В Україні протягом останнього десятиліття XX ст. сформувалися нові соціальні групи, верстви, нові соціальні відносини. Процес соціальної диференціації супроводжувався соціальними протистояннями, суттєво вплинув на соціальне самопочуття суспільства, особливості взаємодії суб'єктів вітчизняного соціуму. Це суттєво позначилося на зростанні ролі соціології в дослідженні та управлінні суспільними процесами.

Однак, щоб соціологія посіла відповідне місце у науковому та практичному житті, потрібні час і подолання соціально-економічних труднощів, які на початку XXI ст. переживає українська держава. Низку різноманітних теоретичних, методологічних, організаційних проблем висуває гуманізація освіти. Необхідне справді наукове застосування соціології у різних галузях суспільного життя, очищене від намагань маніпулювати громадською думкою під прикриттям так званих «соціологічних досліджень». Цьому мала б сприяти реалізація Указу Президента України від 25 квітня 2001 р. «Про розвиток соціологічної науки в Україні», з яким передбачено започаткування державних наукових програм у галузі соціології, створення банку соціологічних даних, розвиток соціологічних і соціально-психологічних служб на підприємствах, установах, навчальних закладах, поширення соціологічних знань серед населення.

Змістовий модуль 3. Суспільство як соціальна система.

Еволюція уявлення про суспільство та теорії його походження.

Соціологічна думка від свого зародження постійно намагалася пізнати, осмислити сутність, основні засади функціонування, найхарактерніші особливості суспільства як соціального феномену. Так, античні філософи, зокрема Арістотель, Платон, ототожнювали суспільство з державою. У середньовіччі поширеною була думка про те, що суспільство виникло внаслідок домовленості людини з Богом; у Нові часи побутувала ідея суспільного договору між людьми, внаслідок якого постало суспільство, хоча деякі філософи (Д. Дідро) вважали, що життя людей завжди було суспільним.

Якісно нове розуміння категорії «суспільство» запропонувала соціологія в середині XIX — на початку XX ст. Так, О. Конт і Г. Спенсер вважали його динамічним утворенням, що, як і кожний живий організм, перебуває у постійному розвитку, виявляючи здатність до саморегулювання.

Е. Дюркгейм розглядав суспільство як наднидивідуальну реальність, що заснована на колективних уявленнях.

Для М. Вебера суспільство — це взаємодія людей, яка є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій.

Г. Тард розумів суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через передавання людьми один одному переконань, прагнень, спонукань тощо.

За К. Марксом, суспільство — це живий організм, сутністю якого є залежність усіх соціальних підсистем від економічної; це сукупність відносин між людьми, що формуються та історично розвиваються у процесі спільної діяльності.

Різні аспекти суспільства як соціологічного феномену є предметом багатьох сучасних досліджень. Залежно від погляду на суспільство як фундаментальну категорію соціології формувалися відповідні теорії суспільства, у розвитку яких простежується три періоди:

1. Кінець XVIII — початок XX ст. Соціологія функціонувала як сукупність поглядів щодо промислового суспільства. Всі тодішні теорії виходили з того, що суспільство, яке зароджується, має індустріальний характер, а економічна система визначає тип суспільства, задає принцип суспільного порядку.

2. 20-ті — кінець 60-х років XX ст. Учення цього періоду зосереджувалися на фіксації нових специфічних рис, явищ, зумовлених переходом до стадії організованого капіталізму, передусім в економічній сфері. Суспільство вони тлумачили як державно-монополістичний (з точки зору форми власності), організований (з огляду на соціальні та економічні процеси), зрілий, розвинутий капіталізм як менеджеріальне суспільство (враховуючи домінуючу професію у всіх галузях), як суспільство масової культури.

3. 70—90-ті роки XX ст. На цьому етапі виникають «концепції інформаційного суспільства» (теорії Д. Белла, Р. Дарендофа, О. Тоффлера, Ф. Феррораттi та ін.), які

фіксують трансформації в економічній системі, структурі формальної та неформальної влади, інформаційній сфері. Вони розглядають інформаційне суспільство як особливу стадію історичного та соціально-економічного розвитку людства.

Сутність суспільства як соціального феномену.

Суспільство є високоабстрактною категорією, витвореною на перетині соціальної філософії, соціології, історії та інших наук, надзвичайно складним соціальним феноменом, що зумовило різні його тлумачення.

Суспільство — сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Цей термін вживається і на позначення конкретного виду суспільства з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство).

До найхарактерніших **сутнісних рис суспільства** належать:

— спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;

— цілісність і сталість (єдине ціле);

— здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;

— певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;

— автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Із соціологічної точки зору американський соціолог Едуард-Альберт Шілз (нар. у 1911 р.) суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям:

— існування його як елемента більшої системи;

— ідентифікація з певною територією;

— наявність власної назви та історії;

— укладення шлюбів між представниками даного об'єднання (суспільства);

— поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;

— існування його у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;

— єдність загальної системи цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо).

Усе це дає змогу трактувати суспільство як соціальну систему.

Соціальна система — цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

Кожен з цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. А завдання соціології полягає

у з'ясуванні структури суспільства, науковій характеристиці його елементів, їх взаємодії і взаємозв'язку.

На думку американського соціолога Алвіна Тоффлера (нар. у 1928 р.), структуру суспільства визначають такі компоненти:

1) техносфера (енергетична підсистема, система виробництва, розподілу);

2) соціосфера (різні соціальні інститути);

3) біосфера;

4) сфера влади (формальні й неформальні інститути політики);

5) іносфера (системи інформації та соціальної комунікації);

6) психосфера (сфера міжособистісних стосунків).

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні та рівноправні.

А саме завдяки структурі суспільство якісно відрізняється як від хаотичного скупчення людей, так і від інших соціальних явищ. Соціальна структура визначає стабільність суспільства як системи, що функціонує та розвивається за власними законами.

Існує й цілком протилежна точка зору на цю проблему. Наприклад, Т. Манн вважає, що, якби це було можливим, він зовсім відмовився б від категорії «суспільство», позаяк воно не є соціальною системою. А оскільки немає системи, то не існує й рівнів чи підсистем. Тому найточнішими щодо вивчення структури та історії суспільств будуть термінологічні пояснення взаємовідносин чотирьох рівнозначних джерел влади — ідеологічних, економічних, політичних, військових. У кожний конкретний історичний момент можливе різне їх співвідношення, що і визначає конкретну історичну якість суспільства.

Різними є погляди і на причини та процес виникнення суспільства, які зводяться до трьох теорій:

1. Природна (праця створила людину, перетворивши первісне стадо на культурне угруповання виробників).

2. Божественна (Бог створив людину, заповів їй матеріальний світ і моральний закон).

3. Космічна (людство створене інопланетянами, які маніпулюють ним у власних цілях).

Ці теорії надто абстрактно, по-філософськи пояснюють виникнення суспільства. Соціологічні наукові концепції по-своєму трактують походження суспільства, апелюють до різних чинників, що зумовлювали цей процес.

Інструментальна концепція. Згідно з нею головним чинником, що зумовив формування суспільства, є здогадливість та кмітливість людини, завдяки яким вона винайшла спеціальні знаряддя для задоволення власних потреб. Спочатку примітивні, дедалі досконаліші, вони зберігали зусилля людини у добуванні їжі та тепла. Використовуючи знаряддя, вона навчилася працювати, поліпшувала свій добробут. Це зумовило функціональне дрібнення родової общини, розподіл праці, що у свою чергу спричинило виникнення економічних відмінностей між людьми та родинними групами. З'явилася і почала розвиватися соціальна організація.

Сексуальна концепція. Прихильники її вважають, що головним чинником зародження суспільства є позасезонний характер розмноження людини та її задоволення від статевого акту. Це надає процесові виношування і народження спонтанності, позаконтрольності, а існуванню групи — непередбачуваності. Відповідно в общині надмірна кількість слабких, незахищених осіб, що потребують опіки і за низького рівня розвитку ризикують загинути. Тому природна необхідність контролю над народжуваністю зумовила формування родин, виникнення норм, які регулювали сексуальні та інші відносини в угрупованні, сприяли плануванню господарського життя тощо. Постійний розвиток регулюючих норм стимулював еволюцію общин, зумовивши з часом виникнення соціальної організації.

Кратична (грец. kratos — сила, влада) концепція. Згідно з її постулатами сила та розум розподілені між людьми нерівномірно. Разом з природною експансивністю (жадобою і цікавістю) переваги окремих людей за певними критеріями (фізична міць, спостережливість, спритність тощо) дають їм змогу зайняти вигідні позиції, прибрати до рук краще місце, їжу, сексуального партнера та ін. Навчившись панувати та отримувати знаки улесливості одноплемінників, лідери почали утверджувати систему правил шанування вождя, передачі влади, розподілу привілеїв серед інших членів угруповання.

Норми, які забезпечують відносини нерівності, стають основними для соціальної організації. Еліта використовує владу як засіб впливу на маси та привласнення ресурсів, створюваних общиною, забезпечуючи водночас її подальший розвиток.

Гендерна концепція. Заснована на аналізі розподілу соціальних ролей між особами жіночої та чоловічої статі. Оскільки жінка володіє біологічною монополією на відтворення роду, і для немовлят є не тільки кровним, а й першим взірцем для наслідування, її роль і воля в общині особливо значущі.

Відповідно значущість чоловіка значно менша, його роль зведена до обслуговування процесу відтворення (забезпечення зачаття, захисту, тепла, їжі тощо). За соціальними ролями жінки незамінніші за чоловіків. Незадоволені своїм становищем, чоловіки створюють штучну противагу жіночій «монополії відтворення» у формі чоловічої «монополії на встановлення порядку».

А коли вони стали домовлятися про розподіл жінок, виникла соціальна організація. Попри те, що чоловіки споконвіку порушують власні домовленості, вони продовжують дотримуватись первісної кругової поруки, не допускаючи жінок до соціально значущих сфер, пов'язаних з владою, управлінням, розпорядженням ресурсів.

Семантична концепція. Стрижнем її є визнання фізичної, психологічної, розумової слабкості людини як біологічної істоти, яка до того є ще й одним з наймолодших видів живого світу (8—10 млн. років еволюції). У зв'язку з біологічною вразливістю закон виживання штовхає людей до об'єднання зусиль, тобто до створення колективної організації, яка здійснює координацію, диференціацію, та комбінування їх функцій. Усе це потребує попередньої домовленості, що можливо лише з розвитком спілкування, використання мови як

його засобу. Виробляючи символи та значення, домовляючись про правила їх тлумачення, активно застосовуючи мову, люди формують організований світ комунікації, яка опосередковує їх матеріальну діяльність. Унаслідок цих процесів виникає система упорядкованих колективних взаємодій, формується суспільство.

Проблема типологізації суспільств.

Проблема типологізації суспільств передбачає, з одного боку, відокремлення понять «суспільство», «природа», «держава», «країна», з іншого — з'ясування співвідношення між ними. Людина і суспільство є частиною природи, але помилково було б ототожнювати їх з природою. Адже, коли йдеться про природу у широкому сенсі (природна єдність світу, всієї дійсності), то лінія «суспільство — природа» відображає те, що людина і суспільство виникли з природи.

Суспільство при цьому перебуває у тісному зв'язку та взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати, розвиватися поза ним, оскільки і природа, і суспільство підкоряються єдиним фундаментальним законам. Але розуміння природи у вузькому сенсі (частина реального світу, природно-географічне середовище) передбачає визнання того, що людина є не стільки біологічним, скільки соціальним творінням, а буття суспільства — це своєрідне соціальне буття, котре не можна зводити до тільки біологічного існування.

Розмежування цих понять дає змогу правильно зрозуміти двоєдину — природно-соціальну — основу людини та суспільства, не допустити як ігнорування природних засад у людині та суспільстві, так і заперечення вирішальної ролі соціального у цій єдності. На певних етапах розвитку соціології домінували різні точки зору: то абсолютно відриваючи людину, суспільство від їх природних основ, то абсолютизуючи місце і роль біологічного на противагу соціальному.

На думку представників сучасної американської соціології, у XX ст. сформувалася так звана «парадигма людської винятковості», сутність якої визначається екологічними залежностями та обмеженнями. Згідно з нею людина, істотно відрізняючись від тварин, здатна розпоряджатися собою і діяти як завгодно для досягнення мети. Соціокультурне середовище, соціальні та культурні чинники є головними для неї, що змушує інколи ігнорувати біофізичне середовище. Позаяк усі проблеми можна вирішити за допомогою науки, соціальний і технологічний прогрес ніщо не може обмежити.

Однак сучасний стан суспільства, людини і довкілля доводить наукову неспроможність абсолютного протиставлення суспільства і природи, ресурси якої не безмежні.

Розмежовуючи категорії «суспільство», «держава», «країна», слід виходити з того, що «країна» — поняття, яке є переважно географічною характеристикою частини нашої планети, а «держава» — категорія, що відображає політичний стан цієї частини. Співвідношення між даними категоріями визначає типологізацію суспільств.

Типологізація суспільств — це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

Залежно від критеріїв соціологи по-різному визначали типи суспільств. Наприклад, беручи за головну ознаку писемність, їх поділяли на писемні та дописемні. Німецький соціолог Фердинанд Тьонніс (1855— 1936) з огляду на наявність і стан промислового виробництва, класифікував їх на традиційне (допромислове) та промислове.

Американські соціологи Г. Ленскі та Дж. Ленскі, розрізняючи суспільства за головним способом здобуття засобів до існування, виокремлюють:

1. Суспільство мисливців і збирачів. Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь.

2. Садівничі суспільства. Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Але їх система помітно розвинутіша, складніша.

3. Аграрне суспільство. На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

4. Промислові суспільства. Виникають наприкінці XVIII ст. з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значного додаткового продукту, розвитку системи державного управління.

Застосування цього критерію іншими соціологами передбачає, крім перших трьох, індустріальне та постіндустріальне суспільства.

Беручи за основу ціннісні критерії, соціолог Д. Рісман виділяє такі типи суспільства:

1. Традиційне суспільство. У ньому індивіди керуються традиційними цінностями. Ця особливість властива насамперед аграрному суспільству, в якому професія переходить від батька до сина. Людина, будучи обмеженою у виборі, змушена діяти згідно з традиціями. Саме такі особливості характеризують доіндустріальне суспільство.

2. Суспільство, кероване з середини. У такому суспільстві поведінку індивідів визначають особисті цінності, що активізує індивідуальність, посилює вибір, самостійність рішень, власну точку зору. В ньому відсутні чіткі моральні норми, людина повинна шукати опору в собі. Це індустріальне суспільство.

3. Суспільство, кероване ззовні. Індивід у такому суспільстві спрямовує та оцінює свою діяльність, орієнтуючись на оцінки колег, друзів, сусідів, громадську думку. Воно сприяє розвитку тертіальних (лат. tertius — третій) промислів — маркетингу, послуг. З'являються нові професії, групи робітників, формуються нові громадські організації. Для досягнення успіху індивід повинен враховувати зовнішні обставини, пристосовуватися до них. Це постіндустріальне суспільство.

Розвиненість управління і ступінь соціального розшарування розмежовують суспільства на просте і складне.

1. Просте суспільство. У такому суспільстві не існує бідних і багатих, керівників і підлеглих. Основні його характеристики: соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність, пріоритет кровних зв'язків.

2. Складне суспільство. Сформувалося з виникненням та нагромадженням додаткового продукту, розвитком позааграрних виробництв, зосередженням людей у містах, розвитком торгівлі, передусім зовнішньої. Класове розшарування в ньому зумовило перехід від звичаєвого права до юридичних законів. З виникненням писемності стали окреслюватися контури елітарної культури. Еволюція такого суспільства, утвердження держави уможливили реалізацію масштабних суспільних проектів (розвиток засобів комунікації тощо).

За політичними режимами суспільства поділяють на демократичне, авторитарне, тоталітарне;

за панівною релігією — на християнську і мусульманську.

Марксизм за способом виробництва, виробничих відносин і класової структури виділив первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну суспільно-економічні формації.

Характерні особливості сучасного суспільства.

Для визначення сучасного суспільства американський соціолог Деніел Белл (нар. у 1919 р.) запровадив термін «постіндустріальне суспільство». Постіндустріальне суспільство — стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству. Таке суспільство перебуває на стадії тертіальних промислів, у сфері послуг якого зайнято не менше 50 відсотків працюючого населення. Воно виробляє як аграрні, так і промислові товари, набагато перевищуючи власні потреби.

Крім надвиробництва, йому властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості. Серед інших характеристик сучасного суспільства:

— рольовий характер взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються їх суспільним статусом і соціальними функціями);

— поглиблений розподіл праці;

— формальна система регулювання відносин (на основі писемного права, законів, положень, договорів);

— складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування);

— секуляризація (набуття світських ознак) релігії;

— виокремлення різноманітних соціальних інститутів.

У постіндустріальний період відбуваються зміни в усіх системах та підсистемах суспільства. Якщо раніше земля, праця, капітал були ключовими елементами

виробництва, то в постіндустріальну епоху в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація. У політичній сфері згасає роль національної держави, відбувається децентралізація політичної влади, яка частіше делегується згори донизу. Політика перестає бути сферою класового конфлікту, політична боротьба розгортається не за контроль над власністю, а за вплив на державу.

У соціальному житті відбувається перехід від ієрархії (поділу на нижчі та вищі чини) до сіткової організації. Власність перестає бути головним критерієм соціальної диференціації. Класову структуру поступово змінює статусна ієрархія, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Вісь соціального конфлікту пролягає не по лінії володіння чи не володіння власністю, а по лінії володіння знаннями та контролю над інформацією.

Постіндустріальне суспільство характеризується виникненням нових систем: телекомунікаційних технологій та освіти. Телекомунікації визначають комунікаційну та інформаційну спроможності суспільства в цілому, створюють кожній людині можливість безпосереднього спілкування з іншими суб'єктами суспільства, без посередництва жодних груп, ідеологій, підвищують роль кожної людини як особистості. Освіта теж трансформується з інституту в самостійну систему, яка визначально впливає на сферу праці та економіки, є стратегічним ресурсом державних політичних структур, пріоритетним статусом і групоутворювальним чинником.

У зв'язку з тим, що технічною базою сучасного суспільства є інформація, його ще називають інформаційним суспільством, в якому інтелектуальні технології, інформація, обробка знань посідають дедалі важливіші місця.
Термін цей запровадив японський вчений Й. Масуда.

Інформаційне суспільство характеризується передусім розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей. Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Зростає не лише економічне значення інформаційного сектора, але й його соціальна та політична вага. Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура — інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Принципом управління виступає погодження, а ідеологією — гуманізм.

Проте нові технології, що визначають особливості інформаційного суспільства, мають і негативні наслідки, позначені в соціології категорією «дуалістичне суспільство», яке поділяється на тих, хто програв, і тих, хто виграв: одні його сфери процвітають, інші потерпають від труднощів; житлові райони забезпечених мешканців різко контрастують з районами незаможних; соціальна диференціація виявляється у багатьох формах. Тому одні вчені називають таке суспільство «одномірним», вважаючи, що можливість задоволення надпотреб пригнічує потенційні протести проти соціальної системи, робить діяльність і мислення індивіда однобічними, людину одномірною, наділеною «неправильною свідомістю»,

інші — «захищеною державою», маючи на увазі, що державний апарат контролює всі сфери суспільства; «дисциплінарним» суспільством, твердячи, що соціальні інститути є мережею примусових установ, а ті, хто має владу, підтримують дисципліну і здійснюють контроль за допомогою цих інститутів і систем, роблячи суспільство «холодним та відчуженим»; «суспільством ризиків», якому притаманні розвинуте виробництво, технологічний прогрес, економічне зростання, ефективність. Характеристики мають двоякий зміст: з одного боку, прогрес і добробут, з іншого — скорочення робочих місць, забруднення довкілля, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами та соціальними проблемами. Але сучасне суспільство, впроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо).

Перехід від однієї якості суспільства до іншої отримав назву модернізації, яку пов'язують передусім із зародженням і розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Водночас побутує широке тлумачення її. Вона може трактуватися і як наукова теорія, і як процес вдосконалення суспільства. **Модернізація** (франц. modernisation — оновлення) — система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Поширеним є лінійне тлумачення модернізації як процесу трансформації суспільства від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального стану, який супроводжується кардинальними змінами в економічній, політичній, соціальній сферах.

У соціології розрізняють два види модернізації: органічну та неорганічну. Органічна модернізація відбувається завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства (перехід Англії від феодалізму до капіталізму в результаті промислової революції XVIII ст.). Вона починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. Капіталізм у даному разі постає природним наслідком змін у традиціях, орієнтаціях, думках людей.

Неорганічна модернізація є реакцією на досягнення розвинутіших країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Наприклад, Росія неодноразово намагалася наздогнати розвинуті країни (петровські реформи XVIII ст., сталінська індустріалізація 30-х років XX ст., перебудова 1985 р.). Така модернізація здійснюється завдяки заохоченню іноземних спеціалістів, навчанню за кордоном, залученню інвестицій, імпорту обладнання і патентів, відповідним змінам у соціальній та політичній сферах. Однак, в Японії за короткий час вона трансформувалася в органічну.

Неорганічна модернізація починається з економіки та політики, а не з культури. Її принципи не встигають охопити більшість населення, тому не мають достатньої підтримки. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

Теорія «модернізації» містить такі стрижневі ідеї:

а) розвинутою може вважатися тільки та країна, яка має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, віру суспільства у силу раціонального наукового знання як основу прогресу, високий рівень та якість життя, розвинуті політичні структури, вагому частку середнього класу в структурі населення;

б) суспільства, які не відповідають цим критеріям, належать або до «традиційних», або до «перехідних»;

в) зразком розвинутості є західні країни (саме тому теорію модернізації інколи називають теорією «вестернізації»);

г) модернізованість, розвинутість — комплексний феномен, який має технологічні, політичні, економічні, соціальні, психологічні аспекти; основою модернізації є науково-технічний і технологічний прогрес.

Пізніше виникла теорія «запізнілої модернізації». Її автори виходять з того, що існує лінійний прогрес і поступовість стадій розвитку суспільства. Відповідно доіндустріальна фаза змінюється індустріальною, а потім — постіндустріальною.

А запозичення «раціональних» соціально-економічних моделей найрозвинутіших країн, не підкріплене відповідними соціальними інститутами, структурами, соціальними якостями людини, призводить до «ірраціонально-індустріального» суспільства, яке поглинає більше соціальних ресурсів, ніж приносить соціальної віддачі.

Усі ці аспекти важливі при аналізі трансформаційних процесів в українському суспільстві. Слід брати до уваги й те, що:

— «запізніла модернізація» може поставити суспільство у зовнішню залежність;

— модернізація може бути успішною за різкого зростання чисельності середнього класу, його високої соціальної мобільності;

— успіх модернізації залежить від організаційних зусиль центральної влади, її вміння локалізувати, блокувати соціальні конфлікти;

— успішна модернізація потребує широкої соціальної опори, мобілізації соціального потенціалу, здатності населення спрогнозувати користь від неї, авторитету лідера.

В Україні набуття державної незалежності відбувалося одночасно із соціальним трансформуванням, перетворенням суспільних структур з авторитарно-бюрократичних на демократичні, плюралістичні. Незалежність часто сприймалася однобічно — як відокремленість від тодішньої спільності, а не як самостійність власного суспільного врядування, спрямованого на радикальне оновлення глибинних засад суспільного життя. Комплекс об'єктивних чинників, а також грубі помилки у суспільному врядуванні зумовили глибоку економічну кризу, зниження рівня життя людей, загострення соціальних проблем, занепад моральності. Негативно позначилися і відсутність концепції трансформації суспільства, недооцінка складності системної трансформації. Усе це спричинило соціальну аномію (розпад системи цінностей в українському суспільстві).

Український соціум перебуває у стані так званого посттоталітарного синдрому. Його особливість полягає у гіпертрофовано запобігливому, підневільному, властивому авторитарно-тоталітарному суспільству, ставленні мас до влади і у владній інерції еліти розпоряджатися, контролювати та регулювати розвиток суспільства.

На думку К. Фрідріха та З. Бжезинського, посттоталітарний синдром характеризують:

— переважання ролі окремих інтересів над загальним (раніше було навпаки);

— встановлення ідеологічного вакууму;

— протести населення проти насильства та ігнорування натиску згори (як наслідок масового терору);

— демілітаризація суспільства (противага мілітаризації економіки, політики, свідомості за радянських часів);

— інформаційний плюралізм.

Серед вітчизняних вчених відсутня єдина думка щодо сутності сучасного українського суспільства і напряму його трансформації.

За словами А. Гальчинського, Україна поступово просувається до так званого соціалізованого капіталізму (Японія, Швеція). За іншими оцінками, сутністю українського суспільства є феодалізований капіталізм, який «поєднав у собі модернізовані відносини позаекономічного примусу, неринкові зв'язки як ознаки-атрибути феодальної системи з економічною міжіндивідуальною і міжкорпоративною конкуренцією та вільним ринком як ознаками класичного, ліберального капіталізму» (Є. Суїменко).

Попри різнобій оцінок, майбутнє України — в осягненні загальноцивілізованих засад суспільного буття.

Соціальні процеси і соціальні зміни.

Крім статичного підходу до вивчення суспільства, про який йшла мова у попередній темі, існує і динамічний, який характеризує суспільство як систему змінних процесів. Соціальними процесами будемо називати серії явищ взаємодій людей один з одним або складовими елементами суспільства. Інакше кажучи, соціальний процес уявляє собою послідовні зміни стану елементів соціальної системи.
Головне завдання соціології щодо вивчення соціальних процесів полягає в оцінці їх стану, вияві проблем та суперечностей їх розвитку, глибини і змістовності зв’язків тощо.
Кожний соціальний процес складається з кількох стадій, які різняться за змістом та механізмами, які і визначають його характер, спрямованість, темпи.
Характеризуючи соціальні процеси, необхідно враховувати і такі ознаки, як: стадійність, фазність, етапність (наприклад, процеси соціалізації охоплюють такі етапи життєвого шляху, як дитинство, юність, зрілість, старість). Не менш складну

структуру мають і процеси, які відображають різні параметри колективів, соціальних інститутів та інших соціальних утворень (кожний колектив, організація, чи то інститут проходить етап формування, розвитку, розквіту, занепаду, розпаду).
Однією з головних умов типологізації соціальних процесів є з'ясування базових критеріїв класифікації. Один з таких критеріїв – ступінь їх загальності. Виходячи із цього, розрізняють глобальні, загальні, особливі та окремі соціальні процеси.
Залежно від системи, де ці процеси проходять, їх можна поділяти так:

- внутрішньоособисті (наприклад процес самоосвіти);
- процеси, які проходять між двома особами;
- між особою та групою;
- процеси, які змінюють організацію і внутрішню структуру спільності;
- процеси, які змінюють відносини між двома групами (спільностями);
- які змінюють структуру і організацію в глобальних масштабах.

Критерієм класифікації може виступати напрямок розвитку. Якщо розвиток, який відбувається в будь-якій системі, наближає її до певного ідеалу, оціненого позитивно, то цей розвиток є прогресом. А коли зміни приводять до зменшення складових елементів і існуючих між ними зв'язків, то система регресує.
В залежності від механізму розвитку соціальні процеси можуть поділятися на організуючі і дезорганізуючі.
Якщо в рамках існуючої організації і системи всі процеси підтримуються в рівновазі, при цьому повноцінно реалізуються потреби людини, то ми говоримо, що вони проходять соціально організованим чином. Якщо виникає певний дисбаланс, загрожуючи реалізації потреб людей, то виникає стан соціальної дезорганізації.
Далі виділяємо процеси, які змінюють місце осіб чи груп у просторі і в соціальних структурах. Їх називають міграційними процесами та процесами мобільності.
Німецький соціолог Фон Візе виділяє два види процесів можливих у стосунках між людьми. По-перше, це об'єднуючі процеси – асоціативні. Серед них виділяють кілька основних груп: зближення, пристосування, зрівнювання, об'єднання. По-друге, процеси розділення людей – відчуження. Процес відчуження відбувається в таких основних видах: суперництво, опозиція, конфлікт.
Проблема соціальних змін актуальна для будь-якого суспільства. Під соціальними змінами розуміють різні перетворення, котрі відбуваються протягом певного часу в спільнотах, групах, інституціях, в їх взаємовідносинах один з одним, а також з індивідами.
У соціології прийнято виділяти такі типи соціальних змін, що впливають на соціальний розвиток:

- природні зміни (які відіграють певну роль у суспільному житті)
- демографічні зміни
- зміни у виробничій сфері
- у системі управління
- духовній сфері

- соціальній організації
- в межах соціальної структури.

Можна назвати і такі види соціальних змін:

- структурні (зміни в структурі сім'ї, організації, в структурах влади, інституційній сфері);
- функціональні (зміни стосовно функцій різних соціальних систем);
- мотиваційні (зміни у сфері мотивації індивідуальної чи колективної діяльності).

За своїм характером, внутрішньою структурою, ступенем впливу на суспільство соціальні зміни можна поділити на еволюційні та революційні.

До перших відносять часткові поступові зміни, котрі здійснюються як досить стійкі із тенденцією на збільшення чи зменшення будь-яких якостей, елементів у різних соціальних системах. Еволюційними за власним характером можуть бути всі вищеописані види змін (структурні, функціональні, процесуальні, мотиваційні).

Суттєво від еволюційних змін відрізняються революційні. Це вищою мірою радикальні зміни, які обумовлюють корінну ломку соціального об'єкта. Вони не часткові (на відміну від еволюційних), а всезагальні, і, як правило, спираються на насильство.

Відмінними за характером є так звані інноваційні зміни. Це свого роду комплексний процес створення, розповсюдження та використання нового практичного засобу і поєднання із цією новітністю змін у соціальному середовищі (організаційні, технологічні зміни). Саме одним із джерел соціальних змін виступають відкриття та винаходи, інновації, які завжди додають щось нове, поповнюють запас знань.

Більш складною формою соціальних змін є циклічна соціальна зміна – певна сукупність явищ, процесів, послідовність котрих створює кругообіг протягом певного часу.

У прийнятті соціальних змін суспільством важливу роль відіграє їх сумісність з існуючою культурою, а саме:

- зміни не сприймаються (відкидаються) суспільством;
- зміни приймаються разом з конфліктними рисами;
- зміни приймаються, акомодуються та асимілюються (визнаються).

Джерелами соціальних змін можуть бути економічні і політичні фактори, а також взаємодії між різними соціальними системами, структурами, інститутами, спільнотами. Важливим чинником у соціальних змінах служить роль технологічних факторів. Однією із форм такої взаємодії є конкуренція (як результат – підвищення асортименту, якості, зниження цін).

Суттєвим фактором соціальних змін у різних країнах світу за останнє століття стала ідеологія (доктрини, ідеали, програми), а за останні десятиліття набув чинності і фактор впливу соціальних наук як процес вироблення програм соціальних змін (соціальна інженерія, програмні доктрини).

У третьому питанні слід ознайомитися з іншою визначальною категорією соціальної динаміки - соціальними рухами.

Цей термін означає сукупність форм колективної дії, яка спрямована на реорганізацію суспільства в плані забезпечення соціальних інтересів. До соціальних рухів можна віднести: екологічні, релігійні, молодіжні, політичні, реформістські, національно-визвольні та інші.

На відміну від соціальних інституцій (відносно стабільних), соціальні рухи високодинамічні, з невизначеним життєвим циклом. Соціологічне дослідження соціальних рухів передбачає поглиблений аналіз ситуацій, що сприяють виникненню та розвитку соціальних рухів, консолідації людей, груп, які орієнтовані на соціальні зміни.

Основними умовами, які сприяють появі та розвитку соціальних рухів, є:

- культурні течії (зміни в цінностях та поведінці людей);
- соціальна дезорганізація, яка породжує аномію (ігнорування норм та правил поведінки як масове явище), відчуження, невпевненість, соціальний страх, занепокоєність;
- соціальна незадоволеність (загальна незадоволеність людей умовами життя та системою соціальних відносин).

Далеко не завжди легко класифікувати соціальні рухи, оскільки один і той самий соціальний рух може бути лише проміжною ланкою для іншого. Кілька рухів можуть змішуватися один з одним в різні періоди свого розвитку, набувати різних відтінків. Тому при аналізі застосовують класифікацію найбільш загальних ознак рухів.

По-перше, це експресивні рухи (бажання вирватися з «обмеженої», нестерпної для членів певної організації системи).

По-друге, утопічні рухи (створення ідеальних «міфологічних» соціальних систем).

По-третє, революційні рухи (неочікувана, стрімка, що змінюється насильно, зміна соціальної системи).

Змістовий модуль 4. Соціальна структура суспільства і соціальна стратифікація.

Соціальна структура суспільства: сутність та основні елементи.

Суспільство є складною соціальною системою, структурно організованою цілісністю, яку утворюють різні елементи, компоненти, підрозділи. У свою чергу вони теж мають певний рівень організованості й упорядкованості власної структури. Це дає підстави стверджувати, що соціальна структура суспільства є комплексним, багатомірним утворенням.

Соціальна структура суспільства – ієрархічно впорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками й відносинами.

Поняття «соціальна структура» охоплює системно-організаційний і стратифікаційний аспекти. Відповідно до системно-організаційного, головний зміст соціальної структури становлять **соціальні інститути.**

Соціальний досвід свідчить, що для людського суспільства необхідно закріпити деякі типи соціальних відносин, зробити їх обов'язковими для всіх членів суспільства чи для його групи, забезпечити цілісність системи.

З метою збереження цілісності, у якій зацікавлена спільнота, люди утворюють систему установ, які закріплюють нормативне регулювання відносин і контролюють поведінку своїх членів.

Соціальний інститут – це стійкий комплекс формальних і неформальних норм, правил, принципів, які регулюють різні сфери людської життєдіяльності й організовують їх у систему соціальних статусів та ролей.

Інтеграція індивідів у соціальне об'єднання (групу, спільноту чи суспільство) передбачає не лише зацікавленість людей у створенні таких зв'язків, але й наявність можливостей комунікацій, спільної цілісно- нормативної системи, мови тощо. Соціальний інститут виникає та функціонує, задовольняючи якусь соціальну потребу. Коли ця потреба стає незначною чи зовсім зникає, то поступово зникає і соціальний інститут, який її задовольняв.

Процес утворення соціального інституту – **інституціалізація** – передбачає такі етапи:

1) виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;
2) формування спільних цілей;
3) поява соціальних правил і норм у процесі стихійної соціальної взаємодії;
4) поява процедур, пов'язаних із нормами та правилами;
5) інституціалізація правил, норм, процедур, тобто їхнє прийняття та практичне застосування;
6) визначення системи санкцій і ролей, що охоплюють усіх членів соціального інституту.

Завершенням цього процесу інституціалізації є новий вигляд суспільної практики, що складається. Завдяки цьому формується новий набір ролей, а також формальних і неформальних санкцій для реалізації соціального контролю за відповідними типами поведінки.

Отже, інституціалізація є процес, за допомогою якого соціальна практика стає досить регулярною і тривалою, щоб бути описаною як інститут.

Кожна людина має індивідуальну комбінацію потреб. Проте фундаментальних (важливих для всіх) потреб не так уже й багато.
Їх п’ять, і стільки ж головних соціальних інститутів:

• потреба у відтворенні роду – інститут сім’ї та шлюбу;

• потреба у виробництві та розподілі засобів існування – економічні інститути, виробництво;

• потреба в безпеці, соціальній злагоді та порядку – політичні інститути, держава;

• потреба в переданні знань і набутих цінностей, соціалізація нових поколінь – інститут освіти;

• потреба у вирішенні духовних проблем, передаванні духовних цінностей і ритуалів, які підтримують у суспільстві солідарність та злагоду, – інститут релігії.

Соціальні інститути можуть бути формальними та неформальними.

У межах **формальних інститутів** взаємодія суб’єктів відбувається на основі законів і правових актів, формальних регламентів, правил та постанов.

Неформальні інститути, незважаючи на досить чітку регламентацію, не мають формально закріплених законів, правил, норм (наприклад, дружба, сусідство та ін.).
У соціальних інститутів є не лише функції (позитивна роль у суспільстві), але й дисфункції (шкода, яку вони чинять суспільству).
Функції сприяють зміцненню, виживанню, саморегуляції соціальної системи.
Дисфункції ведуть до дезорганізації, зміни та руйнування структури.

Розрізняють такі функції:

• явні – якщо вони офіційно заявлені, всіма усвідомлені й очевидні. Очікувані та необхідні явні функції формуються й декларуються в кодексах і закріплюються в системі статусів та ролей;

• латентні – коли вони приховані, незаявлені, незаплановані.

До **явних функцій** соціальних інститутів, що забезпечують закріплення та відтворення суспільних відносин, належать:
регулятивна, що забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства за допомогою утворення моделей поведінки;
інтегративна, котра забезпечує згуртованість, взаємозалежність і взаємну відповідальність членів соціальних груп, які формуються під впливом інституціалізації правил, норм, санкцій, систем ролей;
трансляційна, що пов’язана з переданням соціального досвіду;

комунікативна, яка забезпечує поширення інформації, що виникла в певному інституті, як усередині цього інституту для управління та контролю за дотриманням норм, так і у взаємодіях між інститутами.

Латентні функції є незапланованими, непрямими результатами діяльності соціальних інститутів. Ці результати можуть мати важливе значення для суспільства. Так, усі інститути беруть участь у соціалізації особистості.

Саме в системі інституціальної взаємодії, що має чітко означені норми та санкції, індивід здобуває життєві навички й досвід.

Явною функцією системи вищої освіти є підготовка кваліфікованих спеціалістів. Латентною – відтворення системи соціальної стратифікації.

Суспільство як соціальна реальність упорядковано не тільки інституціально, а й організаційно. Організація як процес налагодження та узгодження поведінки індивідів притаманна всім суспільним утворенням — об'єднанням людей, закладам, установам тощо.

Соціальна організація — соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур.

Основний критерій структурування соціальних організацій — ступінь формалізації існуючих у них відносин.

З урахуванням його розрізняють формальні й неформальні організації.

Формальні організації. Будують соціальні відносини на підставі регламентації зв'язків, статусів, норм. Ними є, наприклад, промислове підприємство, фірма, університет, муніципальна структура (мерія). В основі формальної організації лежить розподіл праці, її спеціалізація за функціональною ознакою. Чим розвинутіша спеціалізація, тим багатостороннішими і складнішими будуть адміністративні функції, тим багатогранніша структура організації. Формальна організація нагадує піраміду, в якій завдання диференційовані на кількох рівнях. Крім горизонтального розподілу праці, їй притаманна координація, керівництво (ієрархія посадових позицій) і різні спеціалізації по вертикалі. Формальна організація раціональна, для неї характерні виключно службові зв'язки між індивідами.

Неформальні організації. Ґрунтується на товариських взаєминах та особистому виборі зв'язків учасників і характеризується соціальною самостійністю. Ними є любительські групи, відносини лідерства, симпатій тощо. Неформальна організація має значний вплив на формальну і прагне змінити існуючі в ній відносини за своїми потребами.

Переважна більшість цілей, які ставлять перед собою люди, соціальні спільноти, неможливо досягти без соціальних організацій, що зумовлює їх повсюдність і різноманітність. Найбільш значущі серед них:

— організації з виробництва товарів і послуг (промислові, сільськогосподарські, сервісні підприємства і фірми, фінансові установи, банки);

— організації в галузі освіти (дошкільні, шкільні, вищі навчальні заклади, заклади додаткової освіти);

— організації в галузі медичного обслуговування, охорони здоров'я, відпочинку, фізичної культури і спорту (лікарні, санаторії, туристичні бази, стадіони);

— науково-дослідні організації;

— органи законодавчої, виконавчої влади.

Їх називають ще діловими організаціями, які виконують суспільно корисні функції: кооперацію, співробітництво, підпорядкування (співпідпорядкування), управління, соціальний контроль.

Загалом кожна організація існує у специфічному фізичному, технологічному, культурному, політичному і соціальному оточенні, повинна адаптуватися до нього і співіснувати з ним. Немає організацій самодостатніх, закритих. Усі вони, щоб існувати, функціонувати, досягати цілей, повинні мати численні зв'язки з навколишнім світом.

Провідною тенденцією розвитку будь-якого суспільства є зростання різноманіття соціальних відмінностей. Причини цього:

• виникнення нових інститутів, організацій, що допомагають людям спільно вирішувати певні завдання, і одночасно соціальних очікувань, рольових взаємодій, що різко ускладнюють систему;

• ускладнення культур, поява нових ціннісних уявлень, розвиток субкультури веде до виникнення в рамках одного суспільства груп, що дотримуються різних релігійних, ідеологічних, політичних поглядів.

Суспільство не тільки вкрай диференційовано і складається з безлічі соціальних груп, класів, спільностей, але й ієрархізовано: одні шари завжди мають більше влади, багатства, явних переваг і привілеїв порівняно з іншими.

Нерівність може бути: - фізіологічною (зовнішність, здоров’я, таланти, темперамент);

- соціальною (освіта, професія, посада.)

Соціальна нерівність зумовлює сприйняття людьми соціальних процесів і явищ у термінах просторового співвідношення: «вищі та нижчі», «ближчі за соціальним станом», «соціальна дистанція», «соціальні сходи».

Соціальний простір відрізняється від геометричного, він являє собою невидимий, існуючий в думках світ, що складається з мережі взаємин між людьми.

У соціальному просторі основними параметрами співвідношення положень двох індивідів є приналежність до спільноти, близькість ціннісних орієнтацій і способів інтерпретації соціальної реальності, місце в системі інституціолізованих відносин.

Соціальний простір багатовимірний, тобто існує безліч критеріїв оцінки положення людини в соціальному просторі: професійний статус, рівень добробуту, стать, національність, вік, релігійні погляди, місце в політичній ієрархії.

Всі ці параметри прийнято поділяти на номінальні(горизонтальні) і рангові (вертикальні).

Рангові можна умовно представити у вигляді сукупності соціальних груп, спільностей, що відрізняються нерівністю в доступі до основних соціальних благ. Рангові відмінності можуть існувати як усередині групи, так і між групами.
Номінальні параметри вказують на соціальну неоднорідність населення, тобто приналежність індивіда до різних спільнот, груп, що не мають яких-небудь переваг по відношенню одна до одної (конфесійна приналежність не приймає неминуче ієрархічну форму).
У соціології неодноразово робилися спроби виділити найбільш значущі номінальні й рангові параметри, що визначають положення індивіда в соціальному просторі. Так, американський соціолог П. Блау вважав, що до номінальних параметрів можна віднести стать, расу, етнічну приналежність, віросповідання, місце проживання, мову, область діяльності, політичну орієнтацію, а до рангових – освіту, дохід, багатство, престиж, владу, походження, вік, адміністративну посаду, інтелігентність.

Будь-який перелік параметрів соціального простору буде неповним, оскільки соціальне життя дуже багатоманітне і рухоме, в ньому постійно виникають нові чинники, що впливають на положення людей, і при розвитку суспільства може відбуватися переростання чинника номінального в ранговий і навпаки (жінка в патріархальному і сучасному суспільстві).

Кожна людина в суспільстві має певний соціальний статус, він є первинним елементом у соціальній структурі суспільства.
Соціальний статус – характеристика позиції людини в соціальній системі координат, яка пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків.
Статуси – практично незмінні, достатньо стійкі позиції в рамках інституціолізованої взаємодії, вони володіють «ефектом безсмертя», незалежні від конкретної людини. Ми оцінюємо статуси, бажаємо отримати якийсь із них, але зазвичай не маємо права відмінити повноваження, які закріплені за ним. Кожен статус має:
• внутрішню змістовну сторону – тобто які права, обов'язки і привілеї, повноваження закріплюються за тими, хто виконує ту або іншу функцію;
• диспозицію (розташування) статусу в системі координат даного соціального простору – визначається на основі знання про те, кому підкоряється носій статусу і хто знаходиться в його підпорядкуванні.
Динамічним виразом статусу є **соціальна роль** – модель поведінки, орієнтована на виконання закріплених за статусом прав та обов'язків.
Кожна людина грає в суспільстві не одну роль, а декілька.
Один чоловік може бути одночасно батьком родини, космонавтом, вченим, політичним діячем, бізнесменом.
І виконання всіх цих ролей потребує від нього певних знань, якостей, норм поведінки, які між собою можуть дуже відрізнятися.
Статус статичний. Люди, що займають один статус, можуть по-різному програвати права і обов'язки, з ним пов'язані. Це залежить від талантів, здібностей, бажань людини, від її інтерпретації статусу.

Види статусів:
1) формалізовані (закріплені, захищені законом, мають точно обумовлені права і обов'язки – директор школи) і неформалізовані (засновані на громадській думці, нерідко хиткі й нестійкі – друг, капітан дворової футбольної команди);
2) приписані, тобто аскриптивні (для їх досягнення не треба докладати ніяких зусиль, вони, як правило, отримуються від народження разом зі всіма правами і обов'язками – стать, споріднене положення, етнічна приналежність, інвалідність) і такі, що досягаються – дескриптивні (необхідно докласти спеціальні зусилля – робочий, офіцер.).
У традиційному суспільстві основні статуси мають аскриптивний характер.
Разом з тим, іноді людина домагається статусу, що досягається, за допомогою порушення принципів – за допомогою особистих знайомств, зв'язків – це перетворена, латентна форма приписаного оволодіння статусною позицією;
3) головний статус (у першу чергу впливає на самовизначення людини в суспільстві) і другорядні.
У різних життєвих ситуаціях при визначенні позиції людини на перше місце можуть виходити різні статуси (на службі – начальник, у компанії друзів – черговий тамада). Тому може виділяться основна загальна ієрархія статусів особи, яка спрацьовує в більшості ситуацій, і специфічна, що використовується за особливих умов. Наявність специфічної ієрархії може призвести до серйозних колізій.
Не завжди статус, визначений суспільством як головний для даної людини, співпадає зі статусом, який, орієнтуючись на загальноприйняту ієрархію, вважає головним сама людина (**наприклад:** фахівець вважає, що для його соціального просування достатньо професіоналізму, але перешкодою стає його етнічне походження; підприємець вважає, що для попадання у вищі шари необхідний високий дохід, але з'ясовує важливість походження).
Статуси в суспільстві є ієрархізованими. Прийнята ієрархія (ранжування) представляє основу соціальної стратифікації.

На основі близькості соціальних статусів, що встановлюють потенційну можливість участі індивідів у відповідних видах діяльності, формуються складніші структурні елементи суспільства – соціальні групи.
Соціальна група — відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.
Це поняття є родовим щодо понять «клас», «соціальна верства», «колектив», «нація», «етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти», оскільки фіксує соціальні відмінності між окремими сукупностями людей у процесі розподілу праці та їх результатів. Ці відмінності мають у своїй основі відношення до засобів виробництва, влади, специфіки праці, фаху, освіти, рівня й структури доходів, статі, віку, національної належності, місця проживання, стилю життя тощо.
У кожному суспільстві існує певна кількість соціальних груп, утворення яких зумовлено:

— спільною діяльністю (наприклад, професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної та духовної діяльності);
— спільним просторово-часовим існуванням (середовищем, територією, комунікацією);
— груповими установками та орієнтаціями.
У соціальні групи люди об'єднуються на підставі спільних соціальних інтересів, які зумовлюють їх дії. Формуються вони з представників різних груп залежно від їх становища та ролі в суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника і підприємця різняться між собою, то вони реально становлять різні соціальні групи. Але соціальні інтереси груп, формуючись на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних рамках. У процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілісності, які є втіленням інтегрованих, спільних інтересів індивідів, що належать до цих груп.
Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її становища в суспільстві.
У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні за чисельністю соціальні групи. Традиційно їх поділяють на малі та великі.
Мала соціальна група — нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.
Родовою ознакою малої групи є наявність безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія), властивих, наприклад, сім'ї, виробничій бригаді, шкільному класові, колективу космічної, арктичної станцій, спортивній команді, релігійній секті, групі друзів тощо.
Мінімальний розмір малих груп — дві особи, максимальний — кілька десятків.
Велика соціальна група — численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша.
До них можна віднести професійні, демографічні, національні спільноти, соціальні класи.
Соціальна структура суспільства завжди передбачає групування його елементів. Критерієм їх диференціації чи інтеграції є їх позиція щодо певних суспільних ресурсів (влада, власність), виконувані у суспільстві функції (соціальна роль), соціальний статус (ієрархічне місце в суспільстві), єдність культурних норм і цінностей (культурна ідентичність) та ін. Факторів, що визначають структурну організацію суспільства, багато, і їх необхідно брати до уваги. Залежно від критерію виділяють сімейно-побутову, релігійну, соціально-політичну, освітню та інші підструктури суспільства.
Як історичний феномен, соціальна структура суспільства перебуває в постійному розвитку. Його динаміка залежить насамперед від соціальної мобільності елементів соціальної структури.

Отже, компоненти соціальної структури суспільства можуть бути різними: індивіди, ролі, статуси, групи, організації, етноси, інститути.

Соціальна стратифікація.

Сучасне суспільство характеризується наявністю груп, які розпоряджаються значно більшими ресурсами багатства та влади, ніж інші групи. Наявну в суспільстві (спільнотах і групах) нерівність між індивідами й об'єднаннями індивідів, яка виявляється в неоднаковому доступі до соціальних благ і ресурсів та володінні ними, називають соціальною стратифікацією.

Соціальна стратифікація – це ієрархічно організована структура соціальної нерівності, що існує в певному суспільстві в певний історичний період.

Це нашарування груп, що мають різний доступ до соціальних благ через своє положення в суспільній ієрархії. Вона є стійкою, регулюється та підтримується інституційними механізмами, постійно відтворюється й модифікується.

Соціальна стратифікація має такі особливості:

• стратифікація – це рангове розшарування населення, коли вищі верстви перебувають у більш привілейованому становищі порівняно з нижчими;

• кількість вищих верств значно менша, аніж нижчих.

Стратифікація має такі основні виміри (критерії):

- прибуток, власність;
- влада;
- освіта;
- престиж.

Перші три критерії стратифікації – прибуток, освіта, влада – мають об'єктивні одиниці виміру (гроші, роки, люди). Престиж є суб'єктивним показником, який відтворює рівень поваги до будь-якої професії, посади, до виду діяльності в суспільній думці.

Видатний соціолог П. Сорокін вважав, що стратифікація в суспільстві має три основні види:

• економічна – за рівнем прибутку, де багатство й бідність – полюси, між якими розташовані та котрими відмежовані одна від одної різні верстви;

• політична – означає поділ населення на правлячу меншість і підпорядковану більшість;

• професійна – за ієрархічною будовою шкали професій залежно від важливості їхніх функцій у житті суспільства.

Це означає, що суспільство потрібно розділяти за критеріями прибутку (а також багатства), за критеріями впливу на поведінку членів суспільства та за критеріями, пов'язаними з успішним виконанням соціальних ролей, наявністю знань, навичок, умінь, які оцінює та винагороджує суспільство.

Певна частина соціологів вважає, що саме нерівномірний розподіл влади зумовлює розподіл багатства та престижу, а статус у системі влади визначає статус в економічних і соціальних структурах.
Саме тому влада є тим чинником, який визначає основні ознаки соціальної стратифікації, окреслює межі верств і класів, їхню ієрархію.
У наш час найбільш впливовою думкою щодо процесу формування соціальних верств є **теорія стратифікації Кінгслі Девіса й Уілберта Мура**, у якій вони запропонували функціональне пояснення нерівності.
Вони вважають, що суспільство є певним чином організованою сукупністю нерівноцінних позицій, одні з яких більш важливі для функціонування суспільства як цілого, інші – менш важливі.
Соціальний порядок у суспільстві базується на розподілі індивідів за соціальними статусами (відповідно до їхніх функціональних можливостей, тобто за їхнім максимальним внеском у досягнення суспільної мети), а також мотивації до виконання соціальних ролей, що цим статусам відповідають. Чим вищий статус, тим більше має здійснити витрат для розвитку здібностей, кваліфікації та компетентності індивід, який претендує на цей статус.
Отож суспільство заздалегідь «закладає» винагороду в статус, і людина знає, що вона отримає в обмін на свої зусилля та працю.
Пояснення нерівності під кутом функціональної користі має свої вади, містить суб'єктивізм при оцінці функції та неспроможний пояснити деякі реалії соціального життя.
З огляду на це Т. Парсонс пов'язує конфігурацію соціальної системи з панівною в суспільстві системою цінностей. Ієрархія соціальних верств визначається сформованими уявленнями про значущість кожної з них, виходячи з чинної на певний період ціннісної системи.
Кожне суспільство має власну організацію соціальної нерівності.

Незважаючи на соціокультурні особливості кожної країни, можна виділити **чотири історичні типи стратифікації:**
• рабство – форма соціальних відносин, за якої одна людина має власність, а нижча верства позбавлена всіх прав;
• касти – суворий ієрархічний розподіл суспільства, у якому між різними верствами існують бар'єри, котрі неможливо подолати (неможливість перейти з однієї касти, приналежність до якої визначено з народження, в іншу, неможливість одружитися з представником іншої касти);
• стани – групи людей, нерівність між якими визначалася звичаями та юридичними нормами. Належність до станів передавалась у спадок, але не виключала можливості переходу з одного стану до іншого;
• класи – організація соціальної нерівності, за якої відсутні чіткі межі між різними групами.

Перші три типи характерні для **закритого суспільства**, де існує суворо закріплена система стратифікації та перехід із однієї страти в іншу майже неможливий. Останній тип характеризує **відкрите суспільство**, де відбуваються вільні переходи з однієї верстви до іншої.
Історія свідчить, що рівність у світі не зростає, однак підвищення рівня життя загалом перетворює нерівність на припустиму та легітимну.

Поняття класу народилося задовго до появи стратифікаційної теорії.
Найактивніше класами цікавилися учені XIX-XX ст., але різні автори вкладали в це поняття різний зміст.
Всі теорії можна поділити на моністичні, що виділяють клас на підставі однієї ознаки, і плюралістичні, що виділяють клас на підставі багатьох ознак.
Найбільш активно поняття «клас» використовується марксистами, проте визначення цієї категорії в роботах К. Маркса немає.
У «Маніфесті Комуністичної партії» він писав, що історія всіх суспільств – це історія боротьби класів. Надалі, давши глибокий аналіз капіталістичного способу виробництва, він прийшов до строгішого розуміння класу, головною визначальною ознакою якого є відношення до засобів виробництва.
Найважливішим проявом класових відносин була експлуатація одного класу іншим.
Відсутність у Маркса визначення класу породила численні, часом суперечливі спроби дати визначення класу по Марксу.
Класичне визначення дав В. І. Ленін у 1919 р. «Класами називаються великі групи людей, що розрізняються за їхнім місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їхнім відношенням до засобів виробництва, за їхньою роллю в суспільній організації праці, а отже, за способами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яку вони мають у своєму розпорядженні».
Макс Вебер також не дав точного та об'ємного визначення класів. На відміну від Маркса, Вебер пов'язував поняття класу з капіталістичним суспільством.
Головна ознака класу – відношення до власності, але Вебер враховував не тільки володіння власністю і рівень доходів, але й нерівність статусів, а також рівень володіння реальною владою, зокрема, приналежність до тих або інших політичних сил. Виходячи з перелічених методологічних принципів, Вебер виділив в суспільстві:
а) робочий клас, б) дрібну буржуазію, в) «білі комірці» – інтелігенцію, технічних фахівців, г) адміністраторів і менеджерів, д) власників, у якому виділив:
- «клас власників» – ті, хто отримує ренту, - «комерційний клас» – підприємці. Між полярними класами власників і робочих Вебер виявив так званий середній клас.
Ральф Дарендорф спробував сформулювати концепцію класу за допомогою поглибленого аналізу теорії К. Маркса в світлі досвіду капіталістичного світу: кожному класовому суспільству властивий конфлікт і боротьба ведеться між двома основними класами. Відштовхуючись від критики теорії Маркса, Дарендорф сказав,

що категорію класу потрібно визначати не через відносини власності, а через відносини влади.
Він ділить суспільство на 2 класи: той, що має владу, та усунений від неї.
Е. Гідденс, узявши за основу істотні елементи концепцій Маркса, Вебера і Дарендорфа, розробив свою концепцію класу. У основу розділення він поклав «ринкову здатність», тобто властивості, які людина може використати за ринкових умов:
- власність на засоби виробництва,
- освіта або технічна кваліфікація,
- фізична робоча сила.
Відповідно можна виділити три класи: вищий, середній і нижчий.

Поняття класу – достатньо крупна аналітична одиниця, розрахована на вивчення найбільш істотних змін у суспільстві, але для вивчення змін не таких глобальних ввели в ужиток поняття **«страта», або шар.**
Страта включає безліч людей, схожих за якоюсь ознакою, що відчувають себе зв'язаними одне з одним. Як ознака можуть виступати економічні, політичні, соціально-демографічні, культурні характеристики, але вони обов'язково повинні бути статусними, тобто мати ранговий характер.
Для аналізу навіть незначних змін у суспільстві в кожному класі (вищому, середньому і нижчому) виділяють два шари – вищий і нижчий.
У 30 - 40 роки 20-го століття **Уільямом Уорнером** (США) було проведено дослідження, за результатом якого була побудована піраміда соціальної ієрархії, яка на сьогодні є найбільш вживаною:
а) вищий вищий клас – еліта.
Пропуск сюди – успадковане багатство, соціальна популярність сім'ї. Соціальна позиція стійка й безпечна. Дуже багаті, але не виставляють своє багатство напоказ,
б) нижчий вищий клас – професіонали в своїй області, одержувачі надзвичайно високого доходу. Вони заробили, а не успадкували своє положення.
Це багаті вискочки, нувориші, що підкреслюють свій соціальний статус (актори, співаки, спортсмени);
в) вищий середній клас – люди, для яких головною є кар'єра.
В основі кар'єри лежить висока професійна, наукова підготовка або досвід управління бізнесом (керівники найбільших фірм, директори, відомі вчені, лікарі, юристи.). Представники цього класу дуже вимогливо ставляться до освіти дітей, для них характерне дещо виставлене на показ споживання;
г) нижчий середній клас – типові американці, що є прикладом респектабельності, добросовісного ставлення до роботи, вірності культурним нормам і стандартам (поліцейські, лікарі, викладачі, інженери);
д) вищий нижчий клас – люди, праця яких позбавлена творчості, від них вимагається лише наявність середньої освіти і деяких навичок, часто працюють

вручну. Проживають у непрестижних районах у невеликих будиночках або квартирах (дрібні службовці, клерки, робітники);
є) нижчий нижчий клас – люди в тяжкому положенні, що мають проблеми із законом. Гроші витрачають в основному на продукти харчування і роблять покупки в кредит (іммігранти, безробітні - 25,22%).

Де знаходиться людина? Як визначити її положення в системі стратифікації?
У. Уорнер виділив 5 ознак класу:
1. Рід занять.
2. Джерело доходу.
3. Розмір доходу.
4. Район мешкання.
5. Тип житла.
Методи дослідження класової структури такі:
• об'єктивний – рівень доходу, квартира, автомобіль;
• суб'єктивна самооцінка;
• оцінки репутації – оцінка статусу сусідів, знайомих у порівнянні зі своїм.

Нерівність і бідність – поняття, тісно пов'язані з соціальною стратифікацією.
Нерівність характеризує нерівномірний розподіл дефіцитних ресурсів суспільства – грошей, влади, освіти і престижу – між різними стратами або верствами населення.
Основним вимірником нерівності виступає кількість ліквідних цінностей.
Цю функцію зазвичай виконують гроші.
Бідність – це економічний і соціокультурний стан людей, що мають мінімальну кількість ліквідних цінностей і обмежений доступ до соціальних благ.
Бідність – це не тільки мінімальний дохід, але особливий спосіб і стиль життя, норми поведінки, стереотипи сприйняття і психологія, що передаються з покоління в покоління. Тому соціологи говорять про бідність як особливу субкультуру.
У статистичному сенсі доходом вважається та сума грошей, яку люди заробляють завдяки приналежності до певної професії (виду занять) або завдяки узаконеному розпорядженню власністю. Проте у жебраків нічого подібного немає.
Жебраки, навіть якщо вони регулярно заробляють на життя жебрацтвом, ніяких цінних послуг суспільству не надають. А статистика враховує лише ті джерела доходу, які пов'язані з наданням цінних, суспільно значущих послуг або виробництвом товарів.
Жебраків включають до складу так званого **андеркласу**, тобто буквально некласу, або шару, що стоїть нижче за всі класи.
Найпоширеніший і легший в розрахунках спосіб вимірювання нерівності – порівняння величин найнижчого і найвищого доходів в даній країні.
П.Сорокін порівнював таким чином різні країни і різні історичні епохи.
Наприклад, у середньовічній Німеччині співвідношення вищого і нижчого доходів складало 10000:1, а в середньовічній Англії 600:1.

Інший спосіб – аналіз частки сімейного доходу, що витрачається на харчування. Виявляється, багаті платять за продовольство всього 5-7%.
Чим бідніший індивід, тим більша частка доходу витрачається в нього на харчування, і навпаки.
Якщо нерівність характеризує суспільство в цілому, то бідність стосується тільки частини населення. Залежно від того, наскільки високий рівень економічного розвитку країни, бідність охоплює значну або незначну частину населення.
Масштабом бідності соціологи називають частку населення країни (зазвичай виражену у відсотках), що проживає на офіційній межі або порогу бідності.
Для позначення масштабу бідності застосовуються також терміни «рівень бідності», «межа бідності» і «коефіцієнт бідності».
Поріг бідності – це сума грошей, офіційно встановлена як мінімальний дохід, завдяки якому індивід або сім'я в змозі придбати продукти харчування, одяг і житло. Його також називають «рівнем бідності».
В Україні він отримав додаткову назву – прожитковий мінімум.
Очевидно, що масштаб бідності і поріг бідності тісно зв'язані між собою.
Чим вище планка вимог, тим більше людей опиняється за межею бідності.
І навпаки. Економічна комісія ООН відносить до бідних шарів тих, у кого сімейний дохід складає 2/3 середньо-національного доходу. Прийнята ще одна методика: бідними вважають тих, чий дохід складає менше 50% середньо-національного доходу.
Межі бідності міняються в історичному часі. Раніше людство жило багато гірше і чисельність бідних була вища. В античній Греції 90% населення за мірками того часу проживало в бідності. В Англії епохи Відродження близько 60% населення вважалося бідним. У XIX столітті масштаб бідності скоротився до 50%.
У 30-ті роки XIX століття тільки третина англійців відносилася до бідних, а через 50 років – усього 15%. Сьогодні коефіцієнт бідності досяг 10% .
Традиційно соціологи виділяли абсолютну і відносну бідність.
Під **абсолютною бідністю** розуміється такий стан, при якому індивід на свій дохід нездатний задовольнити навіть базисні потреби в їжі, житлі, одязі, теплі або здатний задовольнити тільки мінімальні потреби, що забезпечують біологічне виживання. Чисельним критерієм виступає поріг бідності (прожитковий мінімум). Під **відносною бідністю** розуміється неможливість підтримувати рівень життя, що личить, або деякий стандарт життя, прийнятий в даному суспільстві.
Відносна бідність показує те, наскільки ви бідні порівняно з іншими людьми. Вона є порівняльною характеристикою в двох сенсах.
По-перше, вона показує, що ви бідні щодо того достатку або статку, яким володіють інші члени суспільства, що не вважаються бідними. Перше значення відносної бідності полягає в порівнянні однієї страти з іншими стратами або шарами.
По-друге, вона показує, що ви бідні щодо деякого стандарту життя, наприклад стандарту гідного або такого, що личить, життя.

Межі абсолютної і відносної бідності не співпадають. У суспільстві може бути ліквідована абсолютна бідність, але завжди збережеться відносна.
Адже нерівність – незмінний супутник складних суспільств. Відносна бідність, таким чином, зберігається навіть тоді, коли стандарти життя всіх шарів суспільства підвищилися.
Аналізуючи соціальну стратифікацію сучасного суспільства неможливо не розглянути **«середній клас»**, поняття, яке увійшло в науковий обіг у 50-60 рр. XX ст. У США та країнах Західної Європи до середнього класу відносять понад 60% населення, у скандинавських країнах, країнах яскравої соціал- демократичної спрямованості – до 75 % населення.
Концепція середнього класу і є суттєвим елементом теорії постіндустріального суспільства (Дж. Гелбрейт, Р. Арон, 3. Бжезинський).
Функції середнього класу:
• вихователь і постачальник висококваліфікованої робочої сили;
• основний платник податків;
• внутрішній інвестор економіки, економічний донор;
• носій демократизації суспільства;
• стабілізатор суспільства, гарант його політичної міцності, «буфер» між крайнощами в соціальній піраміді – вищими та нижчими верствами.
Деякі «прообрази» цього поняття можна відшукати ще у вченні Аристотеля про середній елемент, який, на думку класика, складають не зовсім бідні, але й не надмірно багаті люди, котрі мають становити фундамент поліса – міста-держави, його міцну основу і слугувати запорукою справедливої та стабільної держави. Саме за ці міркування Аристотеля інколи називають «ідеологом здорового глузду середнього класу».
І все ж таки середній клас як частина суспільства, котра займає проміжні статусні позиції між багатими та бідними, верхами й низами, – це унікальне явище саме XX ст.
Середній клас сформувався на Заході під впливом соціально-економічних зрушень і, зокрема, унаслідок науково-технічної революції.
Якісні показники та значні кількісні параметри середнього класу не могли не вплинути на сутнісні характеристики суспільства, що його він репрезентує. Маргарет Тетчер назвала таке суспільство «суспільством двох третин», маючи на увазі, що дві третини населення країни живуть добре, а соціальне невдоволення зосереджене в одній третині його.
Для виявлення середнього класу в суспільстві застосовується низка критеріїв (показників). Зазначимо, що нічого спільного з науковим не має так званий «арифметичний підхід», згідно з яким до середнього класу відносять ту частину населення, яка має середні прибутки по країні. Такий спрощений підхід дає можливість знайти середній клас у будь-якій країні світу.
Основні критерії (показники) середнього класу, усталені у світовій соціології такі:

• рівень економічного прибутку, що дає змогу використовувати високотехнологічні предмети побуту та послуги й забезпечити певний достатній рівень життя;
• характерні складові соціального капіталу: наявність освіти та кваліфікації, що підвищують вартість робочої сили їх носія, загальний рівень культури, що надає можливість виконувати висококваліфіковану працю та мати відповідний соціально-професійний статус;
• економічна поведінка з орієнтацією на ринкову форму господарювання, економічну свободу, самостійність і незалежність;
• соціально-психологічна спрямованість на сімейний добробут, індивідуальний усебічний розвиток особи;
• престиж трудової діяльності, кола спілкування, способу життя, наявність широких соціальних зв'язків, контактів, соціальних взаємодій.

До середнього класу в західних країнах відносять дрібних і середніх підприємців, технічну, військову та гуманітарну інтелігенцію, висококваліфікованих робітників («білі» й «золоті» комірці), фермерів тощо.

У західних демократіях сформувався цілий прошарок – **мерітократія** (від латин. влада вартих, обдарованих), головні прикмети котрого такі: відсутність спадкового капіталу як первинного; неабиякі власні зусилля для досягнення високих статусних позицій і життєвого успіху – елітна освіта, видатні особистісні риси, висока працездатність.

Мерітократію часто називають новою елітою, за якою – успіх майбутнього розвитку. Утвердження такого прошарку в Україні перебуває лише на початковій стадії. Формування середнього класу в Україні за вказаними вище критеріями - справа майбутнього.

Для України, як і для інших перехідних суспільств, характерні такі особливості середнього класу:
• Україна переживає початкову стадію формування середнього класу, який перебуває лише в зародку;
• формування середнього класу в Україні відбувалося переважно не шляхом домінування особистісних духовних рис (професіоналізму, освіченості, працелюбства, вольових устремлінь і власних здобутків), а внаслідок «уміло» проведеної приватизації, доступу до бюрократичних інституцій, що здійснювали роздержавлення, тощо;
• для України характерне зведення всієї багатоманітності критеріїв визначення середнього класу до єдиного – економічного. Звідси – наявна ситуація паралельного існування ніби двох середніх класів: один – середній за прибутками, але із сумнівними життєвими та моральними цінностями; другий – загалом відповідає західним критеріям, окрім економічних;
• наявна проблема кількісних параметрів середнього класу. За деякими оцінками, він становить 15 % від усього населення, тому не здатний виконувати роль стабілізатора суспільства, гаранта політичної стабільності;

• специфіка середнього класу в Україні полягає в тому, що він утворюється не на базі розвитку реального виробництва, а переважно від обслуговування класу багатих;
• подальший розвиток середнього класу в Україні пов'язаний з успішними економічними реформами, а також із поверненням у коло середнього класу численної інтелігенції, що і становить осердя останнього в західних країнах.

Соціальна мобільність.

Розглядаючи соціальну стратифікацію, слід аналізувати не тільки групи та місця, які вони посідають у системі суспільної ієрархії, а й конкретного індивіда, котрий також змінює свої позиції.
Під **соціальною мобільністю** розуміють рух індивідів між різними соціальними позиціями, тобто перехід від однієї групи до іншої.
Класиком теорії соціальної мобільності вважають російсько- американського вченого П. Сорокіна, котрий запровадив цей термін у науковий обіг.
Соціальна мобільність означає переміщення індивідів і груп з одних соціальних шарів, спільнот в інші, що пов'язано зі зміною положення індивіда або групи в системі соціальної стратифікації.
Можливості і динаміка соціальної мобільності розрізняються в різних історичних умовах.
До каналів, або «ліфтів», соціальній мобільності П. Сорокін відносить такі соціальні інститути: армію, церкву, освітні інститути, сім'ю, політичні і професійні організації.
Соціальні інститути, які є каналами вертикальної мобільності, мовби фільтрують і відбирають індивідів, здійснюючи своєрідну селекцію.
Сім'я теж служить інтересам соціального відбору, проте зараз цінуються не походження і знатність роду, а особисті якості.
Найвідоміші дослідники цієї проблеми – американці Б. Барбер, Л. Уорнер, а також авторитетний соціолог сучасності – англієць Д. Голдторп.
Останній створив методики дослідження мобільності, вивчаючи англійське суспільство.
Варіанти соціальної мобільності різноманітні. Вона буває:
1) індивідуальною і колективною;
2) вертикальною і горизонтальною;
3) внутрішньо-генераційною та міжгенераційною.
У сучасній науці розрізняють два види соціальної мобільності:
• горизонтальна – передбачає перехід індивідів з однієї соціальної групи до іншої без зміни соціального статусу;
• вертикальна – передбачає перехід індивіда з однієї групи до іншої зі зміною соціального статусу.

У свою чергу, вертикальна мобільність може бути **висхідною**, коли індивід збільшує свої доходи, підвищує освіту, здобуває владу, визнання, престиж, статус, отже здійснює соціальний підйом, та **спадною**, коли індивід втрачає у власності, владі, визнанні, статусі, здійснює соціальний спуск, зазнає деградації.
Вертикальна мобільність може бути як **індивідуальною**, що стосується окремого індивіда, так і колективною, груповою, тобто характерною для цілої групи.
Групова мобільність відбувається тоді, коли знижується або підвищується статус цілого класу, стану, касти.
Причинами групової мобільності служать наступні чинники: соціальні революції, іноземні інтервенції, міждержавні війни, військові перевороти, зміна політичних режимів, селянські повстання, боротьба аристократичних родів, створення або крах імперії.
Історії відомо чимало випадків, коли цілі соціальні групи унаслідок якихось подій різко змінювали свій статус. У результаті змінювався і статус практично всіх індивідів, що належать до цієї групи.
П. Сорокін наводить як приклад Жовтневу «революцію». В результаті її цілий привілейований клас дворянства зробив колективне соціальне сходження:
у 20-30 рр. пишатися дворянським титулом і виставляти його на загальний огляд у радянській Росії було не просто непрестижно, але й просто-таки небезпечно для благополуччя і самого життя.
Навпаки, робітничо-селянське походження стало ознакою благонадійності і багато в чому відкривало дорогу до підвищення соціального статусу.
Також виокремлюють внутрішньо-генераційну мобільність (інтрагенераційну) та міжгенераційну (інтергенераційну).
Внутрішньо-генераційна мобільність (інтрагенераційна) – це висхідна чи спадна мобільність окремої людини протягом її життя. Інколи цей вид соціальної мобільності ще називають кар'єрою, котру визначають як зміну соціального статусу індивіда протягом власного життя.
Міжгенераціша мобільність (інтергенераційна) – це рух індивіда соціальною драбиною між різними поколіннями. Вивчаючи цей тип мобільності, можна з'ясувати, як змінилися соціальні позиції поколінь дітей порівняно з поколіннями батьків.
Досліджуючи мобільність, соціологи оперують ще низкою понять.
Швидкість мобільності – це рух індивіда соціо-економічною шкалою за певний проміжок часу.
Нормальною швидкістю вважають пересування індивіда на одну-дві сходинки-страти. Раптовий злет або раптове падіння на декілька позицій за короткий проміжок часу – ознака кризових чи перехідних суспільств (характерна для сучасної України).
Інтенсивність мобільності – це кількість індивідів, які змінюють соціальні позиції у вертикальному та горизонтальному напрямах за певний час.

Сукупний індекс мобільності – це показник, який враховує швидкість та інтенсивність мобільності.

У світовій соціології відомими є Оксфордські дослідження соціальної мобільності, що відбувалися в 70-90 рр. XX ст. Аналізуючи суттєві зміни у структурі виробництва розвинутих капіталістичних країн, зумовлені науково- технічною революцією, соціологи дійшли таких висновків:

рівень мобільності чоловіків зріс;

збільшилася кількість випадків руху великої амплітуди;

третина «білокомірцевих» службовців походить із робітників;

значно обмежені можливості мобільності в жінок;

відбувається збільшення кількості посад високого рангу та як наслідок посилюються можливості мобільності в суспільстві.

Переважні тенденції соціальної мобільності в Україні, що були виявлені дослідженнями українських учених у 90-х рр. XX ст.:

• масова примусова, недобровільна міжпрофесійна мобільність, зумовлена кризовим станом суспільства в період інституціональних змін, який знижує попит на деякі професії, наявність безробіття тощо;

• спадні соціальні переміщення як домінантні тенденції у процесах соціальної мобільності для абсолютної більшості населення;

• висхідні соціальні переміщення характерні для порівняно невеликих соціальних груп (переважно для правлячої еліти);

• зміна професії як складова стратегії виживання;

• примус до самозайнятості без професійної перекваліфікації;

• рух у спадному напрямку суттєво переважає рух у висхідному напрямку;

• стратегії успіху властиві переважно молоді, у той час як для середнього та старшого покоління характерні стратегії виживання.

Об’єктивні знання про соціальну мобільність свідчать про реальні переміщення в суспільстві, про рівень демократичності, відкритості та стабільності цього суспільства.

Змістовий модуль 5. Особистість в системі соціальних зв'язків.

Особистість як соціальна якість людини є предметом соціальних наук: філософії, соціології, психології та ін. Соціологія досліджує особистість як суб'єкт соціальних відносин, виділяючи в ній соціально-типові характеристики, які розвиваються під впливом соціальних інститутів, а також шляхи та канали зворотного впливу особистості на соціальний світ.

Отже, специфіка соціологічного підходу до вивчення особистості полягає в тому, що він аналізує її суто соціальні характеристики.

Для розуміння сутності поняття «особистість» у соціології прийнятий підхід, відповідно до якого особистість розглядають у співвідношенні з такими поняттями як:

-**людина** – це родове поняття, що вказує на приналежність до людського роду – вищої сходинки розвитку живої природи на нашій планеті. Тобто це поняття вказує на якісну відмінність людей від тварин;

- термін «**індивід»** вживається у значенні «конкретна людина», одиничний представник людського роду, коли необхідно підкреслити, що йдеться не про все людство загалом і не про будь-яку людину в ньому;

- термін **«особистість»** служить для характеристики соціального в людині. Якщо «людина» - це перш за все продукт природи, то «особистість» - продукт суспільства. Соціологію цікавить людина як соціальна істота, як продукт суспільних процесів і відносин.

Отже, **особистість** можна визначити як стійкий комплекс якостей, властивостей, що формуються під впливом відповідної культури суспільства й конкретних соціальних груп, до яких вона належить, у життєдіяльність яких включена.

Розкриваючи сутність поняття «особистість» доцільно розглянути її структуру. У соціології під **структурою особистості** розуміють її внутрішню соціальну, духовну складову.

Таким чином, елементами структури особистості є:

Потреби особистості – в узагальненому виді це необхідність у чомусь, що забезпечує його існування й збереження.

Одна з найцікавіших і повних класифікацій потреб була представлена американським соціологом, психологом А. Маслоу. Він виділив 5 видів потреб і розташував їх у висхідному порядку від нижчих до вищих – духовних:

1) Фізіологічні;

2) Потреби безпеки і якості життя (стабільність умов існування, упевненість у завтрашньому дні, у гарантованій зайнятості й т.д.);

3) Соціальні потреби (приналежність до колективу, спілкування, турбота про інших людей);

4) Потреба престижу (повага з боку інших, службовий ріст, статус,

висока оцінка);
5) Потреба в самореалізації, у творчому самовираженні.
Інтереси – це усвідомлення потреби особистості (має об'єктивно-суб'єктивну природу). Таким чином, потреби й інтереси лежать в основі її ціннісного відношення до навколишнього світу.
Ціннісні орієнтації – це системно зв'язані ціннісні уявлення про світ, які регулюють вчинки й дії людини.
Нарешті, ще один елемент внутрішньої структури особистості – **мотиви.**
Вони характеризують відношення особистості до інтересів, орієнтацій дають їм оцінку.
Отже, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, мотиви – невичерпний перелік елементів, що визначають спрямованість особистості.
У систему внутрішньої структури входять і такі елементи як **переконання, смаки, ідеали, звички** й т.д.

2. Соціальний статус та соціальні ролі особистості
З'ясування місця і ролі особистості в соціальній системі можливе через розкриття поняття «соціальний статус». **Соціальний статус** особистості – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання. Він охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, освіту, характер виконуваної праці, посаду, матеріальне становище, наявність влади, партійну і профспілкову належність, ділові відносини, належність до демографічних або етнічних груп (національність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки).
Усе це називається «статусним набором».
Соціальні статуси поділяються на приписані, або одержані незалежно від суб'єкта, найчастіше від народження (раса, стать, вік, національність) і досягнуті, або надбані власними зусиллями індивіда (сімейне становище, професійно-кваліфікаційний рівень тощо).
Соціальна роль — типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом, яка не викликає негативної реакції соціального середовища. Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей, які утворюють, за термінологією Р. Мертона, «рольовий набір». Соціальні ролі можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акту) або мати неформальний характер (моральні норми поведінки в певному суспільстві).

3. Сутність процесу соціалізації
Відомий американський учений Нейл Смелзер визначає соціалізацію як «процес формування умінь і соціальних установок індивідів, відповідних їх соціальним ролям». Польський соціолог академік Ян Щепанській визначив соціалізацію як «впливи середовища в цілому, які залучають індивіда до участі

в суспільному житті, учать його розумінню культури, поведінці в колективах, затвердженню себе і виконанню різних соціальних ролей».
«Соціалізація, - пише І. З. Кон, - близька до слова «виховання». Але виховання має на увазі перш за все направлені дії, за допомогою яких індивіду свідомо прагнуть прищепити бажані риси і властивості, тоді як соціалізація (разом з вихованням) включає ненавмисні, спонтанні дії, завдяки яким індивід залучається до культури і стає повноправним членом суспільства».
Отже, **соціалізація** – це складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії з оточенням, у результаті якої індивід засвоює зразки поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у даному суспільстві.
Це процес перетворення людини з біологічної істоти і істоту суспільну, спроможну до життя та діяльності в людських спільнотах.
Ми переймаємо звичаї, норми, засвоюємо закони, що існують у суспільстві. Для того щоб стати членом суспільства ми повинні навчитися тому, яку поведінку та які вчинки очікують від нас інші люди та як нам треба себе поводити в тих або інших ситуаціях.
Процес соціалізації майже ніколи не припиняється повністю, доки люди продовжують вступати у взаємовідносини; соціалізація йде протягом всього життя. прийнято вважати соціалізацію успішною тоді, коли поведінка, переконання, соціальна настанова або норма, яку наша культура або окремий індивід намагається засвоїти, реально стає частиною загальної системи настанов, переконань та вірувань, що складають певну культуру.
Коли це не відбувається (за будь-яких обставин), ми кажемо про неуспішну соціалізацію.
Процес соціалізації має певні послідовні фази:
- соціальна адаптація – це процес пристосування індивіда до умов життєдіяльності, до рольових функцій та норм поведінки, до форм соціальної взаємодії, які склалися у спільноті, до складу якої індивід інтегрується;
- інтеріоризація – процес включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини;
- екстеріоризація – об'єктивація внутрішнього світу людини у її поведінці, діяльності.
Прийнято виділяти первинну соціалізацію, що охоплює період дитинства, і вторинну соціалізацію, що займає більш тривалий часовий проміжок і включає також зрілий і похилий вік.
У вітчизняній науці при визначенні стадій (етапів) соціалізації виходять з того, що найбільш ефективно вона реалізується в трудовій діяльності.
Тому і етапи соціалізації виокремлюються залежно від включення в трудову діяльність:

-дотрудовий етап– весь період до початку трудової діяльності. Цей період розпадається на два: ранньої соціалізації (до школи) і юнацька соціалізація, що включає навчання в школі, технікумах і вузах;
- трудова стадія охоплює період зрілості людини;
-післятрудовий етап, розпочинається в літньому віці у зв'язку з припиненням трудової діяльності.
Люди і установи, які відповідають за навчання культурним нормам і засвоєння соціальних ролей називаються **агентами соціалізації.**
У нашому суспільстві існує безліч агентів соціалізації, але деякі мають особливе значення.
Отже, у культурах всього світу сім`я, можливо, єдиний найважливіший агент соціалізації. Первинна соціалізація майже повністю відбувається в сім`ї, саме сім`я передає основні суспільні норми, настанови та цінності. Як правило, людина обирає стиль життя або образ поведінки, які властиві його батькам, сім'ї.
Система освіти також надає нам безліч різноманітних переконань, настанов та взірців поведінки – саме таких, які інші агенти соціалізації нам надати не в змозі; система освіти нам надає знання на уроках у школі, вузах;
навчає нас таким важливим речам, як пунктуальність, терпіння, повага до інших, патріотизм та працьовитість.
Однолітки та друзі («відносини» рівності). Включення в «групи рівних», тобто друзів одного віку, також впливає на соціалізацію особи. Відносини між однолітками більш демократичні, ніж відносини між дітьми і батьками.
В «групі рівних» діти вступають в широку мережу контактів між собою, які можуть зберегтися впродовж всього життя, створюючи неформальні групи людей одного і того ж віку.
Засоби масової інформації. Це дуже сильний чинник дії на поведінку і погляди людей. Газети, журнали, телебачення, радіомовлення і т. ін. впливають на соціалізацію індивіда.
Загалом, основними факторами, які впливають на процес соціалізації можна виокремити наступні:
- сукупність ролей і соціальних статусів, що їх суспільство пропонує людині;
- соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретний статус;
- система соціальних цінностей і норм, які домінують у суспільстві і унаслідуються молодшими поколіннями від старших;
- соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей та сприяють їх переданню і засвоєнню;
- загальна ситуація в країні, яка може коливатися від жорстоко запрограмованого процесу формування нормативного чи ідеального типу особистості до переважання стихійності суспільних впливів на індивіда.

Девіантна поведінка.

1. Сутність поняття «девіація»

Трансформаційні процеси, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, супроводжуються глибокою кризою всіх сфер його життєдіяльності.

При цьому стрімкими темпами відбувається заповнення соціального простору девіантними цінностями, порушення (або ігнорування) значною частиною індивідів існуючих норм права та моралі.

За умов кризового стану суспільства, особистість виявилася в складній ситуації вибору цінностей, пріоритетів, способів адаптації. І найбільш гостро ця проблема стоїть саме перед молоддю.

Під девіантною (лат. deviatio – відхилення) поведінкою розуміються:

1) вчинок, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам);

2) соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, що не відповідає офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

У першому значенні девіантна поведінка переважно є предметом психології, педагогіки, психіатрії. В другому – предметом соціології і соціальної психології. Зрозуміло, таке дисциплінарне розмежування відносне.

Вихідним для розуміння відхилень служить поняття «норма».

У теорії організації склалося єдине – для природних і суспільних наук – розуміння норми як межі, міри припустимого (з метою збереження і зміни системи).

Для фізичних і біологічних систем – це припустимі межі структурних і функціональних змін, за яких забезпечується схоронність об’єкта і не виникає перешкод для його розвитку. Це – природна (адаптивна) норма, що відбиває об’єктивні закономірності збереження і зміни системи.

Соціальна норма визначає історично сформовану в конкретному суспільстві межу, міру, інтервал припустимого (дозволеної чи обов’язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій.

На відміну від природних норм, фізичних і біологічних процесів, соціальні норми складаються як результат адекватного чи перекрученого відображення у свідомості й вчинках людей об’єктивних закономірностей функціонування суспільства.

Тому вони або відповідають законам суспільного розвитку, будучи «природними», або недостатньо адекватні їм, а тому і вступають у протиріччя.

Соціальні відхилення можуть мати для суспільства різні значення.

Позитивні служать засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних чи реакційних стандартів поведінки. Це – соціальна творчість: наукова, технічна, художня, суспільно-політична. Негативні – дизфункціональні, дезорганізують систему, підривають її основи. Це соціальна патологія: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид тощо.

2. Причини девіантної поведінки. Соціологічні теорії девіації.

У соціології виокремлюються кілька напрямків, що пояснюють причини виникнення такої поведінки. Наприкінці XIX початку XX ст. були поширені **біологічні і психологічні трактування** причин девіації.

Прихильники біологічної теорії девіації розглядають відхилення поведінки від прийнятої в суспільстві соціальної норми у зв'язку з біологічним складом індивіда. У XIX ст. італійський лікар Ч. Ломброзо виявив зв'язок між кримінальною поведінкою людини й домінувальною фізіологічною будовою його організму. Так, визначаючи кримінальний тип поведінки злочинця, він виділяв такі характерні риси: виступальна нижня щелепа, ріденька борідка, знижена чуттєвість до болю. Відомий американський психолог і лікар У. Х. Шелдон пізніше визначив фізіологічний тип людини, схильної до девіації. Він вважав, що конституція тіла визначає певні риси людини.

Ендоморфу (людині помірної повноти з м'яким і дещо округлим тілом) властиві товариськість, уміння ладнати з людьми.

Мезоморф (чиє тіло відрізняється силою і стрункістю) проявляє схильність до занепокоєння, він активний і не занадто чутливий.

І нарешті, ектоморф що відрізняється тонкістю і крихкістю тіла, схильний до самоаналізу, наділений підвищеною чутливістю і нервозністю. Спираючись на свої дослідження, Шелдон зробив висновок, що найбільш схильні до девіації мезоморфи хоча вони, звичайно, не завжди стають злочинцями.

У психологічних концепціях акцент робиться на особистісному чиннику людини. Ретельні дослідження показали, що сутність девіації не можна пояснити лише на основі якоїсь однієї психологічної риси або комплексу.

У 1950 р. Шуеслер і Креслі намагалися довести, що злочинцям властиві особисті психологічні риси (нестійкість психіки, порушення психологічної рівноваги і т.п.), які непритаманні законослухняним громадянам, проте їх намагання потерпіли невдачу. Із цього було зроблено висновок, що, ймовірно, девіація виникає в результаті поєднання психологічних і соціальних чинників.

Соціологічні концепції намагаються врахувати в девіації соціальні і культурні чинники, які впливають і визначають поведінку людини в суспільстві.

Уперше соціологічне пояснення сутності девіації було запропоновано Е. Дюркгеймом, який розробив **теорію аномії** (від грец. аномос – беззаконний, безнормований, некерований). Під аномією він розумів такий стан суспільства, за якого відсутня чітка регуляція поведінки людей унаслідок відсутності в суспільстві всіляких норм і цінностей. У таких умовах спостерігається байдужість, відчуженість, недовіра людей один до одного, втрачається стабільність, виражається повна байдужість до діяльності держави.

Не маючи цілей і сенсу життя, люди піддаються стресу і тривозі, що призводить до різноманітних форм відхилення поведінки.

Головна думка Е. Дюркгейма зводилася до того, що в основі стабільного функціонування суспільства є феномен соціальної солідарності, а будь-які

відхилення від нього є соціальною дезорганізацією, що є причиною девіантної поведінки. Зібравши широкий фактичний матеріал, він довів, що число самогубств у різних соціальних групах неоднакове: у католиків їх менше ніж у протестантів. Пояснення цьому явищу було дане таке: чим вищий рівень згуртованості, солідарності соціальної групи, тим нижче рівень самогубств.

Е. Дюркгейм вважає, що відхилення від норм несе не тільки негативні, але і позитивні риси. Девіація підтверджує роль норм, цінностей, дає більш повне уявлення про різноманіття норм. Реакція суспільства, соціальних груп на девіантну поведінку уточнює межі соціальних норм, укріплює і забезпечує соціальну єдність, веде до вдосконалення соціальних норм.

Теорія аномії одержує подальший розвиток у Р. Мертона. На його думку, виникнення девіації відбувається в результаті розриву між культурними цілями суспільства і соціально схваленими засобами досягнення таких цілей, як наприклад, не всі люди через певні соціально-економічні причини можуть здобути вищу освіту або престижну роботу, а рівень розвитку суспільства вимагає висококваліфікованих спеціалістів.

Та частина населення, яка не може отримати необхідний рівень освіти, починає задовольняти свої освітні потреби, але вже, наприклад, у кримінальному середовищі.

Основні види девіантної поведінки (за Р. Мертоном):

- конформізм – повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення;
- інноваційна – людина визнає цілі суспільства, але намагається реалізувати їх новими, нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, зловживання тощо);
- ритуалізм – людина не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується прийнятих «правил гри», діє відповідно до суспільних уявлень про припустимі засоби досягнення цілей;
- ескейпізм (ретризм) – відхід, втеча людини від соціальної дійсності, людина не визнає ні цілі, ні засоби їх досягнення (наркоманія, бродяжництво та ін.);
- бунт, заколот – відкидаючи суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими (тероризм, радикалізм та ін.).

Відомий соціальний антрополог Р. Лінтон ввів поняття модальної і нормативної особи. В результаті схожих процесів соціалізації люди зовсім не поводяться як «інкубаторні», хоча можуть потрапляти в схожі обставини і виглядати на перший погляд схожими.

Нормативна особа – та, риси якої краще всього виражають дану культуру, це як би ідеал особи даної культури.

Модальна особа – статистично більш поширений тип варіацій, що відхиляються від ідеалу. І чим більш нестабільним стає суспільство тим відносно більше стає людей, соціальний тип яких не співпадає з нормативною особою.

Згідно **культурологічним поясненням**, девіація виникає в результаті конфліктів між нормами культури. В суспільстві існують окремі групи, норми яких

відрізняються від норм решти суспільства. Це обумовлено тим, що інтереси групи не відповідають нормам більшості.
Наприклад, в таких субкультурах, як вуличні банди або групи ув'язнених, поліція швидше асоціюється з каральною або продажною організацією, ніж із службою захисту.
У. Міллер стверджував, що існує яскраво виражена субкультура низького прошарку суспільства, одним з проявів якої є групова злочинність.
Ця субкультура надає величезне значення таким якостям, як готовність до ризику, витривалість, прагнення до гострих відчуттів. Оскільки члени банди користуються цими цінностями в своєму житті, інші люди, починають відноситися до них як до девіантів.
Згідно культурологічним поясненням, девіація має місце, коли індивід ідентифікує себе з субкультурою, норми якої суперечать нормам домінуючої культури. Але тут виникає питання: чому лише деякі люди засвоюють цінності «девіантної» субкультури, тоді як інші відкидають її?
Дослідники стверджують, що люди засвоюють девіантну поведінку в ході спілкування із злочинцями.
Якщо більшість друзів і родичів тієї або іншої людини займаються злочинною діяльністю, існує вірогідність, що вона теж стане злочинцем.
Кримінальна девіація є результатом переважного спілкування з носіями злочинних норм. Більш того, соціологи ретельно описали чинники, поєднання яких сприяють кримінальній поведінці. Вони підкреслюють, що важливу роль в цьому грають не контакти з безособовими організаціями або інститутами, а повсякденне спілкування.
Теоретики стигматизації (таврування) (представником цієї теорії був Ч. Беккер), вважали, що девіація – це «клеймо», яке групи, що володіють владою, ставлять на поведінку менш захищених груп або окремої людини.
Більшість людей порушує деякі прийняті в суспільстві норми і правила поведінки. Підліток може інколи курити сигарети з марихуаною, адміністратор робить приписки до рахунку. Оточуючі спочатку дивляться на ці вчинки крізь пальці, а людина, що порушує правила, швидше за все не вважає себе девіантом.
Цей тип поведінки називається соціологами первинною девіацією.
Але що відбудеться, якщо друг, член сім'ї, колега дізнаються про такі вчинки і розкажуть іншим? Часто це призводить до того, що називається вторинною девіацією: на людину ставлять клеймо девіанта; оточуючі починають поводитися з ним як з девіантом, поступово він і сам звикає вважати себе таким і поводитися відповідно до цієї ролі.
Конфліктологічний підхіддо девіації представлений групою соціологів, які називають себе «радикальними кримінологами». Радикальна кримінологія відстоювала позицію, що девіація – це результат протидії нормам капіталістичного суспільства.
Отже, проблема девіантної поведінки не нова, вона має історичне коріння: завжди були люди, поведінка яких не відповідала соціальній нормі.

3. Специфіка девіантної поведінки молоді

Девіантна поведінка підлітків і молоді має загальні для усіх проявів причини. Передусім це протиріччя між потребами (цінностями, спрямуваннями) і можливостями їх задоволення.

Можливості людини визначаються в основному його соціальним статусом, місцем яке вона займає в соціальній структурі суспільства. Інакше кажучи, джерелом девіантної поведінки служить соціальна нерівність, нерівність можливостей, доступних людям, що належать до різних соціальних груп.

Проте, окрім загальних, в молодіжному середовищі можна назвати і деякі специфічні чинники, що визначають велику вірогідність реалізації тих або інших форм відхилень. Так незадоволена потреба в самоствердженні відносно частіше призводить до насильницьких злочинів. Є чинники, що посилюють тягу молоді до алкоголю і пояснюють вибір саме цієї форми девіантної поведінки. Якщо алкоголь взагалі полегшує спілкування між людьми, то для підлітків і молоді, ця його властивість стає особливо значимою: через недостатність соціального досвіду, боязкість, недосвідченості в спілкуванні деякі намагаються за допомогою алкоголю придбати велику упевненість в собі, здолати зніяковіння і так далі.

За допомогою зловживання алкоголем підлітки демонструють свою «дорослість», приналежність до світу дорослих (так зване «статусне» вживання алкоголю).

Якщо для однієї частини підлітків і молоді засобом активного самоствердження служать іноді злочини, то для інших виявляється прийнятнішим «відхід» в алкоголь, наркотики або ж добровільний відхід з життя.

Споживання алкоголю і наркотиків, суїциїдальна поведінка – це форми ретризма, відходу – як результату неприйняття соціальної дійсності і невміння (небажання) пристосуватися до неї схвалюваними суспільством способами.

Підлітки і молодь частіше інтегровані в субкультурні групи, ніж дорослі.

Це пояснюється і природним прагненням об’єднатися в умовах «занедбаності» і недружелюбності світу дорослих і пошуками таких значимих для молоді дружніх і сексуальних контактів і так далі.

До формування ретристських субкультур (алкоголіків, наркоманів) призводить:

1) особиста невлаштованість і незадоволення (як результат соціально-економічного розвитку, соціальних умов буття);

2) нездатність або неприйняття активних форм самоствердження, подолання конфліктних ситуацій;

3) потреба в спілкуванні, в референтній групі;

4) інтеграція неформальних груп як наслідок тиску соціального контролю.

Типологія об’єднань з девіантною поведінкою і антигромадською свідомістю може бути представлена наступним чином:

1. Випадкова група – наприклад, молодь, яка затіває бійки на дискотеках, стадіонах і в інших місцях, проте що має свої неписані групові норми і цінності. Причому вхід до випадкової групи сприймається як сигнал про звільнення від соціального контролю, як можливість «відпустити гальма».

2.Ретристська група (під ретризмом в соціології і психології розуміється прагнення до відходу від дійсності, від життєвих труднощів. Крайній варіант відходу від дійсності – це суїцид). Звичайне заняття ретристських груп – безцільне проведення часу сумнівні розваги, токсикоманія і наркоманія.
3. Агресивна група – заснована на найбільш примітивних уявленнях про ієрархію цінностей і мінімум культури. Вона дійшла з глибокої старовини до наших днів практично в незміненому вигляді. Характерними особливостями агресивної групи є жорстка ієрархічна структура, сильний груповий тиск на її учасників, серйозні санкції за порушення групових норм, психологічною основою яких є різке протиставлення: «ми – вони».
Для криміногенних груп особливо характерними рисами є навіюваність і конформізм. Виходять такі члени груп, як правило, з конфліктних сімей, а звідси - примітивний образ мислення. Саме підліткове середовище дуже агресивне. Стосунки нерідко будуються на приниженні слабких, а то і відвертій жорстокості. Непотрібні сім'ї і школі діти стають ізгоями суспільства, тероризують оточення, грабують і насилують.
Соціологи, кримінологи і психологи виокремлюють наступні угрупування:
1. «Аутсайдер» – людина, яка потрапила в життєву безвихідь, невдаха, що не знайшла визнання у формальній групі або організації, не має можливості для самореалізації.
2. «Маргінал» – самотня особа, яка втратила індивідуальні соціальні зв'язки, постійно випробовує соціальний і психологічний дискомфорт і нерідко намагається самоствердитися шляхом аморальної поведінки.
3. «Конформіст» – людина, яка легко піддається впливу авторитетів, добре адаптується в новому соціальному мікросередовищі, швидко і без особливих зусиль засвоює групові цінності і норми.
4. «Пристосованець» – людина, яка приймає групові цінності і норми лише зовні, щоб добитися визнання і підвищення свого статусу в групі, а за рахунок цього і престижу в суспільстві.
5. «Фанат» – людина, віддана цінностям і символам групи, неухильно дотримується прийнятих тут норм і заперечує усе, що йде врозріз з її цінностями.
6. «Борець» – людина, для якої процес боротьби за ідею означає більше, ніж сама ідея, завжди готовий до активних дій із захисту групових інтересів її автономії і цінностей.
7. «Вождь» – людина, яка бачить своє визнання в тому, щоб керувати людьми, претендує на роль лідера в групі, проявляє ініціативу організатора і нерідко дійсно має непогані для цього здібності.
8. «Попутник» – людина, яка випадково прилучилася до групи, не до кінця визначила свої ціннісні орієнтації, керується більше солідарністю, ніж груповими цінностями і нормами.

9. «Імітатор» – людина для якої головне значення мають зовнішні атрибути і символи об’єднання, що становлять для нього предмет гордості, при цьому він не занадто утрудняє себе аналізом групових цінностей і цілей.
10. «Нудьгуючий» – людина, для якої одним з мотивів вступу в групу є надія змістовніше організувати своє дозвілля і знайти середовище для спілкування.
У підліткових компаніях дуже часто висміюються такі якості, як чуйність, уважність, доброта, оскільки заперечуються загальнолюдські якості.
Дослідження учених, показують, що головною причиною агресивної поведінки з боку підлітків, є відсутність теплих емоційних контактів з батьками в сім’ї. Причому агресія і ворожість спрямовані не лише на самих батьків але і проти соціального оточення, школи, товаришів.
Отже, питання девіантної поведінки в молодіжному середовищі актуальне та потребує ретельного вивчення. Сьогодні, особливо гостро це питання повстає в таких формах як злочинність, наркоманія, алкоголізм, проституція тощо.

Модуль ІІ. Спеціальні і галузеві соціологічні теорії. Організація соціологічних досліджень, методи збирання та аналізу соціологічної інформації.

Змістовий модуль 6. Соціологія культури.

Одним із найцінніших здобутків соціуму, який впливає на фундаментальні процеси в ньому, є культура. Спершу слово «культура» (лат. cultura agri) означало догляд землі. Згодом ним стали позначати все, що створила людина, а культурою вважати все, що відрізняє людину від природи. В цьому розумінні розвиток людства — це розвиток його культури.

Культура як соціальний феномен — явище складне, поліструктурне.

Вона інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини. Звідси — неоднозначність самої дефініції культури, її логічної структури, сутності та форм. Кожне з визначень культури фіксує реальні й значущі риси та особливості культури, але жодне з них не є вичерпним.

Культура як предмет соціологічного аналізу є сукупністю структур, процесів, пов'язаних з функціонуванням суспільства на різних рівнях розвитку, системою контролю за соціальною поведінкою (система соціальних структур і соціальних відносин щодо культурного феномену, особливості взаємодії культури як соціального інституту із суспільством).

Традиційно культуру розглядають як сукупність цінностей. Ціннісний вимір — один з найважливіших у культурі. Отже, у вузькому значенні культура — цінності, переконання, зразки, норми поведінки, притаманні певній соціальній групі, конкретному суспільству; у широкому — соціальний механізм взаємодії (засоби, способи, зразки) особистості, спільноти із середовищем існування (природним і соціальним), які забезпечують передачу досвіду та розвиток діяльності.

Тобто культура є якісною характеристикою людської діяльності, наскрізною суспільною системою, яка пронизує все суспільство, всі його галузі й структури. Різноманітність виявів людської культури відповідає багатогранності людської діяльності.

Культура (лат. cultura — догляд, освіта, розвиток) — структурний елемент соціальних відносин, сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.

Існує кілька методологічних підходів до соціологічного аналізу культури.

Функціональний підхід. Розглядає основним елементом культури цінності. На думку Т. Парсонса, культура — це відповідно організована, стабільна система цінностей. Різні культури мають багато спільного, тому їх природним розвитком є тільки еволюція. Однак, вважаючи вихідним положення про стабільність

культурних систем, цей підхід недостатньо уваги приділяє культурним змінам і відхиленням.

Конфліктний підхід. Аналізує культуру як динамічну, суперечливу систему, арену конфліктів, породжених соціальною нерівністю. Зокрема К. Маркс розглядає її як похідну економічних відносин. Соціальна нерівність призводить до того, що існуючі культурні системи не здатні задовольняти всіх членів суспільства. А це породжує соціальну напругу, революційні катаклізми. Домінуюча культура є наслідком нав'язування панівною групою своїх норм, цінностей, закріплює відносини панування через орієнтацію соціальних інститутів на свої цінності. Однак, розкриваючи суперечності культури, джерела її розвитку, він надто акцентує на відмінностях культур, байдужий до їх спільних рис.

Технологічний підхід. Розглядає культуру як технічно-цивілізаційне явище, продукт людської діяльності, сукупність створених людством матеріальних та духовних цінностей. Був поширений у вітчизняній філософській та соціологічній літературі до середини 60-х років XX ст.

Діяльнісний підхід. В його основі ідея розвитку творчого початку культури. Зосереджуючись на продукуванні нових цінностей, ідей, концепцій, особливостях їх поширення, виявляє не меншу увагу до особистості. Відповідно культуру вважає людським, особистісним виміром історії, процесом і засобом самовизначення розвитку та самореалізації людини. Ці процеси під час засвоєння культури реалізуються як індивідуалізація особистості. Культура тісно пов'язана зі свободою людини, передбачає вільне самовираження людини. Ця концепція приваблювала своїм гуманізмом, поєднанням творчого та особистісного начал, соціетального та індивідуального підходів. Але вона занадто орієнтувала на позитивні якості культури, яка насправді є складним феноменом, маючи в собі й негативні риси. Наприклад, науково-технічний прогрес призвів до створення небезпечних для людства зброї масового знищення, екологічної кризи тощо.

У кожній галузі культури існують свої функціональні одиниці, які є основними складовими культурних систем. Вони називаються елементами, або рисами культури. Ними можуть бути речі матеріального побуту, засоби, предмети праці, специфічні соціальні інститути культури, які організовують продукування духовних цінностей (науки, літератури, мистецтва тощо), їх поширення (школи, вузи, спеціальні художні, музичні, культурно-освітні навчальні заклади, бібліотеки, музеї тощо), і самі ідеї (еволюції, адаптації, відносності, національної самосвідомості), які теж організовують навколо себе наукові, філософські системи, інтелектуальні напрями.

Загалом найширшу сукупність предметів, закладів, уявлень, ідей, зразків поведінки, функціонально з'єднаних із зазначеними елементами, називають **культурним комплексом.**

Наприклад, вуз — це окремий елемент культури, а вся освітня система — школи, вузи, центри практики, міністерство освіти, якість навчання та підготовки фахівців — величезний комплекс. Культурні комплекси надають своєрідності суспільству, їх

розвиток свідчить про еволюцію цивілізації, вони впливають на життя суспільства, і навпаки.

Культура як соціальний інститут реалізує свою діяльність через певні **функції:**

Творча функція. Полягає у продукуванні нових знань, норм, цінностей, їх оновлення, а в окремих випадках запозичення з інших культур і народів. При цьому культура, використовуючи досягнення світової цивілізації, повинна перетворювати їх у національні зразки, створювати на їх основі власні економічні та політичні структури, формувати менталітет нації. Повнота реалізації цієї функції залежить від історичного досвіду, вміння вирішувати соціокультурні проблеми, знань та врахування традицій, звичаїв, сил соціальної інерції, стану суспільної думки, вірувань, переконань, суспільних санкцій та заохочень, визнаних у суспільстві.
У нашу добу розвиток суспільства перебуває у прямій залежності від виробництва знань, які перетворюються на особливий різновид індустрії. Індустрія знань, яка виробляє та споживає інформацію, визначає тип культури.

Функція накопичення, збереження, трансляції знань, норм, засобів поведінки, цінностей, значень, соціального досвіду. Основними механізмами культурної спадковості є природна пам'ять людей, колективна пам'ять, збережена в мові, духовній культурі, у речових засобах — текстах, книгах, архітектурних пам'ятках та ін.

Ціннісно-нормативна функція. Фіксує цілі, перспективи та проекти людської діяльності. Виявляється в існуванні обов'язкового для особистості соціокультурного мінімуму.

Комунікативна функція. Забезпечує інтеграцію суспільства і соціальних груп. Полягає в нормативізації, підтримці успадкування різноманітних культурних форм. Виявляється, зокрема, через механізм міжкультурної комунікації, тобто через механізм сприйняття «нового», соціального спілкування, обміну інформацією між людьми, які є носіями відмінних між собою цінностей, стереотипів, поведінкових форм.

Селекційна функція. Полягає в оцінці та класифікації наслідуваних цінностей та норм, визначенні їх місця та ролі у вирішенні проблем розвитку суспільства у певний період. З цієї точки зору феномен сучасної української культури формується під впливом трьох культурних векторів: нової системи цінностей, «імпортованої» з країн західної цивілізації разом з ринковими моделями економіки; колишньої старої «радянської» системи цінностей, поведінкових стереотипів, домінуючих у свідомості більшості людей; цінності традиційної національної культури, які швидко відроджуються в умовах незалежної України.

Світоглядна (гносеологічна) функція. Полягає у впливі на формування і розвиток світогляду як суттєвого елемента культури, у межах певної культурної системи.

Адаптаційна функція. Тісно пов'язана з впливом культури на соціалізацію особистості, позаяк процес адаптації починається із засвоєння загальноприйнятого, поширеного.

Функція соціального контролю. Виявляється в дії таких субстанційних елементів культури, як право і мораль.

Соціологія культури має свою розгалужену **систему понять і категорій.** Дослідниками передусім розробляються питання про складові культури, або її основні елементи. До них звичайно зараховують поняття й уявлення, зразки поведінки, цінності й норми, в окремих випадках до них додають мову, ідеологію та інші складники.

Переважна більшість соціологів вважає стрижнем і ядром культури **систему цінностей і норм.** У цьому контексті культура визначається як певна система важливих для людини смислових комплексів — цінностей, які здатні виступати регулятивними принципами індивідуальної та групової поведінки.

Поведінка людей у суспільстві, у конкретній соціальній спільноті або групі визначається насамперед їхньою орієнтацією на певні цінності. В одному й тому самому суспільстві далеко не всі люди притримуються однакових для всіх цінностей, по різному ставляться і сприймають принципи добра і зла, рівності, свободи, справедливості. Одні люди є прибічниками колективізму, інші — індивідуалізму, для одних головне в житті — кар'єра, для других — багатство, для третіх — чесність і порядність. Але це не означає, що суспільство або соціальна група не можуть мати спільних соціальних цінностей, які вони висувають, утверджують і захищають.

В. Гуденау, якого цитує Н. Смелзер, зауважує, що цінності — це загальноприйняті переконання щодо цілей, до яких людина повинна прагнути.

Вони становлять основу моральних принципів. Наприклад, у християнській моралі — це Декалог, Десять заповідей, що передбачають збереження людського життя («не вбивай»), подружню вірність («не чини перелюбу»), повагу до батьків («шануй свого батька і матір свою») тощо.

В. Гуденау акцентує на тому, що різні культури можуть надавати перевагу різним цінностям (героїзму на полі бою, художній творчості, аскетизму) і кожний суспільний устрій встановлює, що є цінністю, а що ні.

Українські соціологи акцентують на тому, що цінності є узагальненням емпіричного досвіду людства і мають свою градацію і типологію. Серед цінностей вони називають:

• смисложиттєві (уявлення про добро і зло, щастя, ціль і сенс життя; приклад — калокагатія у стародавніх греків як єдність добра і краси);

• вітальні (від лат. vitalis — життєвий; це цінності життя, здоров'я, особистої безпеки, добробуту, сім'ї; цінності освіти, кваліфікації, правопорядку і т. ін.);

• цінності суспільного визнання і покликання (любов до праці, соціальне становище, служіння громаді й людям);

• цінності міжособистісного спілкування (чесність, безкорисливість, доброзичливість);

• демократичні цінності (права людини взагалі, свобода совісті, слова, переконань, вірування, свобода політичного вибору, національний суверенітет);

• партикулярні цінності (прив'язаність до малої батьківщини, сім'ї, віра в Бога, прагнення до Абсолюту).

Соціальні норми є похідними від цінностей і ґрунтуються на них.

Під соціальними нормами розуміють правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють поведінку людей, суспільне життя відповідно до цінностей певної культури і зміцнюють стабільність і єдність суспільства.

О. Якуба визначає норми як такі, що відображають загальні вимоги суспільства, конкретних соціальних спільнот до поведінки їхніх членів.

Це волевияв, що дає змогу здійснювати соціальний контроль і дає зразок поведінки. Дотримання цих норм забезпечується в суспільстві зазвичай через застосування соціальних заохочень і соціальних покарань (або позитивними і негативними санкціями). Великої уваги цьому питанню приділяє у своїх працях П. Сорокін.

Норми поділяються на правові й моральні.

Правові норми проявляються у вигляді закону або іншого державного чи адміністративного акту, містять чіткі диспозиції, які визначають умови застосування певної юридичної норми, а також санкції, здійснювані відповідними органами.

Дотримання **моральних норм** забезпечується силою громадської думки, морального обов'язку людини. Крім того, соціальні норми можуть спиратися не лише на юридичні та моральні акти й уявлення, а й на звичаї і традиції.

Отже, цінності пов'язані з культурною орієнтацією людської діяльності, а норми — з соціальною орієнтацією суспільства.

Соціальні норми відповідають не на питання про ставлення до явищ і процесів соціальної дійсності (як цінності), а на питання про те, що і як з ними робити.

Якщо соціальні цінності визначають загальну, стратегічну регуляцію поведінки людей, то соціальні норми — конкретні установки щодо цієї поведінки, її взірці, або зразки.

Соціокультурні зразки поведінки закріплені в обрядах, звичаях і традиціях.

Обряди — це сукупність символічних стереотипних колективних дій, що втілюють у собі ті чи інші соціальні ідеї, уявлення, норми й цінності та викликають певні колективні почуття.

Звичаї становлять собою форми регуляції діяльності й стосунків людей, які відтворюються у певному суспільстві, соціальній спільноті й групі і є звичними для їхніх членів. Звичаї — це неписані правила поведінки.

Традиції функціонують в усіх соціальних системах, будучи необхідною умовою їх життєдіяльності, і є елементами соціокультурної спадщини, котрі передаються з покоління в покоління.

М. Вебер вважав, що типовими зразками орієнтації людей у різних сферах соціального життя є етичні вчення головних світових релігій.

Існує певна типологія таких соціокультурних зразків у кожному суспільстві (типи героїв у міфології і релігії, соціокультурні зразки для молоді в стилі життя;
Н. Смелзер наводить приклад поведінки стилю «Веллз», що його виробили підлітки з передмістя Сан - Франциско у США і який вимагав наслідування екстравагантної моди, споживацької поведінки, конформізму, надматеріалістичності, зневаги до старості й людей похилого віку, особливого жаргону).

Соціокультурні уявлення — це регулятиви, що формуються на особистісному рівні на основі повсякденного досвіду; це первинні орієнтації в просторі культури суспільства, соціальної спільноти або групи.

Кожне конкретне суспільство має свої специфічні уявлення про те, що є корисним, дозволеним, важливим, а що — шкідливим, забороненим і неважливим; яких традицій і звичаїв дотримуватись, а яких ні; які зразки поведінки варті визнання, а які мають бути відкиненими.

Поняття створюються на базі уявлень і містяться передусім у мові; завдяки їм стає можливим впорядкувати досвід людей.

Поняття — це думки, ідеї, знання, що відображають в узагальненій формі предмети і явища дійсності через фіксацію їх ознак (наприклад, форму, колір, смак предметів довкілля).

Мова — це форма нагромадження, збереження і передання людського досвіду, система понять, наділених певним значенням. Люди засвоюють ці значення в процесі виховання і навчання, що дозволяє їм розуміти сенс сказаного та написаного.

Н. Смелзер відводить мові особливе значення в системі культури.

Всі елементи культури можуть бути висловлені в мові. Н. Смелзер наголошує, що мова — явище соціальне, її неможливо опанувати поза соціальною взаємодією, без спілкування з іншими людьми. Мова бере участь також у процесі нагромадження та організації досвіду людей, вона виробляє загальноприйняті значення.

Спільна мова підтримує згуртованість суспільства і соціальних спільнот, сприяє формуванню почуття групової єдності, групової ідентичності. Проте мова здатна і розділяти людей.

Н. Смелзер наводить приклад Канади, де мова є головним символом антагонізму між англо і франкомовним населенням. Тому мова може стати важливою політичною проблемою: згадаймо наміри франкомовної провінції Квебек відмежуватися від Канади й утворити самостійну державу.

1996 року прихильникам такого вирішення проблеми цілісності Канади не вистачило лише одного відсотка голосів людей, що брали участь у референдумі.

Мовна ситуація в Україні також є важливим чинником політичного життя і тісно пов’язана з наявними типами субкультури — російськомовною та україномовною.

Ми розглянули найважливіші елементи культури в їх горизонтальному розміщенні й змістовому наповненні. Разом з тим можна здійснити вертикальний аналіз

соціокультурного середовища, звертаючи увагу насамперед на певні форми культури.

Реалізація цього другого аспекту аналізу дає можливість вирізнити у внутрішній структурі культури такі її **форми**:

• загальнолюдська культура (у сенсі культури, виробленої людством протягом всієї історії його існування, яка спирається на загальнолюдські цінності істини, добра, краси, справедливості тощо);

• суперкультура (у значенні культури, створеної конкретним суспільством, котра передається з покоління в покоління);

• субкультура (в розумінні культури як сукупності переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для певної соціальної спільноти; приклад — національні, професійні субкультури, субкультура організацій тощо);

• контркультура (у сенсі культурної моделі певної групи, яка протистоїть або перебуває у конфронтації до панівної суперкультури та субкультур просуспільних спільнот.

Смелзер наводить приклад відомої контркультури в західному суспільстві — богеми, а в ній — стиль життя і поведінки хіппі. Для їхньої культури характерним є прагнення до самовияву, бажання жити сьогоднішнім днем, вимога цілковитої свободи, любов до екзотики. Це входить у конфлікт із такими цінностями панівної західної культури, як самодисципліна й самообмеження, копітка праця з метою досягнення успіху і т. ін.);

• девіантна культура (як різновид субкультури; притаманна групам із соціально відхиленою поведінкою; приклад — стиль життя й антисоціальна поведінка груп наркоманів, сатаністів тощо);

• особистісна культура (мається на увазі культура конкретного індивіда, або особисті).

Завданням соціологів є дослідження співвідношення всіх цих форм культури, суперечностей між ними й домінуючою в суспільстві культурою, з'ясування їх оцінки різними соціальними групами.

Для них важливо визначити, чи змішуються ці форми, чи співіснують і терпляче ставляться одна до одної, а чи, можливо, між ними виникають культурні конфлікти. Конфлікти у цій площині найчастіше виникають тоді, коли цінності контркультури або девіантної культури вступають у суперечність з панівною суперкультурою чи субкультурами соціальних спільнот. Водночас не можна заперечувати, що конфлікти у сфері культури мають певне позитивне значення, сприяючи появі нових, адекватних часу, культурних взірців, які поступово пронизують домінуючу в суспільстві культуру і зумовлюють (до певної міри) її прогрес.

У процесі порівняння різних культурних форм може утворитися дві тенденції. Перша з них — це судження про інші культури з позицій вищості своєї власної культури; така тенденція дістала назву **етноцентризм**, що буквально означає розміщення певної етнічної/національної культури в центрі соціокультурного простору.

Американці, наприклад, вважають «правильним» і єдино можливим лише західний спосіб життя, а відмінний від нього — дивним або навіть варварським.

Друга має назву **культурний релятивізм**. Її суть полягає в переконанні, що культуру можна зрозуміти лише на основі аналізу її власних цінностей.

Вперше сформульована Г. Самнером, ця теза згодом знаходить продовження у працях Р. Бенедикт: вона вважає, що кожну культуру можна зрозуміти лише в її власному контексті та в цілісності всіх її складових елементів.

Українські соціологи, уникаючи цих крайнощів, зазначають, що насправді оцінка різновидів культур неможлива без порівняльного аналізу, без врахування, з одного боку, універсальних елементів культури, а з другого — величезного розмаїття етнонаціональних культур.

У багатьох сучасних підручниках із соціології подаються підрахунки американського вченого Дж. Мердока, який виокремив понад 60 культурних універсалій.

До них він зараховує спорт, прикраси тіла, спільну працю, танець, освіту, поховальні ритуали, звичай робити подарунки, гостинність, інцест (заборону кровозмішування між близькими родичами), дотепи і жарти, мову, релігійні обряди, виготовлення знарядь праці тощо.

Але для різних культур можуть бути характерними різні види спорту, прикрас і т. ін. Наприклад, американські жінки образяться, якщо ви подаруєте їм непарну (як це прийнято у нас) кількість квіток; в їхньому суспільстві прийнято дарувати парну кількість — дюжину (тобто 12 квіток) або півдюжини, але завжди парне число.

Особливості національної культури у контексті відродження українського соціуму.

Будь-які суспільні чинники відображаються у системі цінностей і норм. Відповідно суспільні реформи повинні мати необхідну соціокультурну передумову — цінності й норми, які регулювали б життя більшості людей. Однак сучасні реформи в соціально-політичній, економічній сферах відбуваються за відсутності адекватної системи цінностей, норм, моделей соціальної діяльності.

За таких умов тривалий час функціонуватимуть застарілі соціокультурні інститути, цінності й норми.

З огляду на це необхідно співвідносити мету й характер реформ з реальними умовами та орієнтаціями людей, враховувати особливості культури соціуму, окремих верств і груп. В іншому разі культурну політику спіткає крах, а культуру — загальна криза:

— втрата культурою своєї основної — людинотворчої функції;

— поглиблення суперечностей між продуцентом духовних цінностей та їх користувачем, відчуження від культури широких верств населення, змушених користуватися низькопробними культурними зв'язками;

— зростання шовіністичних настроїв, піднесення цінностей національної культури над цінностями культур інших етносів;

— переорієнтація зусиль зі сфери продукування культурних цінностей у сферу поширення та використання їх;

— припинення розвитку нових стилів і напрямів у художній творчості, мистецтві, архітектурі, поява маси еклектичних культурних зразків, зниження художнього смаку, здатності творити «за законами краси»;

— зростання ірраціоналізму, месіанських та містичних настроїв, поширення антиінтелектуалізму, ганьбливого ставлення до творців духовних цінностей;

— поширення масової культури, активізація субкультур, різноманітних сленгів, допуск ненормативної лексики на сторінки друкованих видань, у засоби масової інформації;

— перетворення процесу освіти та виховання на процес трансформації, передачі знань;

— зниження регулятивної функції моралі, утвердження іморалізму як принципу буття;

— втрата культурою здатності до саморозвитку, виникнення потреби в інокультурних зразках;

— десакралізація базових цінностей культури, формування «ціннісного вакууму»;

— зміна способу входження сучасної людини в актуальну культуру в умовах НТР. Сьогодні люди можуть набути будь-яких знань, не маючи необхідності щось вивчати, не стимулюючи до роботи мозок і душу.

Особливості **культурної ситуації в Україні** визначають такі субкультурні підсистеми:

- висока інтелігентська субкультура, яка розвиває традиції елітарної культури;
- радянська культура, заснована на патерналізмі;
- субкультура ліберальних цінностей, що охоплює частину молоді, підприємців, інтелігенції;
- комплекс маргінальних субкультур нижчого класу, яким властивий переважно тоталітарний підхід до особистості.

Внаслідок деградації системи радянських культурних цінностей утворюється соціокультурна ніша, за заповнення якої борються західна і маргінальна субкультури. Але найглибше криза культури виявляється у кризі особистості.

Отже, на початку XXI ст. істотно змінюється розуміння та роль культури в суспільстві. Значно свідомішим є використання науки, освіти, технічної, фізичної, духовної, моральної культури в організації та нормалізації трудової та суспільної діяльності людей.

Розширилося використання етнокультурного чинника у формуванні нових суспільних відносин. Суспільство XXI ст. визначатиметься не стільки товарами, як

формуванням і поширенням високої культури, знань, освіченості, кваліфікації, обміну інформації. Оновлення знань, передусім соціальних, кваліфікації, навичок стане особливо важливим у житті кожної людини, передбачаючи розвиток її здібностей, активізуючи її науковий, культурний і моральний потенціали.

Змістовий модуль 7. Соціологія політики.

Науковий статус, об'єкт і предмет соціології політики.

Сфера політики є найважливішим структурним елементом суспільного життя, одним з головних регуляторів соціальних відносин, що пронизує все суспільство. Політичні аспекти присутні практично у всіх видах діяльності людей. У науковій лексиці постійно використовуються такі поняття, як «економічна політика»,

«соціальна політика», «національна політика», «міжнародна політика», «культурна політика» та ін. Слово «політика» відображає ідеї, цілеспрямовані дії певних структур, відповідальних за здійснення комплексу скоординованих заходів. Саме в такому сенсі вживається воно у словосполученнях «аграрна політика», «містобудівна політика», «науково-технічна політика». Асоціюється воно і з поняттям «ідеологія», яка безпосередньо пов'язана зі здійсненням акцій, наприклад, у сфері демографії, виховання, діяльності конкретного засобу масової інформації тощо.

Політика — галузь відносин між соціальними суб'єктами (класами, соціальними групами, політичними партіями, окремими особами, національними спільнотами, державами) щодо здійснення (використання, розподілу, завоювання) політичної влади.

Влада є невід'ємним організуючим елементом цивілізації.

Політика як об'єкт наукового аналізу має багато вимірів і площин, привертає увагу представників усіх суспільних наук, що розглядають політичні об'єкти і феномени під різними кутами зору. Філософія вивчає політику як феномен світового розвитку і компонент людської цивілізації. Юриспруденція досліджує «стикову» взаємодію правових і державних норм та інститутів. Історію цікавлять факти щодо розвитку політичних інститутів та ідей. Психологія звертається до психологічних механізмів та стереотипів політичної поведінки людей. Політологія досліджує структуру політичних органів та інститутів, їх взаємовідносини (наприклад, законодавчої та виконавчої гілок влади), розстановку політичних сил в суспільстві тощо.

Політична сфера привертає увагу і соціології, будучи об'єктом аналізу соціології політики (політичної соціології).

Соціологія політики — галузь соціологічного знання, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот, інститутів на політичний порядок, соціальні засади політичних та державних інститутів, стан, тенденції, напрями функціонування політичної свідомості, політичної поведінки в соціальному середовищі.

Предмет соціології політики охоплює соціальні аспекти функціонування політичної сфери — інституціалізацію, соціалізацію, інструменталізацію політичних форм (держави, влади, демократії, консенсусу) в контексті соціального середовища, а також політичну свідомість і політичну поведінку людей, відображених у діяльності державних і суспільних інститутів, організацій та в механізмах їх впливу на процес функціонування влади.

Специфіка соціології політики, на відміну від філософії, юриспруденції, політології та інших наук, що вивчають сферу політики, виявляється в дослідженні її із соціологічних засад (із залученням власного потенціалу та інструментарію — концепцій, теорій, методів). Її проблематика — це передусім відносини між політикою та суспільством; соціальними і політичними інститутами; соціальною і політичною поведінкою різних соціальних груп: представленість інтересів, потреб

соціальних груп у політиці державної влади, їх ставлення до неї, яке виявляється у суспільній думці (судженнях, оцінках) та в залученні людей до діяльності суспільно-політичних організацій, процесів тощо. Відповідно соціологія політики досліджує виникнення політичного феномену всередині соціального контексту. Тобто якщо соціологія досліджує людину в соціальному середовищі, то соціологія політики аналізує політичне життя з точки зору людини як суб'єкта суспільства.

Будучи елементом (компонентом) соціальної групи, чи етнічної спільноти, особистість водночас є самостійним феноменом, який, залежно від конкретних обставин, «включається» в політичну діяльність, уособлює певний ступінь утілення політичної волі суспільства. Необхідність такого підходу зумовлена тим, що кожна людина в сучасному суспільстві є суб'єктом політичних відносин. Усунення людей від участі в політичному житті може мати серйозні негативні наслідки. Спроби ізолювати людей від політики ні до чого доброго не призводили. Політика давно вже стала долею більшості, і ця тенденція постійно посилюється. Усвідомлення та реалізація людьми політичних прав і свобод створили основу для їх участі в удосконаленні політичних відносин. Зріс вплив особистості завдяки її діяльності в політичних інститутах та організаціях.

На сучасному етапі розвитку людства політичне життя все більше характеризується активізацією масових суспільних рухів. Люди різної політичної орієнтації протестують проти мілітаризації, політики агресії та війни, расової та національної дискримінації, обмеження прав жінок, корупції, хижацького використання природних ресурсів і довкілля. Політичні лідери змушені зважати на позиції масових суспільних рухів, які нерідко висувають певні політичні вимоги (рух зелених).

Неабиякими є можливості впливу людей на різноманітні політичні процеси в умовах функціонування місцевого самоврядування.

Саме на цьому рівні найефективнішими є узгодження інтересів, установок і настроїв людей та органів влади. Адже більшість із них байдужа до того, що відбувається на вершинах влади, виявляючи водночас неабиякий інтерес до того, що відбувається навколо них. Учені простежили закономірність: доки на місцевому рівні не утвердиться реальна участь людей у вирішенні актуальних питань життя, доти марними будуть їх намагання вплинути на це на високих рівнях влади.

Історія становлення та сучасні дослідницькі перспективи соціології політики.

Історію становлення соціології політики поділяють на три періоди: передісторія соціології політики (до середини XIX ст.), класичний етап розвитку соціології політики (друга половина XIX ст. — 20-ті роки XX ст.), сучасний етап.

Поява соціології політики як самостійної галузі знання пов'язана з діяльністю німецького соціолога М. Вебера, який одним з перших здійснив соціальний аналіз

влади, владних відносин, дав класифікацію типів держави в суспільстві. На відміну від К. Маркса, він визнавав пріоритетною не економіку, а владу, вважаючи її основним чинником, що створює групу.

З того часу проблеми політики загалом і соціології політики досліджували на різних рівнях теоретичного знання і під різними кутами зору багато вчених: проблему еліт — італійські соціологи і політекономи В. Парето, Г. Моска, політичних партій — німецький соціолог і політолог Р. Міхельс, груп тиску і лобізму — А. Бентлі, Д. Трумен, пропаганди і масових комунікацій — американський політолог Г. Лассвелл.

Предметом соціології політики стали проблеми конфліктів і змін бюрократії, громадських організацій і рухів, входження громадян у політичне життя, а також політична культура і політичне лідерство.

У становлення політичних наук значний внесок зробили американські вчені А. Гоулман, С. Ліпсет, Т. Парсонс. Так, С. Ліпсет зосередив увагу на аналізі соціальних умов розвитку демократії. Багато досліджень (Р. Мертон, Р. Блан та ін.) стосуються проблем бюрократії. Чимало праць (П. Лазерсфельд, Р. Россі) присвячено виборчим кампаніям, проблемам виборів. Значний інтерес становлять праці Р. Міллса, В. Ростоу, Д. Лернера та ін.

Сучасні українські соціологи (Є. Головаха, С. Макєєв, В. Танчер, О. Якуба та ін.) зосередили свій погляд на владних відносинах, особливостях суб'єктів влади, проблемах співучасті людей у політичному і правовому житті. Багато уваги приділяють вони вивченню природи, ролі держави, напрямів діяльності формальних і неформальних інститутів, що претендують на участь у прийнятті політичних рішень.

Усі ці дослідження завжди виходять на проблеми влади, владних відносин, їх розвитку, функціонування в суспільстві, завдяки чому було сформовано проблемне поле соціології політики, основними елементами якого є:

1. Аналіз політичного процесу та його матеріальної основи. Йдеться про взаємодію політичних і неполітичних інститутів, їх відносини між собою, а також про норми, погляди, світогляд. Основним компонентом системи політичної взаємодії є держава, її інститути, що забезпечують політичний порядок у суспільстві та його цілісність. Соціальна диференціація системи допускає наявність у ній політичних партій, різноманітних громадських організацій, рухів, груп тиску. Їх сукупність становить політичну систему суспільства, функціонування якої забезпечує реалізацію владних повноважень, гарантує керованість усіма суспільними справами. Головним чинником при цьому є держава, у правових компетенціях якої сконцентровані всі важелі політичної влади.

2. Соціологічний аналіз механізму влади, її типологія, функціонування; участь індивідів у здійсненні владних функцій. Соціологічна інтерпретація цієї проблеми полягає не тільки в з'ясуванні, відображенні й представленні інтересів окремих соціальних груп (інтелігенції, молоді, пенсіонерів, робітників, підприємців) у

владних структурах, а й у їх здатності конструювати соціальні відносини між людьми, які сприяли б соціальній злагоді.

Інтерес соціологів зумовлений не стільки концепцією влади, скільки базовими параметрами, на яких ґрунтується розподіл владних повноважень та умови соціальної підтримки влади (поєднання особистої свободи та соціальної захищеності громадян, засади соціальної мобільності, ступінь інформаційної прозорості суспільства). Відповідно постає і нове обґрунтування концепції влади на противагу «вольовій» та класовій концепціям, які розглядають владу у веберівському розумінні — як намагання нав'язати волю одного соціального суб'єкта всупереч опору іншого. Подолання такого одномірного підходу до влади (у значенні насилля, володарювання) передбачає тлумачення її як регулятора соціальних відносин, засобу впорядкування соціальної взаємодії. Концепція влади є не тільки засобом організації діяльності політиків, а й засобом раціоналізації дійсності.

3. Політична стратифікація (у контексті відносин держави і суспільства). Пояснити політичний порядок, описати політичні реалії суспільства можливо лише на підставі вивчення взаємодії соціальних груп і державних інститутів, механізмів соціальної мобільності й динаміки соціальних статусів, розподілу ресурсів та зон впливу. Наприклад, згідно з концепцією соціальної стратифікації П. Сорокіна, сукупність соціальних статусів індивідів та соціальних груп, що складають суспільство, створює певний тривимірний соціальний простір, який має економічний, професійний та політичний вияви.

З точки зору політичної стратифікації важливими є параметри, які впливають на ставлення до влади. Для різних типів суспільств ці параметри (за якими одні соціальні групи наділяються більшим обсягом впливу і контролю, ніж інші) можуть бути різноманітними, залежно від рівня розвитку демократичних інститутів у суспільстві, ступеня релігійності населення, його національно-етнічної структури, домінуючих тенденцій у політичному житті.

До універсального набору таких політичних параметрів належать:

1. Ранги державної ієрархії. Визначаються вони ступенем впливу на прийняття політичних рішень, кількістю людей, на яких поширюється обов'язковість прийнятих рішень. Наприклад, статус рядового виборця передбачає опосередкований вплив на політичні процеси, на відміну від статусу глави держави. Стратифікаційна позиція осіб, які перебувають на державній службі, визначається посадою.

2. Партійна належність. Цей параметр в основному залежить від ідеологічної атмосфери в суспільстві. Наприклад, за багатопартійності політичний статус індивіда, соціальної групи залежить від здатності партії реально впливати на політичне життя країни. У політично нестабільному суспільстві ранжування політичних партій та організацій доводиться постійно коригувати (на підставі рейтингів, експертних досліджень) відповідно до розвитку політичної кон'юнктури.

3. Ранг партійної ієрархії. Вказує на рівень престижу індивіда у межах політичної партії, до якої він належить. Відповідно виділяють партійну еліту, функціонерів середньої ланки, рядових членів.

Параметром політичної стратифікації суспільства можуть бути переконання та орієнтації населення щодо того, який з типів соціального устрою справедливіший за критерієм розподілу цінностей та благ. Нерідко це виявляється в емпіричних показниках — рейтингах довіри до різних політичних партій та інституцій, до певних політичних орієнтацій. На підставі названих параметрів та їх комбінацій виникають різноманітні політичні ієрархії.

Аналіз політичної стратифікації тісно пов'язаний з дослідженням бюрократії, політичних еліт і лідерів. Соціологія аналізує механізми рекрутування (циркуляцію, відтворення) політичної еліти, її склад, субкультуру, канали мобільності та роль у підготовці, прийнятті та реалізації політичних рішень.

4. Політична поведінка.

Соціологія політики вивчає всі види політичної поведінки людей, спрямовуючи свій пошук декількома напрямами:

а) дослідження рівня активності людей у конкретному соціальному середовищі під час певних політичних акцій та подій, наприклад, виборчої кампанії. Рівень політичної активності буває різноманітним — від повної пасивності, байдужості до високо заінтересованої участі в політичній діяльності. Його динаміку (зростання, зниження) вивчають, використовуючи репрезентативні опитування, спостереження. Це сприяє раціональнішому прогнозуванню подальшого розвитку політичних процесів;

б) дослідження спрямованості політичної активності та політичних орієнтацій населення, симпатій респондентів до політичних сил, програм, ідей. Результати цих досліджень є досить авторитетною підставою для об'єктивних висновків щодо прихильників і противників політичних курсів, акцій у суспільстві та в межах різних соціальних груп;

в) з'ясування причин і чинників, що формують певний тип політичної поведінки.

5. Соціологія політичної свідомості й політичної культури. Це найпоширеніший тип соціологічних досліджень, який висвітлює ставлення різних соціальних верств до об'єктів політики. Відомо, що політична свідомість виявляється в очікуваннях, уявленнях, орієнтаціях, установках, оцінках, самооцінках, зумовлених політичною реальністю. Тому головне завдання під час її дослідження — з'ясувати константи політичної свідомості (стійкі політичні орієнтації та цінності). Наприклад, у політичній свідомості населення України в останнє десятиліття домінує розрив між офіційними цінностями і цінностями рядових громадян.

Політична свідомість є об'єктивним виявом політичної культури населення, в основі якої — громадянськість, соціальна відповідальність, ангажованість людини у політичному процесі, що і визначає відповідний тип соціальної поведінки. Вивчення соціологічними методами готовності людей до певних форм політичної діяльності є важливим засобом передбачення політичних процесів і подій.

Отже, соціологія політики охоплює розгляд як теоретичних проблем, що вимагають глибокого наукового аналізу, так і практичних, для вирішення яких необхідні емпіричні дослідження. Одним з нових її напрямів є вивчення виборів, електоральної поведінки і політичної участі.

Змістовий модуль 8. Соціологія релігії.

Предмет соціології релігії.

Соціологія релігії є галуззю соціології та однією з релігієзнавчих наук.

Як наукова дисципліна, вона функціонує в контексті соціологічного знання й інших наук про релігію. Перебуваючи на межі соціології і теології, вона враховує суспільну значущість і різноманітність релігійної проблематики, в тому числі й те,

чи може бути релігія предметом наукового вивчення, чи не є соціологічний аналіз її вторгненням у заборонену для нього сферу.

Соціологія релігії — галузь соціології, одна зі спеціальних соціологічних дисциплін, яка вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку індивідів та спільнот.

Розглядаючи релігію як соціальний феномен, соціологія релігії спрямовує свій погляд на соціальні аспекти: як утворюються і функціонують релігійні групи та інститути, завдяки чому вони функціонують або припиняють існування; які стосунки між релігійними групами, чому між ними виникають конфлікти; що належить до ритуальних дій тощо. На відміну від філософії, соціологію цікавлять релігійні вірування не самі по собі, а те, що відбувається в суспільстві під впливом релігії. Але вірування не завжди впливають на поведінку: індивід може належати до релігійної групи, не усвідомлюючи суті вірувань, яких вона дотримується. Релігійні інститути, установи, організації можуть впливати на поведінку незалежно від вірувань і навіть всупереч їм, стимулюючи з певних причин дії, які суперечать офіційному вченню. Як спеціальна галузь знань, соціологія релігії є елементом концепції соціального і культурного життя багатьох соціологів класичної епохи. А такі видатні вчені, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Зіммель, Б. Малиновський, були одночасно і засновниками соціології, і основоположниками соціології релігії.

Предмет соціології релігії — сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням суспільства на різних рівнях, система контролю за соціальною поведінкою індивідів і груп.

Об'єкт — релігія як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце у духовному житті суспільства. Одна з головних її проблем — з'ясування того, що належить до поняття «релігія».

Релігія є комплексом вірувань та практичних дій, за допомогою яких люди спілкуються або намагаються спілкуватися з реальністю, яка перебуває за межами їх повсякденного досвіду. Вона складається з вірувань (міфів), ритуалів (культів), епосу (схильностей та моральних цінностей), світогляду, системи символів. Її тлумачать і як соціальний феномен, і як спільноту людей, поєднаних вірою. Оскільки релігія інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини, необхідні різні підходи і засоби її дослідження багатьма науками.

Однак найчастіше в соціології поняття «релігія» вживається в таких значеннях:

1. Сукупність поглядів на світ і людину в її ставленні до Бога; знання, що не потребують доведень, а приймаються на віру. Це — світоглядний компонент релігії.

2. Взаємозалежна щодо «священного» система емоційно забарвлених переконань і дій, що виражають ставлення до надприродних сил, які панують над людьми в їх повсякденному житті (релігійний культ), визначають позицію і вчинки в особистому та громадському житті. Таким є діяльний, культовий компоненти релігії.

3. Сукупність заповіданих Богом ідеалів, цінностей, норм, правил поведінки, які повинна сповідувати релігійна людина. У цьому виявляє себе нормативний компонент релігії.

4. Об'єднання релігійних людей у громади й організації (церква, секта, чернечий орден, особливі групи професійних служителів культу), їх адміністративно-територіальні одиниці (наприклад, єпархія в християнській церкві).
Йдеться про організаційний компонент релігії.

З урахуванням цього було сформульовано тлумачення релігії як соціального феномену.

Релігія – система вірувань, ритуалів, дій окремих індивідів, груп, спільнот, зумовлених вірою в існування надприродного. Священного і реалізованих у певних соціальних нормах, статусах, ролях, розпорядженнях, стандартах поведінки, соціальних позиціях.

Таке тлумачення бере за основу специфічний для соціології аспект релігії, що є однією з істотних ланок культури, специфічний спосіб життєдіяльності людини, реалізований у системі духовних і матеріальних цінностей, соціальних норм і традицій, у сукупності ставлення людини до природи, суспільства і самої себе (і, можливо, — до Бога).

Релігія в соціологічній інтерпретації — один з найважливіших соціальних інститутів, що відіграють істотну роль у конструюванні соціальної реальності, внаслідок чого вона є ефективним засобом легітимізації (пояснення, виправдання) і підтримання існуючого соціального порядку. У соціологічному тлумаченні вона є й особливою формою богошанування і ритуалу, з якими зживаються індивіди та спільноти, вважаючи будь-яку іншу релігію марновірством.

Центральна тема соціології релігії — взаємодія релігії та суспільства. Соціологія концентрується на соціальному «вимірі» релігії, її впливі на соціальну поведінку. Її цікавлять загальні правила, стандарти поведінки, засоби релігійної мотивації, а не сутнісні особливості конкретної релігії. Вона залишає поза межами дослідження об'єкт, на який спрямована суб'єктивна релігійна поведінка — надприродне, Бог, трансцендентне.

Релігія за своєю сутністю є метасоціальною. Тому її не можна ідентифікувати з віруваннями, ритуалами та інститутами, що змінюються, будучи складовою соціальної реальності. Її слід усвідомлювати як «союз людини з Богом». Відповідно до цього соціологія релігії вивчає не релігію як таку, а лише її соціальні вияви.

Соціологія релігії суттєво відрізняється від так званої «релігійної соціології». Наприклад, у Франції після Першої світової війни під впливом соціолога, етнолога, релігієзнавця Люсьєна Леві-Брюля (1857— 1939) було організовано вивчення різноманітних аспектів релігійності населення в інтересах католицької церкви. Воно мало на меті з'ясувати зовнішні ознаки культової поведінки (частота відвідування богослужінь тощо). Церкві його результати були потрібні для оцінки власних справ. Після Другої світової війни (50— 60-ті роки) на тлі клерикалізації суспільства спочатку в Європі, а згодом у США постала клерикальна соціологія, що досліджувала церковні організації як соціальні явища, церкву як соціальну реальність. Розвиток клерикальної соціології окреслив межі можливого співробітництва теології та соціології. Взаємний інтерес полягав у тому, що теологія

шукала контакту з емпіричними соціальними дослідженнями, а соціологію цікавив такий соціальний феномен, як релігійні групи.

У 60-ті роки, особливо у США, соціологія активно працювала на замовлення різноманітних релігійних організацій, а релігійні інтелектуали нерідко використовували в теологічних розробках засоби соціологічного аналізу. Однак теологія і соціологія релігії не стали взаємодоповнюючими дисциплінами. Теологія розглядала соціологічні дослідження як засіб досягнення релігійної мети. Соціологія вбачала свій професійний інтерес у дослідженні релігії як соціального і культурного феномену. Розмежування теології та соціології не зводиться до розбіжностей в інтерпретації соціальних явищ, воно — у принципах розуміння людини та її соціальної поведінки.

Агресивна антирелігійна позиція шкідлива для соціології, оскільки вона підпорядковує наукове дослідження релігії ідеологічним цілям — боротьбі проти релігії. Якщо клерикальна соціологія стверджує про обслуговуючу функцію соціології релігії щодо теології, то за радянських часів соціологію релігії розглядали як складову наукового атеїзму. Визначальним у соціологічному розумінні релігії є «віра в надприродне», що вирізняє «культову поведінку» з-поміж інших форм соціальної поведінки. Коли, наприклад, Юрій Левада в книзі «Соціальна природа релігії» (1965) відмовився від поняття «надприродне» в соціологічній характеристиці релігії, його звинуватили в схилянні перед «буржуазною соціологією», в протиставленні гносеологічного підходу до релігії соціологічному аналізу її.

Радянське релігієзнавство, в тому числі й соціологія релігії, розглядало релігію як позасоціальний феномен, як «пережиток минулого». За таких обставин і теологія, і науковий атеїзм зійшлися в запереченні специфічного соціологічного бачення релігії.

Наукове знання про релігію не є ні прорелігійним, ні антирелігійним. Серед вчених-релігієзнавців, соціологів релігії є віруючі й невіруючі. Однак професійна етика не дозволяє переступати межі, які відділяють ученого від релігійного проповідника або атеїста. М. Вебер вважав дотримання цих засад справою «інтелектуальної чесності». Соціологія керується принципом, сформульованим Е. Дюркгеймом: соціальні феномени повинні бути поясненими завдяки соціальним категоріям.

Аналізуючи релігію, соціологія вдається до універсальних засобів, вироблених і застосовуваних нею в дослідженні різних соціальних явищ: опитування, статистичний аналіз, спостереження й експеримент, крос-культурний порівняльний аналіз, контент-аналіз, аналіз письмових джерел, історичних документів.

У дослідженні релігійної поведінки індивідів і груп соціологія релігії використовує різноманітні методологічні підходи: структурно-функціональний аналіз, соціокультурний, конфліктологічний, феноменологічний, історико - порівняльний тощо.

Становлення соціології релігії як наукової дисципліни.

Початок формування соціології релігії як наукової дисципліни припадає приблизно на середину XIX ст. Її виникнення зумовили процеси в європейському суспільстві, започатковані епохою Просвітництва й антифеодальними буржуазними революціями. Одним з найважливіших її джерел була соціально-філософська критика феодальних суспільних відносин і церкви як соціального інституту французькими енциклопедистами XVIII ст. (Гельвецій, Гольбах, Дідро). Ця критика сприяла пробудженню інтересу до соціальної зумовленості релігії та її ролі у житті суспільства. Відповідно релігію стали виокремлювати із сукупності суспільних інститутів як особливий феномен, щодо якого інші суспільні реалії розглядали як світські (секулярні).

Німецький філософ Іммануїл Кант (1724—1804) одним з перших обґрунтував можливість розглядати релігію з позицій наукового мислення: розум має сильніші аргументи, ніж ті, якими послуговується церковна доктрина і Святе Письмо. Кант обстоював самостійність людини та людського розуму, який реформує, раціоналізує історичну релігію, визнаючи при цьому соціальну корисність «природної», «розумної» релігії як основи морального порядку в суспільстві.

Одна з особливостей соціального розвитку західного суспільства полягала у зростаючій складності та диференційованості суспільних інститутів. У зв'язку з цим постало питання про місце релігії серед інших соціальних інститутів та її взаємини з ними. Якщо радикальні критики вбачали в релігії тільки соціально-негативний чинник, то соціальну науку цікавило, що насправді відбувається у житті суспільства під впливом релігійної віри. Такому спрямуванню наукового інтересу сприяли результати досліджень історії, філології, антропології, етнології.

Першим цю проблематику порушив французький філософ О. Конт, який вважав, що в дослідженні соціального життя важливо з'ясувати засади соціального порядку, а відповідно й соціальну роль релігії. Згідно з його вченням про соціальну динаміку, заснованим на еволюційних засадах, суспільство долає три стадії розвитку, аналогічні періодам людського життя, — дитинство, юність і зрілість.
На першій — «теологічній» стадії — людина марно намагається досягнути «безумовного пізнання внутрішньої суті» явищ і причин їх виникнення. Її релігійна свідомість представлена трьома типами — фетишистським, політеїстичним та монотеїстичним. Останній тип свідчить про перехід від теологічного до «спекулятивного» мислення, що домінує на «філософській», метафізичній стадії. На третій стадії людина, спостерігаючи явища, намагається встановити між ними закономірні зв'язки. Це стадія панування науки.

Для соціології релігії, на думку О. Конта, найважливішими є два аспекти:

1. Релігія, яка на першій стадії була невід'ємним елементом людського суспільства, згодом поступово витісняється науковим знанням. Ця думка була покладена в основу концепції секуляризації, витіснення релігії з різноманітних сфер життя суспільства і занепаду її впливу.

2. Кожна стадія розвитку пов'язана з певними соціальними структурами, відносинами у сфері влади. Пануванню теологічних ідей, яке охоплює людську історію від її початку до XII ст., відповідає домінуюча роль духовенства та військових, які з точки зору позитивізму є непродуктивними соціальними верствами. На філософській стадії панівні позиції починає захоплювати бюрократія, передусім юристи. Останньою історичною формою теологічного порядку був, за Контом, адекватний християнському монотеїзму феодальний режим. Якщо на цій стадії релігійні вірування були зв'язуючою силою, основою соціального порядку, то із занепадом релігії постала загроза розпаду соціальних зв'язків. Соціальна споруда затребувала нових опор. На позитивній стадії, що утвердилася в XIX ст., провідну роль почали відігравати інженери, вчені.

Завдання консолідації суспільства на сучасному етапі передбачають позитивний синтез наукового знання. Цього домагається соціологія, поєднуючи ідеї порядку і прогресу.

Пізніше Конт, зневірившись у можливості розумної організації суспільства шляхом просвіти, дійшов висновку про необхідність «другого теологічного синтезу» як духовної опори соціальних зв'язків. Він запропонував світський, раціоналістичний варіант «позитивної релігії» — культ людства як єдиної «Великої істоти», величезного соціального організму. В цій релігії соціолог, який найкраще знає механізми соціальної динаміки і здатний керувати суспільством, стає верховним жерцем.

О. Конт не створив соціологію релігії як наукову дисципліну, а підготував ґрунт для неї. Релігію він розглядав як необхідний компонент суспільства, який дає людям почуття ідентичності. Цей компонент необхідний не тільки для їх індивідуального існування, а й для забезпечення їх єдності в соціальному житті.

Ідея органічної єдності соціальної системи та її еволюційного прогресу була центральною в соціології Г. Спенсера. У руслі цих принципів соціальна думка в Англії вивчала релігію не як основу соціального порядку і не як головну перешкоду на шляху соціального прогресу. З позицій утилітарного індивідуалізму ринок, політична діяльність є більш важливими регуляторами життя суспільства, ніж релігія. Про релігію йдеться як про одну з найпоширеніших і найвитонченіших культурних звичок, специфічну діяльність, яка не має великого значення.

Роль соціології релігії вбачалась у з'ясуванні умов успішної діяльності церкви.

Погляди Спенсера на релігію поділяв соціальний реформатор Р. Тауні, який заперечував тезу М. Вебера про роль протестантської етики у розвитку капіталізму і вважав, що протестантизм швидше міг бути наслідком, ніж причиною промислової революції. Р. Тауні сприймали як пророка нової релігії, яка виправдовує свободу приватного підприємництва. Він прославляв XIX ст. як нову еру, коли людина з допомогою науки знайшла нарешті правильний шлях. Тауні був тим представником вікторіанської епохи, який допоміг філософії набути метафізичного і морального обґрунтування і впевненості, сприяв виробленню усвідомлення місця релігії в промисловому світі.

Згадані ідеї були розвинуті Е. Дюркгеймом, вчення якого зазнало значного впливу О. Конта. Дюркгейм спирався також на погляди істориків Н. Фюстель де Куланжа про релігію в античному суспільстві («Античне місто», 1864) і В. Робертсона Сміта, який досліджував семітичні релігії та розробив теорію жертвопринесення, яка підкреслювала соціальний аспект цього ритуалу («Лекції про семітичну релігію», 1889). Дюркгейма справедливо вважають одним з основоположників соціології релігії (основна праця — «Елементарні форми релігійного життя. Тотемічна система Австралії», 1912). Він прагнув відкрити спільну для всіх релігій структуру, абстрагувався від вищих форм релігії, оскільки вбачав у ній інститут, нерозривно пов'язаний людським існуванням в його соціальному аспекті. Йому важливо було встановити найпростіші структури, які складають релігію в її різноманітних історичних варіантах. Остаточна мета цього пошуку полягала в тому, щоб зрозуміти сучасну людину. У своїх дослідженнях, в яких переважали емпіричні, етнографічні елементи, Дюркгейм зосередився на трьох взаємопов'язаних темах.

1. Загальна теорія суспільства, в якій релігії як інтегруючому соціальне життя чиннику належить центральне місце.

2. Спеціальна теорія суспільства — соціологія релігії, — в межах якої він намагався пояснити появу релігійних уявлень.

3. Етнологія релігії — теорія, що пояснює власне релігію австралійських аборигенів.

Деякі аспекти його спеціальних розробок застаріли. Але надзвичайно важливими для соціологічної теорії стали визначення змісту і функцій релігії в суспільстві, а також теза про релігію як чинник соціальної інтеграції.
Дюркгейм виходив з того, що релігія поширена в усіх суспільствах і є універсальним соціальним феноменом, виконує важливу суспільну функцію. Тому соціологічний аналіз її необхідний для розуміння суспільства загалом. Соціологію релігії, за Дюркгеймом, цікавить не те, що відрізняє одну релігію від іншої, а передусім притаманні усім релігіям структурно-функціональні характеристики. Через те соціологія в дослідженні релігії використовує здебільшого порівняльний метод, що дає змогу в численних варіаціях релігійного феномену виділити його універсальні аспекти. Якщо зміст релігійних вірувань з кожною епохою змінюється, то функції релігії зберігаються.

В «Елементарних формах релігійного життя» Дюркгейм на прикладі суспільства австралійських аборигенів пояснює спосіб, за допомогою якого релігія забезпечує соціальну солідарність як «механічну солідарність». Він вважав, що в розвинутому, соціально-диференційованому суспільстві релігія здатна забезпечувати відчуття захищеності, надійності, усвідомленості існування, втрата яких призводить до аномії, розпаду системи цінностей, а внаслідок цього — до самогубства. Щоправда, Дюркгейм спеціально не переймався тим, якою повинна бути релігія в суспільстві розвинутої «органічної солідарності». Головне, чим збагатив він соціологію релігії, — розуміння релігії як сили, що інтегрує суспільство.

У Німеччині релігія цікавила дослідників передусім у зв'язку з політичною боротьбою, а не як чинник соціальної солідарності. Помітний внесок у становлення соціологічного дослідження релігії зробив К. Маркс. Він розглядав релігію як соціальний феномен — елемент системи суспільних відносин, який породжується ними (передусім економічними — базисом), визначає сукупність похідних, «надбудовних» утворень — політики, права, мистецтва, моралі, філософії та релігії. Відповідно в релігії як соціальному феномені вбачали важливий соціальний чинник, що виконує реальні суспільні функції, задовольняє певні інтереси і потреби, суттєво впливає на людей, як будь-який інший соціальний інститут.
Ця теза дала поштовх розвиткові функціонального підходу до релігії.

Одна з особливостей теорії Маркса полягає в поясненні історичної природи релігії як породження змінних соціальних умов, в основі яких — привласнення чужої праці, соціальна нерівність, коли свобода одних означає поневолення інших. За класової боротьби релігія виступає як ідеологія, є її ранньою формою.
Звідси походить соціальна функція релігії, насамперед ідеологічна.
Суть її полягає у виправданні та узаконенні чи осудженні, запереченні існуючих соціальних порядків. Релігія живить соціальний конформізм (пристосовництво), викликаючи ілюзії («опіум народу»), і через це може бути гальмом суспільного прогресу або стимулювати соціальний протест, виступаючи як революційний рух. Якщо раннє християнство було революційним рухом низів римського суспільства, то протягом двохтисячолітньої історії (після того, як воно стало державною релігією, започаткувавши «союз вівтаря і трону») соціальні принципи християнства пояснювали соціальну нерівність та експлуатацію людини людиною як встановлений Богом порядок.

Центральною у вченні Маркса (до нього в Л. Фейєрбаха, а потім у 3. Фрейда) була теза про компенсаційну функцію релігії. Згідно з нею релігія постає різновидом «відчуженої свідомості», породженням суспільного процесу, що розвивається у відчужених формах. У зв'язку з цим звичайні, «природні» речі наділяються «надістотними» властивостями (товарний фетишизм), а продукти людської діяльності як зовнішня сила починають панувати над людьми.
Якщо релігія виражає економічне відчуження, то з подоланням його (ліквідацією приватної власності на засоби виробництва) усуваються умови, необхідні для існування релігії; вона історично зживає себе, «вмирає природною смертю». Релігії, за Марксом, протистоїть ідея самовдосконалення особи.
Критика релігії завершується вимогою ліквідації умов, що заважають людині самореалізуватися.

Багато в чому не погоджувався з Марксом М. Вебер, хоча й визнавав, що релігія може діяти як консервативна сила, перешкоджати соціальному розвитку. Але він вважав, що всі суспільні інститути, структури, форми поведінки регулюються смислом, який у них вкладають люди. Головна функція релігії — раціоналізація людської діяльності. Тому вона володіє потужним потенціалом впливу на людську діяльність, яким би не було її спрямування. Вебер розглядав релігію передусім як

чинник соціальних змін. Значною мірою його концепція соціального розвитку заснована на поняттях харизми і пророцтва.

На відміну від Дюркгейма, Вебера цікавили передусім світові релігії, у яких найбільше послідовників, які справляють помітний вплив на історичний процес. У праці «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905) він досліджує внесок християнства в історію Заходу, доводячи, що протестантська Реформація і породжена нею нова гілка християнства — протестантизм — сприяли пробудженню духу підприємництва. Його роздуми мали солідну емпіричну основу, оскільки Вебер проаналізував багато проповідей, письмових джерел тієї епохи. Йому вдалося органічно поєднати конкретно-емпіричний і абстрактно-теоретичний рівні соціологічного дослідження за допомогою порівняльно-історичного аналізу. Свою гіпотезу про роль релігії в економічному розвитку він перевірив, досліджуючи поряд з протестантизмом іудаїзм, іслам, індуїзм, буддизм, конфуціанство. Якщо Дюркгейм вибудовував свої аргументи на розгляді порівняно небагатьох фактів, поширюючи висновки на релігію загалом, то Вебер здійснив небувале за масштабом дослідження, яке охопило весь світ. Він стверджував, що великі релігійні традиції мали істотний вплив на особливості розвитку Заходу і Сходу (іудаїзм, іслам, католицизм, протестантизм більше сприяли раціоналізації соціального життя, ніж індуїзм, буддизм, конфуціанство). Вебер прагнув з'ясувати пов'язані з релігією корені нової історії, тогочасної західної культури.

Другий важливий напрям досліджень Вебера — аналіз процесу «розчаклування» світу, завдяки якому усуваються елементи магічної практики, а на їх місце приходять «цілераціональні» засоби, зорієнтовані на успіх. Тобто світ постає як «матерія», що може і повинна бути підпорядкована людині. Вищого ступеня цей процес досягає в аскетичному протестантизмі, але його витоки — в іудейському пророцтві. Вебер порівнював різноманітні релігії, з'ясовуючи, який рівень раціоналізації економічної діяльності допускає та або інша релігійна етика. Протягом 1916—1919 рр. він друкував статті на цю тему, об'єднані назвою «Господарська етика світових релігій».

Якщо в XIX і XX ст. занепад релігії уявлявся багатьма як тріумф людського розуму, як наслідок поширення науки, то Вебер вбачав у ньому симптом духовної хвороби суспільства, спричиненої гіпертрофованою «раціональністю»: технологія і бюрократія підпорядковують собі світ, колосально звужуючи людський досвід; у свідомості людини згасають поетична сила уяви, любов до прекрасного, героїчні почуття, релігійний досвід, поступаючись місцем прагматичному розрахунку, турботі про комфорт, банальному потягу до «корисності».

М. Вебер разом з німецьким філософом, теологом Ернстом Трельчем (1865—1923) розглядав дихотомію (роздвоєність) «церква — секта», типологію релігійних організацій. Вдавався він і до аналізу діяльності релігійних спільнот у загальносоціологічних категоріях, розробив понятійний апарат соціології релігії, яким вона користується й нині.

Праці Дюркгейма і Вебера були визначальними в галузі соціології релігії. Надалі вона розвивалася за траєкторією, наміченою ними. Ця траєкторія базувалася на таких засадах:

— релігія є чинником стабільності суспільства, що забезпечується завдяки комунікативній функції (Дюркгейм);

— релігія є чинником соціальних змін, у чому виявляється її змістоутворююча функція (Вебер);

— релігія як чинник конфліктів у суспільстві (Маркс), що відкриває простір для реалізації ілюзорно-компенсаторної, ідеологічної, світоглядної функції.

Істотно розширили, збагатили пізнавальний арсенал соціології релігії праці англійського соціолога, етнографа, антрополога, релігієзнавця польського походження Броніслава Малиновського (1884—1942), який займався функціональним аналізом релігії та магії, що допомагають людині справлятися з безнадійними ситуаціями (захисна функція релігії).
Одна з провідних тем його досліджень — релігія і подолання криз.

Релігія як соціальний інститут, її еволюційні та організаційні форми.
Еволюційний підхід до релігії як соціального інституту знайшов втілення у класифікації світових релігій американського вченого Р. Белла.
Ця класифікація, охоплюючи всі історичні форми релігії, виділяє п'ять рівнів її розвитку.

Примітивні релігії. До них належать тотемізм, анімізм, табу, землеробський культ, фетишизм та магія. Характерні їх риси — деперсоніфікованість богів (віра в духів, в надістотні сили, а не особу); відсутність посередника між надприродним та людиною, релігійних установ (релігія має дифузний, народний характер, все плем'я бере участь у релігійному ритуалі); обмеженість місцерозселенням роду, племені (саме тип релігійного ритуалу є чинником племінної інтеграції, ідентифікації людини зі своїм кланом).

Архаїчні релігії. На цьому рівні виникають шаманізм, ранні та пізні національні релігії (релігія Давніх Греції, Риму, Китаю, Індії, конфуціанство).
Їх характеризують: персоніфікація богів та перехід від зооморфізму (зображення богів у вигляді тварин) до антропоморфізму (богів уявляють схожими на людей не тільки зовнішньо, а й за поведінкою — наприклад, боги давньогрецького пантеону сваряться, кохають, воюють);
поява посередника між богами та людьми (шамани), професіоналізація та ієрархізація служителів культу;
поява релігійних установ (храми рабовласницьких держав були осередками не тільки релігійного, а й політичного, культурного життя);
космологізм (підпорядкованість богів, людей вищій космічній силі), віра в карму (Індія), віра в дао (Китай), віра в рок (слов'яни); політеїзм (багатобожжя), поява державних, національних форм релігії та її обмеженість державними кордонами.

Історичні релігії. На цьому рівні відбувається ускладнення релігійних форм, домінують християнство, буддизм, іслам.
Характерними рисами стають: монотеїзм (віра в єдиного Бога);
набуття світових рис (ці релігії поширені в багатьох країнах світу, наприклад, іслам є державною релігією в 28 країнах);
універсальність (не пов'язані з певною соціальною чи національною групою (брахманізм, культ Діоніса, іудаїзм), відкриті для всіх людей без будь-яких обмежень за національністю, статтю, професією та ін.);
наявність ідеї спасіння душі (різні релігії проповідують досягнення цього різними шляхами: іслам — через виконання релігійного ритуалу, буддизм — через духовне самовдосконалення, християнство — через виконання заповідей).

Ранні сучасні релігії. До них належать конфесіоналізовані (чітко зорієнтовані, віддані певній конфесії) релігії. Визнають секуляризацію суспільства (відмежування релігії від суспільства) та приватизацію релігії (релігія переміщується з публічної сфери в приватну), науковий атеїзм як альтернативу релігійному світосприйняттю.

Сучасні релігії. Цей рівень представляють модернізовані релігії, неорелігії (сатанізм, неохристиянські секти — мормони, свідки Єгови; неосхідні культи — рух Харе Крішна, дзен (чань)-буддизм; науково-релігійні об'єднання — церква сайєнтології, вчення Реріхів, медитаційні об'єднання), а й модифіковані варіанти традиційних релігій; секуляризація свідомості (у свідомості людини релігія втрачає домінуючу роль та набуває атрибутивного, ситуативного значення); індивідуалізація релігії (у сучасному суспільстві релігійність людини стає її приватною справою, вона має право сама обирати, у що і як вірити, до якої релігійної організації належати).

Ці рівні релігійності, на думку Р. Белла, не тільки послідовно змінюють один одного, а й можуть одночасно існувати. Так, наприклад, у сучасному релігійному світогляді інколи традиційні релігійні форми замінюють примітивні (магія, фетишизм тощо). Істотними компонентами релігії як соціального інституту є релігійні групи та організації.

Релігійна група – соціальна спільнота, що утворюється в процесі відправлення релігійних обрядів.
Сукупність таких груп утворює релігійну організацію.

Релігійна організація — форма соціальної організації, об'єднання послідовників певного віросповідання.

Її характеризують ієрархічність соціальних статусів учасників. Так, у православній церкві клір (духовенство) поділяється на нижчий, що не має сану («церковнослужителі»), і вищий, що має сан («священнослужителі»). Для вищого духовенства встановлені три ступені священства: диякони, священики, архієреї.

Соціологія релігії надає важливого значення типологізації релігійних організацій. М. Вебер, зокрема, наголошував на розходженні між церквою (групою віруючих, яка тяжіє до універсальності, інституціалізації) і сектою (нечисленною релігійною

групою, часто опозиційною щодо певної релігії, в якій домінують безпосередні особисті стосунки між віруючими).

Церква як релігійна організація дотримується єдиного символу віри (віровчення), що визначає релігійну етику та діяльність, систему управління життєдіяльністю, поведінкою віруючих. Церковна громада складається із священства та мирян. З інституціалізацією релігії церкви перетворюються на еклесію — релігійну організацію, що охоплює все суспільство. Вона не конфліктує зі світськими аспектами життя, намагається встановити контроль над окремим індивідом, членство у ній вважається з народження. Однією з історичних форм еклесії є універсальна церква.

Церква як тип релігійної організації сформувалась у процесі розвитку певного віровчення, регламентації відносин всередині релігійних спільнот, їх стосунків зі світськими групами, організаціями та державою. Вона задовольняє більшість особистих запитів індивідів на всіх соціальних рівнях, тому є універсальною, має багатоманітні відносини із соціальними світськими системами — політикою, ідеологією тощо. Їй властива бюрократична організаційна структура, адміністративний тип лідерства. Належати до неї може будь-яка людина будь-якого віку.

Секта виникає як опозиція щодо панівної церкви чи релігійного напряму. Вона є організацією меншості, засновується на авторитеті харизматичного лідера, претендує на винятковість свого віровчення. У сектах сильні настрої вибірковості, прагнення до моральної досконалості, у них, на відміну від церкви, підкреслюється рівність усіх, інститут священства не відіграє такої ролі, як у церкві. Нерідко він взагалі відсутній. Релігійне сектантство характеризують:

— претензії на винятковість віровчення, культу, організації;

— самоізоляція, замкнутість усередині релігійних громад;

— відмова від багатьох аспектів суспільного життя;

— психологія вибраності, непримиренності щодо інакодумця;

— сувора дисципліна у виконанні всіх розпоряджень секти;

— категоричні претензії керівників на роль «небесних обранців» — «вчитель», «гуру», «месія», «живий бог» та ін.

Одні секти некритично, без опору сприймають соціальну дійсність (Оксфордський рух), інші виявляють щодо неї агресію, протиставляють своє вчення офіційній ідеології (анабаптисти) або сповідують ескапізм, тобто знецінення земного життя, орієнтацію на потойбічний світ (Біле братство). Сектантська громада є відособленим об'єднанням з певними психологією і способом життя, із суворою дисципліною, індивідуальним членством.
Їй не властивий організаційний бюрократизм.

Розвиваючи ідеї М. Вебера, відомий соціолог Г. Беккер ввів до типології релігійних організацій два нові елементи — деномінацію і культ.
Деномінацію він розглядає як секту на одній з вищих стадій її розвитку, здатну до компромісів щодо прийняття нових членів, яка намагається вбудуватися у соціальну

систему. Вона обмежується класовими, національними, расовими, іноді регіональними кордонами, перебуває у відносній гармонії з офіційною світською владою (конгрегаціоналісти, лютерани). Як релігійна організація сучасного типу, вона виникла внаслідок поширення ідей релігійного плюралізму, відрізняється віротерпимістю, відсутністю твердої дисципліни, тиску догматики, розподілу на священство і мирян. Деномінація є проміжною ланкою між церквою і сектою. Іноді деномінація формується на основі сект і може згодом перетворитися на церкву. Але якщо церква вимагає безумовної відданості своїх прихильників, то сучасні деномінації реалізують прагнення різних віровчень завоювати побільше прихильників, незалежно від «чистоти» їхньої віри. Найбільше розвинулися деномінації в США, де їх більше двохсот. До протестантських деномінацій в Україні належать євангельські християни-баптисти, християни віри євангельської, адвентисти сьомого дня, свідки Єгови, лютерани та ін.

Протилежним щодо деномінації є культ — група, згуртована навколо харизматичного керівника. Уперше це поняття в сучасному значенні застосував Е. Трельч, який поділяв релігійні групи на церкви, секти і культи. Богослов'я трактує культ як єресь, релігієзнавство — як групу людей, об'єднаних навколо конкретної інтерпретації віросповідних джерел, соціологія — як відокремлену релігійну групу, що не відповідає нормам даного суспільства. Культ лише зовні нагадує релігійне утворення, а зсередини є штучною релігією. У ньому відсутні структура, зв'язок між віруваннями та іншими галузями життя.

Одним з різновидів культу є таємні товариства — асоціації, мета, порядок членства, ритуали і навіть існування яких законспіровані та розкриваються тільки посвяченим.

Американський соціолог релігії Ч. Глок запропонував узагальнений варіант теорії розвитку релігійних груп, вважаючи передумовою їх виникнення стан депривації, який породжує в індивіда (групи) почуття власної знедоленості порівняно з іншими індивідами (групами), а також намагання подолати її. Інколи, правда, депривація виправдовується системою цінностей суспільства (кастова система в Індії). Виділяють п'ять типів депривації:

— економічна — виникає через нерівномірний розподіл доходів у суспільстві та обмежене задоволення потреб індивідів (груп);

— соціальна — зумовлена схильністю суспільства оцінювати якості, здібності деяких індивідів (груп) вище, ніж інших;

— організмічна — пов'язана з індивідуальними недоліками людини — фізичними вадами, каліцтвом тощо;

— етична — спричинена ціннісним конфліктом, що виникає через суперечність з ідеалами суспільства ідеалів окремих індивідів (груп);

— психічна — постає внаслідок утворення в індивіда (групи) ціннісного вакууму, відсутності значущої системи цінностей, відповідно до якої вони могли б організувати життя.

Виникненню релігійних організацій передують переважно відчуття етичної або психічної депривації, інші її види породжують світські форми протесту.

Функціонування релігійних організацій пов'язане з різноманітними типами релігійної поведінки: поклонінням, ритуалом, молитвою. Поклоніння є релігійною поведінкою, спрямованою на встановлення і підтримання зв'язку між людиною та священиком. Типологічно воно може виявлятися як корпоративно-ексклюзивним (здійснюється тільки учасниками конкретної групи), корпоративно-інклюзивним (виявляється в належності індивідів до певних релігійних спільнот з народження), індивідуальним (здійснюється окремою людиною).

Ритуал постає як система символічних актів, зумовлених певними правилами і пов'язаних з конкретним релігійним вченням. Разом з віровченням ритуали є основою будь-якої релігії. Їх поділяють на імітативні (відтворюють міф), позитивні та негативні (раціоналізують символічні дії), жертвопринесення (повне або часткове руйнування структури жертви), життєві кризи (перехід з одного стану в інший), ритуали ініціації (посвячення).

Одним з елементів ритуалу є молитва — акт, в якому здійснюється комунікація людини з сакральним (священним). Вона є найчистішою формою вияву сутності релігії; поділяється на прохання, сповідь, заступництво, вдячність, схвалення, екстатичне поєднання з Богом, може мати індивідуальний чи колективний характер.

У функціонуванні релігії як соціального інституту важливе значення мають духовно-моральні феномени (релігійна свідомість, релігійна психологія, морально-етичні правила), а також релігійна діяльність.

Релігійна свідомість — сукупність вірувань (віросповідань), що встановлюють зв'язок між людською натурою, навколишньою природою і надприродними силами, яких віруючі вважають священними.

Наприклад, буддисти вірять, що душі людей можуть досягти досконалості шляхом безупинних втілень, тому в буддистській системі світобудови жук не менш важливий, ніж людина. А християнство ставить людину над створеним світом, тому що тільки вона створена «за образом і подобою Божою».

Релігійна свідомість функціонує на ідеологічному і соціально-психологічному рівнях. Ідеологічний рівень (спеціалізована свідомість) містить у собі певну сукупність теолого - філософських теорій (догмати, твердження про світ, природу, суспільство і людину), а також релігійно орієнтовані філософські, економічні та соціально-правові доктрини. Носіями цієї свідомості є спеціально підготовлені люди: богослови, священики. Психологічний рівень (рівень повсякденної свідомості) є своєрідним синтезом релігійних образів, розрізнених ідей, уявлень, екстатичних бачень, емоцій тощо. Великою при цьому є роль традицій і звичаїв.

Релігійна психологія — своєрідна спрямованість психічних процесів (пізнавальних, емоційних, вольових) віруючих людей, їх почуттів, очікувань, надій на надприродні об'єкти — Бога, духів тощо.

Вона спрямована на об'єкт поклоніння, в центрі якого — ідея надприродного. В її системі домінуючу роль відіграють емоційні елементи — почуття, настрої, установки, переживання. На ній позначаються регіональні, вікові та статеві ознаки. **Релігійна діяльність** — це реальна поведінка віруючих, у якій реалізується релігійна свідомість.

Існує вона в культовій і позакультовій формах. Може бути груповою та індивідуальною, за участю представників кліру та мирян.

Соціологічний аналіз релігії не може обійтися без відповідної інтерпретації. Специфіка функціонування релігії виявляється у релігійних відносинах, що складаються в процесі релігійної діяльності людей відповідно до їх релігійної свідомості. Вплив і поширеність їх у системі суспільних відносин залежить від місця релігії серед інших соціальних інститутів суспільства, від її впливу на суспільне життя. Тому найважливішою характеристикою релігійних відносин у суспільстві є релігійність населення — ступінь засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їх вплив на поведінку віруючих релігійної спільноти. Соціологія релігії виділяє три фактори, що характеризують даний феномен: релігійна віра (ідентифікація себе як віруючої людини);
релігійна поведінка (відвідування богослужінь, участь у здійсненні обрядів і таїнств);
належність до певної релігійної конфесії.
Справді віруючою може вважатися людина, що виявляє стійкі ознаки всіх складових релігійності.
Ступінь релігійності характеризує вплив релігії на індивіда чи групу;
рівень релігійності — на те, яке співвідношення релігійних і нерелігійних індивідів у соціальній групі;
характер релігійності виявляє специфіку і відмінності релігійної свідомості і діяльності певних соціальних груп.

Стан, рівень та інтенсивність релігійності визначається за результатами соціологічних досліджень (контент-аналізу документів, даних статистики, спостережень, інтерв'ювання експертів і окремих груп віруючих, масових опитувань населення). Дослідження останніх років свідчать про бурхливе зростання релігійності, руйнування атеїзму в пострадянському просторі. Найрельєфніше цей процес виявляється у значному зростанні релігійних об'єднань.

Сучасна релігійна ситуація в Україні.

В Україні спостерігається відносно швидкий розвиток протестантських громад (п'ятдесятників). Усупереч твердженням, що на сході України переважає православ'я, а на заході — католицизм, виявилося, що захід ще й вірний служитель православ'я, оскільки православних парафій удвічі більше, ніж католицьких. Тому точнішими є твердження про релігійний захід і атеїстичний схід України. Останнім часом в Україні виникли нові, екзотичні для неї, релігійні громади

(кришнаїти, бахаї, мормони, дзен-буддисти). У Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі існують незареєстровані секти сатаністів.

Проголосивши себе незалежною державою, Україна конституційно гарантувала своїм громадянам свободу совісті та віросповідань. Це створило широку правову основу для плюралізації духовного життя, світоглядних позицій і настанов, сімейних, територіальних, етнонаціональних соціальних спільнот. Посилилися активність і вплив релігійних організацій. До ідей вищого суду, істини, добра, викорінювання зла, бездуховності (необов'язково в ортодоксальному церковному трактуванні) звертається значна частина громадян, у тому числі творчої інтелігенції. Зростає рівень довіри до церкви, релігійних організацій, відбувається переорієнтація значних мас населення з атеїстичного світогляду на релігійний чи еклектичний. Часто цей процес пов'язаний не з глибоким усвідомленням «новими віруючими» сутності релігійних повчань, а з прийняттям зовнішніх форм релігійності (носіння хрестиків, придбання релігійних книг, ікон, відвідування богослужінь, вінчання, хрещення дітей, поховання померлих тощо). Релігійна віра сприймається багатьма як реабілітаційний засіб впливу на людей в умовах соціально-економічної кризи і нестабільності.

По-справжньому віруючу людину характеризують єдність віри, культової поведінки, належності до певної конфесійної громади. Така людина не просто заявляє про свою віру в Бога, а й веде діалог з об'єктом своєї віри за допомогою культових дій. Водночас, як відзначають американські дослідники в середині XX ст. у багатьох розвинутих країнах намітився розрив між особистою вірою в Бога як станом свідомості і культовою поведінкою віруючих. Так, наприкінці 80-х років у США вважали себе віруючими 94% , а церкву відвідували лише 40% американців. В Україні на початку 90-х років віруючі становили 40% населення, а регулярно відвідували богослужіння не більше 8%.

Релігійна поведінка відтворюється в релігійності населення, яка традиційно є предметом соціологічних досліджень. В Україні релігійність часто змінювала свої параметри, що зумовлено політичними процесами в XX ст.

Останнім часом основні релігії світу зазнали помітних змін, оскільки стійкі релігійні форми, що існували протягом століть, вже не задовольняють духовних потреб сучасної людини. Криза світових релігій супроводжується виникненням осколкових, фрагментарних, локальних релігійних форм з одного боку, і спробами зблизити не тільки близькі «Мойсеєві релігії» (іудаїзм, християнство та іслам), а й об'єднати в екуменічне ціле релігії далекі (християнство, індуїзм, буддизм, даосизм). Нові, нетрадиційні релігії найчастіше виникають не на гуманістичній, а на авторитарній основі.

Ще один аспект своєрідності сучасних вірувань полягає у зростанні кількості людей, які схиляються до прийняття віри як такої, «вірять» не в Бога, а в надприродні сили. Багато з них ідентифікують себе з православ'ям, католицизмом, іншими християнськими конфесіями, але найчастіше їх світогляд характеризують невизначеність, еклектизм, підвищений інтерес до східних релігійних вчень,

спіритизму, сучасної паранаукової та парарелігійної міфології, що вибудовується навколо парапсихології, астрології, непізнаних літаючих об'єктів тощо.

Цей тип свідомості зумовлений потребою масової свідомості вірити «хоч у що-небудь», високими патерналістськими очікуваннями, звичкою покладати надії на вищі сили, що незримо керують людськими долями, а також процесами секуляризації та дедогматизації свідомості. До квазірелігійної віри схильні люди, чия свідомість не сприймає закостеніння будь-якої догматики — ні комуністичної, ні християнської, ні ще якоїсь.

Особливості нової релігійності пов'язані з поширенням нетрадиційних релігійних вірувань, які розвиваються за такими напрямами:

— неохристиянство, новий орієнталізм — нетрадиційні культи східного походження, що укоренилися на Заході й поширюються в пострадянських країнах;

— нетрадиційні окультні секти, що тяжіють до містики та магії;

— теософічні товариства, що визнають існування прихованих сил у людині та космосі, пізнання яких доступне тільки обраним («посвяченим»), що пройшли спеціальну психічну підготовку;

— сатанізм (дияволоманія), прихильники якого обожнюють зло, вдаються до екстремізму.

Останнім часом заявили про себе релігійні секти тоталітарного типу («Аум Сенрике», «Біле Братство» та ін.), які своїм віровченням та особливою культовою (обрядовою) діяльністю вчиняють психічний тиск на людину, домагаються розчинення її свідомості у колективній свідомості секти, повного підпорядкування її особистості керівникам і вождям. Зростання чисельності таких організацій пояснюють тим, що в сучасному суспільстві поряд з процесом індивідуалізації буття людини діє і контртенденція до масовизації соціального життя, посилення взаємозалежності між людьми.

В Україні в останнє десятиліття XX ст. намітилася тенденція зростання релігійності серед молоді. Фахівці твердять про появу так званих «молодіжних» релігій, зорієнтованих на 18—24-річних людей. Саме цієї пори трансформується внутрішній світ людини, наступає криза ідентичності, за якої відбувається вибір «дорослої» системи цінностей, що часто зумовлює «релігійний вибух», пов'язаний з психічними зривами, пошуками «сильної руки», «авторитету».

На рубежі II і III тисячоліть більшість громадян українського суспільства переживає кризу ідентичності, потребуючи допомоги і підтримки держави, нації, партії, спільноти тощо. Авторитарні релігії виникають не за бажанням «апостолів зла», а у зв'язку із захворюванням соціального і культурного організму, особливо в умовах соціальної аномії, реорганізації соціальних інститутів, зниження інтеграційних процесів у суспільстві.

Помітний інтерес виявляє соціологія релігії до проблеми впливу конфесійної належності віруючих на ціннісні орієнтації та соціальну поведінку. У США ще в 50-ті роки XX ст. досліджували розходження у соціальних цінностях протестантів, католиків та іудаїстів які зафіксували істотні розбіжності у тлумаченні

представниками різних конфесій цінності «свобода слова», у їх ставленні до азартних ігор, уживання спиртного, абортів, розлучень.

Проведені в Україні дослідження відмінності ціннісних орієнтацій віруючих різних християнських конфесій виявили їх соціально-демографічну диференціацію. Кожна з конфесій залучає і задовольняє потребу у вірі зовсім різних людей. Так, зростання протестантських (особливо неопротестантських) громад відбувається, в основному, за рахунок молодих, освічених людей, які успішно адаптувалися в новій соціально-економічній реальності, уміють вирішувати свої матеріальні проблеми і схвально ставляться до реформ. У їх психоемоційному стані домінують почуття впевненості й бажання діяти. Більшість жінок, які належать до православних конфесій, переборюють матеріальні труднощі, з острахом і недовірою ставляться до нововведень.

Соціологічні дослідження свідчать, що протягом останніх 80-ти років у нашій країні відбулося два протилежних процеси розвитку релігійності.
У 20-ті роки XX ст. стався масовий відхід різних груп населення, особливо молоді, від релігії та церкви. Такий процес називають секуляризацією, а пов'язане з ним руйнування релігійних вірувань і поширення атеїзму — атеїзацією населення. Наприкінці XX ст. окреслився зворотний рух «світоглядного маятника», що втілилося в наростанні масштабів і ступеня релігійності. Цей процес називають сакралізацією. Він пов'язаний зі збільшенням кількості віруючих, релігійних громад.

У сучасному суспільстві особливим соціальним процесом стає екуменізм — спроби деяких християнських церков усвідомити свою сутнісну єдність, прийти до нової згоди та зближення. Усвідомлюючи, що центральною проблемою християнства є загальна проблема всіх вищих релігій світу (проблема спасіння), сучасні християни дотримуються однієї з трьох позицій щодо інших релігій:

— ексклюзивізм — концепція спасіння і вічного життя виключно християн;

— інклюзивізм — впевненість, що спасіння досяжне для всіх людей, незалежно від релігії, яку вони сповідують;

— плюралізм — позиція, згідно з якою всі світові релігії надають рівні можливості до спасіння, оскільки всі вони сприяють трансформації людського існування та розглядаються як самостійні шляхи до спасіння.

Отже, з урахуванням особливостей сучасного світу, соціологія релігії зосереджується передусім на процесах секуляризації, зростання динаміки релігійності населення, появи нетрадиційної релігійності, індивідуалізації та приватизації релігії, розвитку екуменістичних тенденцій.

Змістовий модуль 9. Соціологія сім’ї.

Сім'я як об'єкт соціологічного вивчення.

Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук - історії, економіки, права, соціології, психології, педагогіки, антропології, демографії, етнографії, етики тощо.

Кожна з них відповідно до свого предмета вивчає специфічні сторони функціонування і розвитку сім'ї.

Соціологія сім’ї зосереджує свою увагу на аналізі всієї сукупності важливих проблем, пов'язаних із сім'єю.

Соціологія сім'ї - це галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім’ї, шлюбно-сімейні відносини у конкретних культурних та соціально-економічних умовах.

На відміну від інших галузей соціології, соціологія сім'ї, виникнення якої припадає на 20-ті роки XX ст. розвивалась досить успішно.

Найбільш відомими спеціалістами в галузі соціології сім'ї на Заході є: І.Най, Дж. Хілл (США), Ф. Мішель (Франція), З.Тишка (Польща), Л. Чех - Сомбаті (Угорщина), А. Г. Харчев, М. С. Мацковський, Ї.В. Бестужев-Лада (Росія) та ін.

Українські соціологи (Л.Р. Аза, Н. В. Лавриненко, М.Й. Боришевський, С. О. Войтович, І.С. Дьоміна, Г.О. Ковтун, В.Ф. Рибаченко, Б.О. Татенко, В.І. Зацепін, Л. М.Бучинська, О. Д. Цимбалюк, Ю. М. Якубовата ін.) вивчають важливі проблеми, пов'язані з репродуктивною поведінкою сім'ї, поєднанням професійних і сімейних ролей працюючих жінок, розподіл влади та обов'язків у сім'ї тощо.

Об'єктом соціології сім'ї є шлюбно-сімейні відносини, сфера сімейного життя. Предметом вивчення соціології сім'ї є досить широке і різноманітне коло питань:

- загальні основи та принципи шлюбу і сім’і;
- взаємозв'язок сім’ ї і суспільства;
- типи соціальних відносин, характерні для сім’ї;
- фактори, що визначають чисельність і структуру сімейної спільності;
- зв'язок сім'ї з іншими соціальними спільностями та сферами соціального життя;
- суспільні функції сім'ї, її структура та особливості як соціального інституту, і як малої соціальної групи;
- мотивація шлюбів і розлучень, а також соціальні та психологічні фактори, які сприяють плануванню сімейного життя, виникненню та подоланню внутрішньосімейних конфліктів;
- інтеграція та дезінтеграція сім'ї;
- історичні типи та форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку;
- умови життя сім'ї, етапи життєвого циклу сім'ї та ін.

Розглянемо спочатку два найголовніші об'єкти, які вивчає соціологія: шлюб і сім'ю.

Шлюб і сім'я - історично змінні соціальні явища. Їх соціальний зміст визначає те, що властиве їм як різновиду соціальних інститутів та соціальних відносин, які перебувають у складній взаємодії суспільних умов із природно - біологічною інстинктивною природою статевих потреб людини.

Існує думка, що в доісторичні часи шлюбу і сім'ї не існувало. Панували відносини так званого **проміскуїтету**(невпорядкованих статевих зв'язків), кожна жінка могла вступати у близькі відносини з усіма чоловіками цього гурту, а кожний чоловік з усіма жінками цього ж скупчення.

Пізніше мала місце так звана **ендогамія**, коли в статеві стосунки вступали представники одного роду. Поступово стало зароджуватися примітивне соціальне регулювання статевого життя первісних людей. Ендогамія стала переростати в **екзогамію** - систематичні статеві зв'язки між представниками різних родів. Початковою формою екзогамного шлюбу був груповий шлюб.

Поступово групова сім'я і шлюб трансформувалися в парну сім'ю, яка об'єднувала тільки одну подружню пару. Спочатку кожний із подружжя продовжував жити в своєму родовому гурті (дислокальний шлюб). Потім чоловік почав переходити в рід дружини (матрилокальний шлюб), а ще пізніше і дружина в рід чоловіка (патрилокальний шлюб).

В західних суспільствах поширювалася і неолокальна форма шлюбу - молоде подружжя живе окремо від своїх батьків.

Від парного шлюбу суспільство переходить до нових сучасних форм сім'ї та шлюбу: моногамії та полігамії.

Моногамія - форма шлюбу, в якому кожному з подружжя дозволяється мати тільки одного партнера в будь-який відрізок часу.
Полігамія - форма шлюбу, в якому особа може одночасно мати більше , ніж одного шлюбного партнера. Полігамія може проявитися у формі полігінії і поліандрії.
Полігінія - форма шлюбу, в якому чоловік може одночасно мати більше, ніж одну жінку.
Поліандрія - форма шлюбу, в якому жінка може мати двох або більше чоловіків одночасно.
Американський соціолог Дж. Мердок дослідив 250 суспільств і прийшов до висновку, що в більшості з них надається перевага полігінії: в 145 суспільствах існувала полігінія, у 40 моногамія і лише в двох - поліандрія.

Отже, **шлюб** - це суспільством визнаний і схвалений союз між двома дорослими індивідами. Інститут шлюбу втілює певні соціальні норми, передбачає визнання прав та обов'язків подружжя один що до одного, до дітей, майна, оточення.

У Сімейному кодексі України (ст. 21) зазначається, що шлюбом є сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований в державному органі реєстрації актів громадською стану.

Релігійний обряд шлюбу не є основою для виникнення у жінки і чоловіка прав і обов'язків подружжя.

Шлюбний вік для жінки встановлюється в 17 років, а дія чоловіків - у 18 років. За заявою особи, яка досягла 14 років, за рішенням суду ці може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Примус жінки і чоловіка до шлюбу не допускається. Як до реєстрації, так і після реєстрації шлюбу подружжя може заключити шлюбний договір.

Шлюб майже завжди об'єднує двох осіб протилежної статі, проте в деяких культурах допускаються різні види гомосексуального шлюбу.
Багато гомосексуальних чоловіків та жінок живуть стабільними парами.
У Великобританії, наприклад, фактично кожна гомосексуальна пара з дітьми складаються з двох жінок. Розвиток репродуктивних технологій уможливлює для лесбіянок мати дітей і без гетеросексуальних контактів.
Послаблення нетерпимості до гомосексуальності простежується сьогодні в багатьох країнах Європи та США.
Зазначимо, що останні два-три десятиліття як на Заході, так і у нас набуває дедалі більшого поширення , особливо серед молоді, так званий феномен співжиття (конкурбінат).
Співжиття - це коли двоє людей живуть разом, маючи між собою сексуальні стосунки, але не одружуються.
Протягом 1980-2000 років кількість неодружених жінок та чоловіків, що воліли жити разом, різко зросла. Співжиття стало широко практикуватися в студентському середовищі. Дослідження здійснені у США свідчать про те, що близько однієї чверті

студентів живуть там із партнерами, з якими перебувають у сексуальних стосунках протягом певного періоду навчання в коледжі або університеті.
Соціологи доводять, що у нас більшість молодих людей ставляться до співжиття як до «пробного шлюбу».
Більшість таких пар одружуються через певний час або коли в них з'являються діти.

Сім'я є більш складною системою відносин, ніж шлюб, оскільки вона, як правило, об'єднує не тільки подружжя, але й їх дітей, а також інших родичів та близьких. Крім того, сім'я виступає як соціальна клітина суспільства, є дуже близькою до «оригіналу» моделі всього суспільства, в якому вона функціонує. Суспільні порядки, за яких живуть люди певної історичної епохи і певної країни, обумовлюються ступенем розвитку, з одного боку - праці, з другого - сім'ї.
Через сім'ю змінюється покоління людей, в ній людина народжується, через неї продовжується рід. За Аристотелем, сім'я - перший вид спілкування людей.
Вона є первинним осередком, з якого виникла держава. Об'єднання декількох сімей грецький мислитель називає «поселенням», вважаючи його перехідною формою від сім'ї до держави.
З одного боку, сім'я - досить замкнуте об'єднання людей, які захищають свій внутрішній світ, свої таємниці і секрети, що протистоять зовнішнім впливам. Якщо сім'ю позбавити її внутрішнього світу, зробити все, що діється в ній, відкритим для суспільства, вона розпадеться. З другого боку, сім'я - об'єднання людей, відкрите для всього, що відбувається у суспільстві. Для неї характерні проблеми, якими живе суспільство.
Якою б герметично замкнутою сім'я не була, вона пов'язана із суспільством. Кожний член сім'ї зберігає певну автономію і завдяки цьому входить у різні інші об'єднання людей, в різні соціальні групи: виробничі, навчальні колективи, дитячі та юнацькі організації, суспільні рухи, політичні партії та об'єднання, вступає у взаємовідносини з державними структурами, місцевою владою, сусідами та іншими спільностями. Відносини у сім'ї складаються не лише за волею її членів, а й під впливом зовнішніх умов, соціального життя суспільства.
Водночас сім'я впливає на відносини у суспільстві, на характер процесів суспільного життя. Вона не тільки задовольняє потреби людей, що вступили у сімейний союз, а й виконує ряд соціальних функцій і є невід'ємним елементом соціальної структури суспільства. Тому форма сім'ї не може бути довільною.

Сім'я - це суспільний інститут (з погляду суспільного санкціонування шлюбно-сімейних відносин) і водночас мала соціальна група, що має історично означену організацію, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення.
Основні ознаки сім'ї:
шлюбні зв’язки;
зв’язки спорідненості;

спільний побут;
спільний сімейний бюджет.
Найбільш поширеною є **проста**, або **нуклеарна сім'я** (від лат. нуклеус - ядро). Така сім'я складається з подружжя та дітей, які не перебувають у шлюбі.
З одруженням дітей утворюється інший тип сім'ї - **розширена або складна сім'я.** Вона включає три і більше поколінь або дві і більше нуклеарних сімей, які проживають разом і ведуть спільне господарство. Залежно від наявності в сім'ї батьків виділяють повну сім'ю (коли є обидва подружжя) і неповну, де один із батьків відсутній. Отже, тип сім'ї визначається станом родинних зв'язків.
Розширена (або складна) сім'я - сімейна група, що складається більше як з двох поколінь родичів, які проживають в одному будинку (квартирі) або дуже близько один від одного.
Повна сім'я - сім'я, в якій є обидва члени подружжя.
Неповна сім'я - сім'я, в якій тільки один із батьків (чоловік або жінка) виховує дітей.
Нуклеарна (або проста) - сімейна група, що складається з матері, батька (або когось одного з них) та дітей на їх утриманні. Це найбільш поширена у світі сім'я.
Отже, тип сім'ї визначається станам родинних зв’язків.

2. Сім'я як соціальний інститут і як мала соціальна група.

Сім'я - соціальна система, яка має риси соціального інституту і малої соціальної групи, первинної і основної клітини суспільства. Як соціальний інститут сім'я характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, які регламентують взаємні стосунки між подружжям, батьками, дітьми та іншими родичами.
Сім'ю як соціальний інститут ми аналізуємо тоді, коли особливо важливо з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних межах відповідають чи не відповідають тим чи іншим сучасним потребам суспільства. Модель соціального інституту дуже важлива для прогнозування майбутніх змін сім'ї.
Як мала соціальна група сім'я є спільністю, яка утворюється на основі шлюбу або кровному родстві, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємодопомогою і взаємною моральною відповідальністю подружжя за здоров'я дітей та їх виховання.
При розгляді сім як соціального інституту вивчаються:

- суспільна свідомість у сфері шлюбно-сімейних відносин, узагальнені характеристики сімейної поведінки груп населення в різних економічних і культурних умовах, вшив суспільних потреб і характер відносин та спосіб життя сім’ї;
- причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім "їв тих чи інших умовах;
- соціальний механізм зміцнення сімейних норм і цінностей;
- ефективність реалізації інститутом сім і своїх основних функцій в різних ідеологічних, політичних, соціально-економічних і культурних умовах;

- співвідношення зразкових сімейних норм і цінностей, а також реальної поведінки членів сім’ї тощо.

При аналізі сім'ї як малої соціальної групи доцільно виділяти три основних типи характеристик:

- характеристика групи в цілому: цілі та завдання сімейної групи, склад і структура сім’ї, соціально-демографічний склад сім’ї, групова згуртованість, групова діяльність і характер групової взаємодії сімейної групи, структура влади, комунікації в сім’ї тощо;
- характеристика зв’язків і відносин сімейної групи з більш широкими суспільними системами в межах соціальної структури суспільства. Тут насамперед слід виділити функції сім’і щодо суспільства;
- цілі, завдання і функції стосовно індивіда, групова регуляція поведінки та взаємодії індивідів у сім'ї груповий контроль, групові санкції тощо, сімейні цінності, норми та зразки поведінки, включення індивіда в сім'ю, його задоволеність перебуванням у сім'ї, її функціональними вимогами та ін.

Отже, сім'я як соціальний інститут вивчається на макрорівні, а як мала соціальна група - на мікрорівні. Парадигма соціального інституту зорієнтована в основному на зовнішні зв’язки сім'ї, а парадигма малої соціальної групи - на внутрішні зв’язки.

Поєднання цих підходів сприятиме глибшому аналізу сім'ї як соціальної системи.

Під **структурою сім'ї** розуміють сукупність відносин між її членами, включаючи, крім родинних, систему духовних, моральних відносин, у тому числі відносин влади, авторитету та ін.

Виділяють так звану авторитарну структуру і у зв'язку з цим **авторитарні сім’ї,** які характеризуються жорстким підкоренням дружини - чоловікові, а дітей - батькам. **Демократичні сім'ї** ґрунтуються на розподілі ролей згідно не з традиціями, а з особистісними якостями і здібностями подружжя, на рівній участі кожного з них у прийнятті рішень, добровільному розподілі обов'язків у вихованні дітей тощо.

Важливу роль у сучасних сімейно-шлюбних відносинах відіграють правові відносини, які регламентують закріплені в юридичних нормах взаємні права й обов'язки подружжя, батьків і дітей один до одного.

Сімейний кодекс України акцентує увагу на право особистої власності дружини і чоловіка, сумісної власності подружжя, на права і обов'язки матері, батька і дитини, інших членів сім'ї і родичів.

Сім'я проходить ряд етапів, послідовність яких складається у сімейний, або життєвий цикл сім'ї. Виділяють різну кількість фаз цього циклу:

- утворення сім’ї - вступ у перший шлюб;
- початок дітонародження - народження першої дитини;
- завершення дітонародження - народження останньої дитини;
- «порожнє гніздо» - вступ у шлюб і виділення із сім'ї останньої дитини;
- припинення існування сім ї - смерть одного із подружжя.

На кожному етапі сім'я має специфічні соціальні та економічні характеристики. Життєвий цикл сім'ї, який іноді називають моделлю сім'ї, або моделлю розвитку сім'ї, досліджується за шкалою віку подружжя (або одного з них) чи віку сім'ї, під яким розуміють тривалість шлюбу подружжя, яке становить ядро сім'ї.
Нормальна послідовність фаз сімейного циклу може порушуватися внаслідок смерті одного з членів сім'ї або припинення шлюбу. В цих випадках набуває важливого соціального значення час та причини припинення шлюбу (смерть одного з подружжя або розлучення) вступ у другий шлюб тощо.
Частота і причини таких змін, а також їх вплив на розвиток сім'ї вивчені ще недостатньо.
Однак зрозуміло, що при високій смертності населення основною причиною припинення шлюбу є смерть одного з подружжя, в умовах низької смертності - розірвання шлюбу.

3. Основні функції сім'ї та тенденції її розвитку.

Функції сім'ї відбивають систему взаємодії сім'ї і суспільства, з одного боку, і сім'ї й особи - з другого. Залежно від еволюції суспільства і зміни вимог, які ставляться до сім'ї як соціального інституту, змінювалися як зміст, так і її соціальні функції.
Під функціями сім'ї розуміють спосіб вияву активності, життєдіяльності всієї сім'ї та окремих її членів.
Можна виділити функції сім'ї стосовно суспільства, функції суспільства щодо сім'ї, сім'ї стосовно особи й особи стосовно сім'ї.
У зв'язку з цим функції сім'ї можна розглядати як соціальні (стосовно суспільства) й індивідуальні (стосовно особи).
Функції сім'ї тісно пов'язані з потребами суспільства в інституті сім'ї і з потребами особистості щодо сімейної групи.
Функції сім'ї глибоко історичні, тісно пов'язані із соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства, тому з часом змінюються як характер, так і їх ієрархія.
Як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціологічній літературі відсутня єдина типологія функцій сім'ї.
Залежно від сфер життєдіяльності можна виділити такі основні функції сучасної сім'ї:

- Репродуктивну функцію називають ще функцією дітонародження або відтворення населення. Прийнято виділяти три типи репродуктивності сім'ї: багатодітну, середньоденну, малодітну. Зараз намітилась тенденція до малодітного типу відтворення населення. З метою регулювання дітонародження різні держави виробляють і проводять у життя демографічну політику.

Демографічна політика - це система соціальних заходів, спрямованих на формування бажаної для того чи іншого суспільства свідомої демографічної поведінки населення. Основне питання демографічної політики полягає в тому, як держава може впливати на рішення про народжуваність, які приймаються на рівні

сім’ї з тим щоб їх кінцевий результат відповідав економічним і соціальним потребам суспільства.

- Виховна функція сім’ї - це здійснення соціалізації дитини і виховання дітей аж до досягнення ними соціальної зрілості. Під вихованням розуміють систему цілеспрямованого впливу на особистість з метою прищеплення їй певних моральних норм і зразків поведінки, а також певних морально-психологічних і фізичних якостей. Соціалізація - явище більш широке, яке включає також всю сукупність обставин і факторів, що стихійно складаються і впливають на стан та розвиток особистості. Внаслідок соціалізації особа засвоює певний рівень соціальних норм і цінностей, включається в суспільне життя.

В сучасних умовах відбувається поступовий перехід до такої форми сім'ї, яка інтегрує інтереси її членів. Важливого значення набувають функції, пов'язані із спілкуванням, взаємодопомогою, емоційними відносинами подружжя, батьків і дітей. Створення умов для розвитку особистостей і щастя кожного із подружжя, емоційна підтримка старих батьків догляд за ними, виховання дітей і підлітків - ці функції є однаково важливими як для суспільства, так і для членів сім'ї.

Успішне виконання сім'єю своїх функцій визначається не тільки її внутрішнім станом, але й соціальним здоров'ям суспільства. Кризові процеси в розвитку нашої країни не могли не відбитися на функціонуванні сім'ї, особливо на її фінансово-матеріальному забезпеченні.

Зауважимо, що всі функції реалізуються сім'єю комплексно. При цьому зміна активності в якомусь одному функціональному напрямку знаходить віддзеркалення у відповідній зміні активності сім'ї в інших функціональних напрямках.

На кожному історичному етапі сім'ї притаманна певна ієрархія функцій, тобто певний рівень активності сім'ї в кожному із функціональних напрямків.

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення	Прагнення мати дітей
Виховна	Соціалізація молодого покоління. Підтримка культурної безперервності суспільства	Задоволення потреби в батьківстві, контактах з дітьми, їх виховання, самореалізації в дітях
Господарсько-побутова	Підтримка фізичного здоров'я членів суспільства догляд за дітьми	Одержання господарсько-побутових послуг одним членам сім ї від інших
Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів	Одержання матеріальних засобів одними членами сім ї від інших (у випадку непрацездатності або в обмін за послуги)

Первісного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, а також відповідальність і зобов'язання у відносинах між подружжям, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінь	Формування і підтримка правових і моральних санкцій за негативну поведінку і порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім ї
Духовного спілкування	Розвиток особистості членів сім ї	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї. Зміцнення дружніх основ шлюбного союзу
Соціально - статусна	Надання певного соціального статусу членам сім ї. Відтворення соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля. Соціальний контроль у сфері дозвілля.	Задоволення потреб у сумісному проведенні дозвілля, взаємозбагачення дозвільних інтересів
Емоційна	Емоційна стабілізація індивідів та їх психологічна терапія	Одержання індивідами психічного захисту, емоційна підтримка в сім ї. Задоволення потреб в особистому щасті і любові
Сексуальна	Сексуальний контроль	Задоволення сексуальних потреб

Сучасні тенденції в розвитку сім'ї характеризуються такими соціальними особливостями:

- Шлюб, який є основою сім'ї, стає рівноправним, добровільним, вільним від примусу, матеріальних розрахунків, втручання або тиску третіх осіб, союзам жінки і чоловіка.
- Додержання принципу егалітарності на противагу патріархальності, чоловічої авторитарності, які не обмежують права і гідність чоловіка та жінки, забезпечують кожному з них рівні можливості професійного та духовного зростання.

- Нині створюються реальні передумови для подолання суперечностей між коханням і обов'язком, індивідуальним та суспільним інтересам в інтимному житті людини.
- Суспільна цінність сім’ї все більше вгинається її роллю в примноженні і передавати у спадок приватної власності, організації виробництва (у фермерів і ремісників), організації споживання і побуту тощо.

За даними перепису 2001р. в Україні налічується понад 17 млн. сімей, з яких понад 11 млн. - у міських поселеннях і майже 6 млн. - у сільській місцевості. Кількість сімей зростає швидше від кількості населення, що відбиває тенденцію до відокремлення молодих сімей і скорочення її величини як серед міського, так і сільського населення. Частка сімей з однією дитиною становить 30,4%, з двома - 49,3%, з трьома -7,4%, багатодітних - 2,9%, бездітних - 10%.

Нині в Україні переважають прості сім'ї, які у своєму складі мають подружжя з дітьми (будь-якого віку) або без них. На сім'ї такого типу припадає майже 75%.

А от сім'ї, які складаються з двох і більше подружніх пар, становлять лише 4,8%. Це в основному сім'ї, в яких діти, що одружились, живуть разом з батьками. Значна категорія сімей, у складі яких немає подружньої пари.

Процеси етнічної асиміляції приводять до утворення етнічно змішаних сімей, які об'єднують осіб різних національностей. У міських поселеннях, де більше можливостей міжнаціонального спілкування, частка їх майже у три рази більша, ніж на селі.

Кінець XX ст. і початок XXI ст. принесли у розвиток сім’ї радикальні зміни, які відбуваються в усьому світі, зокрема:

- зменшення кількості розширених сімей ти інших груп спорідненості;
- загальна тенденція вільно вибирати собі дружину чи чоловіка;
- зростання рівня сексуальної свободи, поширення відвертих дошлюбних статевих зносин;
- зростання економічної незалежності жінок та активне залучення їх до трудової діяльності і опрацювання рішень сім’ї;
- винахід надійних контрацептивних заходів і методів запобігання вагітності, що
  дозволило відокремити секс від зачаття;
- збільшення кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбам;
- збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються;
- зменшення середньої тривалості шлюбу, в таму числі внаслідок відкладання часу вступу у шлюб;
- збільшення кількості розлучень (абсолютне й відносне).

Сім'я була і залишається найбільш сталим і гнучким соціальним інститутом, її монополія на регулювання інтимних стосунків, дітонародження і догляд за маленькими дітьми збережеться і в майбутньому.

Безумовно, значення одних функцій сім'ї (наприклад, соціалізації, дозвільної, емоційної) може з тих чи інших причин зменшитися, а інших, навпаки, - збільшитися. Такою є діалектика її функціонування і розвитку у всі історичні часи.

Найскладнішою соціальною проблемою майже у всіх сучасних суспільствах є проблема розлучень. В Україні протягом року реєструється близько 500 тисяч, в тому числі повторних шлюбів і понад 200 тисяч розлучень. Пік розлучень припадає на перший - четвертий роки подружнього життя.
Розлучення - це аж ніяк не віддзеркалення нещастя. Воно є, можливо, невдалим, але останнім засобом подолання багаторічного конфлікту, неприязні між подружжям, емоційного напруження в сім'ї.
Поширеним і небезпечним для сім'ї є сексуальне скривдження дітей, домашнє насильство. Сексуальне скривдження дітей набуло міжнародного характеру.
Щодо сексуального зловживання в родинах, то найчастіше йдеться про кровозмішувальні сексуальні стосунки між батьком і неповнолітньою дочкою або між вітчимом і пасербицею. Трапляються також зносини дядько - племінниця, брат-сестра, батько-син, мати-дитина. Деякі контакти інцесту мають скороминущий характер, інші можуть тривати довше.
Домашнє насильство - застосування-фізичної сили, одним із членів родини до іншого або інших. Об'єктами насильства передусім стають діти.
Другий розповсюджений вид - це насильство чоловіків над жінками, проте буває, що й жінки вдаються до домашнього насильства, спрямованого проти малих дітей та проти своїх чоловіків.
Соціологи вказують на такі причини поширення домашнього насильства:

- поєднання емоційної напруги та персональної інтимності, характерне для сімейного життя;
- чимало виявів насильства в сім'ї люди толерують, а іноді схвалюють.

Змістовий модуль 10. Соціологія освіти.

Предмет і об'єкт соціології освіти.

Соціологія освіти — галузева соціологічна дисципліна, предметом якої є освіта як соціокультурний інститут, її взаємодія з іншими інститутами і суспільством загалом, а також соціокультурні процеси у сфері освіти.

Соціологію освіти почали виокремлювати із загальнофілософської, педагогічної проблематики і досліджувати специфічними методами на межі XIX— XX ст. Початок її становлення пов'язаний з творчістю Е. Дюркгейма у Франції, Г. Спенсера — в Англії.

Поштовх її розвитку у США дали наукові дослідження Лестера Уорда (1841—1913) «Динамічна соціологія» (1883) і Джона Дьюї (1859—1952) «Школа і суспільство» (1899).

Напередодні Першої світової війни тут почали з'являтися дослідницькі установи із соціологічних проблем освіти. У 1927 р. було створено Американське національне товариство, побачив світ спеціальний журнал із соціології освіти.

У Німеччині соціологія освіти виокремилася в особливу галузь завдяки зусиллям М. Вебера і К. Манхейма.

Після Другої світової війни соціологія освіти остаточно виділяється в окрему галузь, дедалі більше соціологів обирають її як основу своєї професійної діяльності. При національних соціологічних асоціаціях засновуються секції соціології освіти, спеціальні журнали.

Зростає увага до соціальних проблем освіти з боку Міжнародної соціологічної асоціації, яка, починаючи з III Міжнародного соціологічного конгресу 1956 р., постійно обговорює їх на своїх засіданнях. З 1971 р. при асоціації діє дослідницький комітет «Соціологія освіти».

Становлення соціології освіти в колишньому СРСР ускладнювалось негативним ставленням до соціології загалом, хоча поодинокі соціологічні дослідження проблем освіти ввійшли в практику з середини 60-х років. З часом сформувалось кілька підходів у поглядах на статус та предмет соціології освіти. Наприклад, представники педагогічної науки, що застосували методи соціологічного дослідження, вважали її емпіричною дисципліною, яка не потребує спеціальної теорії, оскільки перебуває в лоні педагогіки. Відчутні були спроби зарахувати до предмета соціології освіти суміжні проблеми: вплив освіти на економіку, соціальну структуру дозвілля тощо,

витісняючи основну діяльність суб'єкта у сфері освіти за межі предмета соціології освіти. А це спричиняло поверхове бачення предмета науки, обмежувало сферу пізнання, що відразу позначилося на практиці.
Наприклад, наприкінці 80-х років XX ст. у процесі вироблення концепції реформи і демократизації освіти постала необхідність врахування думки викладачів і студентів про якість навчального процесу. Соціологи, яким були замовлені відповідні опитування, виявились не готовими до їх проведення, оскільки донедавна аналіз навчального процесу не вважався предметом соціології. Здебільшого вона займалася взаємодією навчання і праці, навчання і дозвілля, освіти і соціальної структури, освіти тощо.
Тому анкетування за своїм змістом не відповідало реальним індикаторам змісту навчально-педагогічного процесу: запитання акцентували увагу на зовнішніх аспектах спілкування викладача і студента, не розкриваючи якості навчання.

Згідно з соціокультурним підходом навчальний процес як вид соціокультурної діяльності належить до предметної сфери соціології освіти, що постає як загальна теорія освіти і як емпірична наука. Це дає змогу простежити динаміку освіти, особливості її взаємодії з іншими сферами суспільного життя, процес розвитку суб'єкта освіти.
Соціокультурний напрям зародився у 30-ті роки XX ст., одержав розвиток у концепції «реконструкції соціальної позиції» французьких соціологів П. Бурдьє і Ж-К. Пассерона і нині став основним у вітчизняній соціології освіти.
На думку представників цього напряму, **предмет соціології освіти** — стан і динаміка соціокультурних процесів у сфері освіти: закони, принципи, технології навчання; взаємодія з іншими галузями суспільного життя.
Об'єкт — сфера освіти, тобто соціальне середовище, в якому розгортаються, функціонують процеси освіти, діють суб'єкти освіти.
Соціологія освіти водночас є фундаментальною, прикладною, теоретичною та емпіричною наукою, має свої методологічні принципи, застосовує багатий арсенал методів дослідження. Спираючись на широку інформаційну базу і здійснюючи прогностичні функції, вона покликана забезпечити наукове обґрунтування соціальної політики в сфері освіти, реформування системи освіти, що є важливою умовою вирішення багатьох проблем сучасності.

Освіта як соціальний інститут. Функції освіти в суспільстві.

Освіта як соціальний інститут відповідає за своєчасну та адекватну підготовку людей до повноцінного функціонування в суспільстві. Система освіти не єдиний, але надзвичайно важливий чинник соціалізації людей. Осягненню суті та специфіки освіти як соціального інституту сприяє з'ясування її специфічних рис, до яких належать:

— соціально значущі функції навчання і виховання, підпорядковані суспільним потребам;

— форми закладів освіти, їх певна організація і становище в суспільстві;

— групи осіб, які професійно забезпечують функціонування освіти, певний статус цих осіб у суспільстві;

— регулятори функціонування закладів освіти і суб'єктів освітянської діяльності (законодавчі і нормативні акти про освіту, кваліфікаційні характеристики, контрольні установи і т. ін.);

— спеціальні методи освітянської діяльності — навчання, виховання;

— свідомо поставлені цілі;

— планомірна, систематична реалізація процесу свідомої соціалізації;

— певний зміст освіти — наявність навчальних програм і планів, відповідне дозування матеріалу;

— ефективність освітянської діяльності у формуванні багатьох психічних рис людини, розвитку її мислення;

— використання освіти як механізму запобігання соціально небажаних видів поведінки;

— зорієнтованість освітньої діяльності в майбутнє, заангажованість на формування передумов реалізації цього майбутнього.

Система освіти — соціальний інститут, який специфічними методами реалізує процес соціалізації людей, передусім підростаючого покоління (підготовку і залучення до життя суспільства через навчання і виховання).

Специфічність процесу соціалізації людей у системі освіти полягає в тому, що він відбувається цілеспрямовано, систематично, планомірно, за допомогою певного кола осіб (педагогів), у спеціальних закладах.

Цей соціальний інститут поширює панівну в суспільстві ідеологію, відображає у своїй структурі й функціонуванні суспільні відносини і є одним з важливих засобів забезпечення спадкоємності поколінь, соціальної безперервності.

Крім того, освіта здійснює багато інших соціально-важливих функцій.

Організована освіта як підсистема суспільства склалася історично. Щодо передумов її виникнення існують різні думки. Одні вчені визначальними вважають соціально-економічні чинники, матеріальне виробництво, інші систему освіти виводять з практики священнослужіння, державного управління. Враховуючи різні погляди, можна вважати, що система освіти сформувалася внаслідок зміни організації всієї суспільної життєдіяльності.

Історично першими закладами освіти були школи жерців у Межиріччі, які зосереджувалися на вивченні зоряного неба. Школа шумерської держави існувала при храмі й готувала писарів, служителів культу. Стрункою і розгалуженою була система освіти в античних державах. Більшість вільного населення Давньої Греції та Давнього Риму здобувала початкову освіту. Особлива роль належала вищій ланці освіти, що було пов'язано з розвитком науки, зростаючими потребами суспільно-політичної та управлінської сфер в освічених людях. Потреби державного управління зумовили розвиток середнього ступеня освіти (давньогрецькі гімназії і давньоримські школи риторів).

Саме середні навчальні заклади сприяли утвердженню ідеалу **калокагатії** — всебічного розвитку особи. Система освіти античності була пов'язана з уявленнями про повноцінного громадянина як людину розвинену інтелектуально, фізично, естетично й духовно.

За середньовіччя освіту на Заході й на Сході характеризували догматизм, поклоніння перед церковними авторитетами. Переважаюче значення виховної функції в системі освіти зберігалось аж до зародження капіталістичних відносин. Планування, організація, зміст, контроль навчання і виховання централізовано здійснювала церква.

Важлива віха у розвитку освіти — виникнення у XII—XIII ст. **університетів,** що стали центрами інтелектуального життя Європи. Вони, а також прагматично спрямовані міські гільдійські й цехові школи забезпечили умови для реформи схоластичної системи освіти.

Остаточні якісні зміни в ній відбулися у XVI— XVIII ст., зумовлені великими географічними відкриттями, досягненням природознавства, які радикально змінили бачення світу, спричинили усвідомлення необхідності оновлення цілей і методів освіти. У цей період було засновано багато спеціальних навчальних закладів — технічних училищ, промислових, комерційних, військових, навігаційних шкіл. Зневажливе ставлення до природничих наук, характерне для аристократії та духовенства, змінила орієнтація на засвоєння у системі освіти необхідних для життєвого успіху знань.

Найпомітнішими були зміни в системі народної освіти, покликані до життя необхідністю підготовки працівника нового типу — робітника великого машинного капіталістичного виробництва. Крім того, доступ до широкої освіти став можливим, коли народ почав впливати на уряд. В індустріально розвинутих країнах у другій половині XIX ст. було запроваджено безкоштовну обов'язкову початкову освіту.

Відбулися радикальні зміни і в методиці освіти, особливо наприкінці XIX — на початку XX ст. Це виявилось у відмові від панівних століттями схоластичних і утвердженні дидактико-виховних методів, вироблених видатними гуманістами-мислителями і педагогами Я.-А. Коменським, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Песталоцці, К. Ушинським та ін.

Сутність системи освіти як соціального інституту полягає передусім в її соціальних функціях, які у різних країнах і в різні історичні періоди виявляються неоднаково.

Соціальна функція освіти — роль, яку освіта як соціальний інститут виконує щодо потреб суспільства або окремих його сфер.

На її особливості впливають рівень розвитку і потреби суспільства, сформульовані державою соціальна мета і принципи освіти.

Аналіз соціальних функцій освіти дає змогу визначити властивості, специфіку, межі освіти як соціального феномену.

1. Функція професіоналізації. Вона є однією з основних у системі освіти, полягає у підготовці кваліфікованих кадрів для всіх сфер суспільного життя, що

зумовлює професійну спрямованість майже всіх ступенів та етапів системи сучасної освіти. Професійна спрямованість у різні часи виявлялася по-різному, що було зумовлено особливостями суспільних та наукових потреб в освіті. Так, спершу єдиною метою функціонування системи освіти був професіоналізм. Відповідно школи і зміст навчання були вузькоспеціалізованими. Пізніше професійна орієнтація стала менш вираженою, хоча окремі її ланки продовжували займатися тільки професійною підготовкою. Нині роль цієї функції знову зростає.

Професійна соціалізація відбувається і поза межами формальної (інституційованої) освіти. Певний час така форма професійного навчання переважала. Так, у середні віки всі великі майстри ремесел і мистецтв пройшли навчання у підмайстрів. Професійна підготовка тут здійснювалася безпосередньо під час трудового процесу. За цехової організації учень не тільки працював у майстра, а й жив у його сім'ї. Таємниці професії та умови майбутнього життя відкривалися перед ним за реальних обставин. Простіші професії найчастіше передавалися від покоління до покоління у межах родини.

Шкільна освіта передбачала оволодіння вищими видами духовної діяльності — релігійно-культовою, політичною, філософською, математичною та ін. З настанням потреби у великій кількості освічених працівників було значно розширено мережу закладів професійної та науково-технічної освіти.

2. Функція взаємодії освіти з соціальною структурою суспільства.

У соціологічній науці існують різні погляди на цей процес. Прибічники концепції **меритократії** (влади найбільш обдарованих) вважають, що система освіти формує і визначає соціально-класову структуру суспільства.

З функціоналістської точки зору, освіта — це раціональний спосіб розподілу людей відповідно до їх здібностей, коли найталановитіші й найактивніші люди посідають вищі посади. А сама система освіти сприяє створенню рівних можливостей і сприятливих умов для висхідної мобільності, оскільки в закладах освіти оцінюють людей за їх досягненнями, незважаючи на класову належність, расу, стать тощо.

Згідно з теорією людського капіталу освіта — це капіталовкладення в тих, хто навчається. Як і всі капіталовкладення, в майбутньому воно принесе прибуток.

На підставі цього обґрунтовується нерівність дорослих людей, зумовлена кількістю і типом капіталовкладень, інвестованих в їх освіту. Такі аргументи виправдовують нерівність між людьми, оскільки суспільство здійснило неоднакові витрати на їх підготовку до різних видів діяльності.

Якщо прибічники теорії функціоналізму підкреслюють позитивне значення взаємодії освіти з соціально-класовою структурою, то з точки зору теорії соціального конфлікту ця взаємодія має суспільно негативний характер, оскільки освіта таїть у собі небезпеку конфліктних ситуацій, є втіленням різних групових конфліктів, сприяє експлуатації та пригнобленню груп, які перебувають у несприятливих умовах.

У 1971 р. в США з'явилася книга І. Ілліха з сенсаційною назвою «Суспільство відмовляється від освіти», в якій пропонувалося скасувати обов'язкове навчання;

школи замінити навчальними закладами з вивченням предметів за бажанням учнів; заборонити роботодавцям з'ясовувати освіту потенційних працівників, зобов'язавши зважати на їх здібності, а не на колишні досягнення у школі.
На відміну від прибічників функціоналізму і теорії людського капіталу, вони заперечували зв'язок між навчанням, роботою і доходами, активно виступали проти системи селективного навчання з очевидним, за їх словами, соціал-дарвіністським ухилом.

Роздвоєними є марксистські погляди на цю проблему. За капіталізму, згідно з ними, вплив соціальної структури на систему освіти зберігається і навіть посилюється, тоді як вплив системи освіти на соціальну структуру слабшає; за соціалізму система освіти повинна служити створенню суспільства повної соціальної однорідності.

3. Виховна функція системи освіти. Полягає у формуванні за допомогою цілеспрямованої діяльності певних соціальних рис світогляду у підростаючих поколінь, визнання ними пануючих у суспільстві норм поведінки, ціннісних орієнтацій, тобто у підготовці молоді до виконання певних соціальних обов'язків. З допомогою освіти зберігаються культурні цінності, які передаються від одного покоління до іншого. Виховання молоді в дусі конформізму, визнання культурних цінностей та ідеалів, що склалися в суспільстві, сприяє підтриманню існуючого соціального порядку. Але освіта сприяє й соціальним змінам, які відбуваються у зв'язку з переоцінкою знань і цінностей. Коли, наприклад, Російська монархія для свого зміцнення запровадила західну систему підготовки державних чиновників, то одержала й неочікуваний результат — вільнодумство і студентські заворушення, спрямовані проти самодержавства.

Виховна функція системи освіти має й відносно самостійний аспект — забезпечення соціального контролю, нагляду за дитячою, підлітковою і, частково, юнацькою віковими групами. Полягає він у тому, що обов'язковість освіти в сучасному світі вимагає від дітей проведення певного часу в школі, а окремі ступені системи освіти створено з урахуванням необхідності нагляду за дітьми, чию поведінку майже весь день контролюють вчителі та вихователі. Цей аспект виховної функції освіти важливий і в тому сенсі, що школа часто відіграє роль компенсуючого чинника для дітей з так званих «неблагополучних» сімей.

Виховну функцію освіти інколи трактують гіперболізовано, вважаючи її інструментом тоталітарного контролю, що певною мірою було притаманне, наприклад, радянському суспільству.

З точки зору теорії конфлікту різні соціальні групи ведуть боротьбу за цінності, які слід засвоювати в школі. Наприклад, у США в 70—80-ті роки XX ст. деякі батьки вимагали заборонити використання в школі навчального матеріалу, в якому, на їх думку, відображені расистські, антиамериканські, антисемітські та антихристиянські настрої, а також відверто виражений інтерес до сексу. Внаслідок цього було переглянуто й складено наново підручники. Іноді виникають конфлікти, пов'язані з вибором цінностей при складанні навчальних планів. У 1925 р. Джон

Скоупс був засуджений за викладання «єресі». Єрессю називали теорію Дарвіна, яка ставила під сумнів біблійне пояснення створення світу. Справу Скоупса назвали «мавпячим процесом».

4. Функція загальноосвітньої підготовки. Деякі дослідники розглядають її як аспект виховної функції, називаючи гуманістичною, «розвиваючою». Саме в ній виявляються відмінності між спеціальною і загальною освітою.
Загальноосвітня підготовка допомагає розширити межі професіоналізму, розкриває простір для ерудиції та кругозору. Крім того, фахова підготовка, засвоєння спеціальних знань неможливі без попередньої загальноосвітньої підготовки.
Вона є базою для набуття спеціальних знань, перекваліфікації, розвитку здібностей, професійної адаптації. Освіта не є фактором, що відразу споживається. Скоріше, це капіталовкладення, яке у майбутньому принесе прибуток.
Такий капітал нагромаджується в процесі навчання, а система безперервної освіти не дає йому знецінитись. Одержана в юності загальноосвітня підготовка є основою для подальшої безперервної освіти.

5. Науково-дослідна функція освіти. Вона ще не достатньо досліджена. Але, безсумнівно, творення нового знання постійно відбувалося в структурі освіти, оскільки немало вчителів і викладачів завжди цим займалися. Свідомо орієнтувалися на продукування нового наукового знання давньогрецькі прототипи майбутніх вищих навчальних закладів — Академія Платона, Ліцей Арістотеля, Піфагорійський союз.

Тривалий час ця функція була побічною для системи освіти, в лоні якої до XIX ст. у кращому разі розвивалися гуманістичні та схоластичні науки. Природничо-наукове знання еволюціонувало не тільки поза системою освіти, а часто і поза межами офіційної науки. Інституційно науково-дослідна функція оформилася в епоху промислової революції наприкінці XVIII — на початку XIX ст.
Саме в цей час розпочалися інтенсивні дослідження в галузі природничих наук.

Загалом реалізація цієї функції зосереджена у вищій ланці системи освіти. Вже наприкінці XIX ст. в обов'язки викладацького складу вищих навчальних закладів увійшло одночасне виконання ролей дослідника і педагога, а самі вони стали зосереджуватись на фундаментальних, а згодом — і прикладних дослідженнях.

Сфера освіти та її соціологічне вивчення.

До сфери освіти належать різні за формою компоненти навчальної діяльності. Вона є полем взаємодії навчання з іншими формами і видами життєдіяльності суб'єктів, що забезпечують функціонування освіти. Тому предметом аналізу сфери освіти повинні бути не тільки процеси навчання, соціокультурного розвитку людини, а й усе те, що впливає на них, супроводжує їх. Отже, загалом сфера освіти охоплює всю життєдіяльність людей, соціальних груп — тих, хто навчається, навчає та обслуговує навчальний процес.

Соціологи у сфері освіти визначають предмет своїх досліджень по-різному.

Одні основну увагу приділяють вивченню суті зв'язку системи освіти з різними елементами суспільства. Інші акцентують на практичних проблемах навчальних закладів, застосовуючи соціологічні підходи і методи дослідження спочатку для з'ясування, а потім і для подолання проблем. Якщо на попередніх етапах розвитку соціології освіти переважав абстрактний підхід до вивчення сфери освіти, то в 90-ті роки XX ст. став домінувати прагматичний.

З середини 50-х до 80-х років на міжнародних соціологічних конгресах з проблем освіти більшість доповідей зосереджувалася на аналізі взаємодії освіти і соціальної структури суспільства. Так, на III Міжнародному соціологічному конгресі 1956 р. було заслухано 16 доповідей «Освіта і мобільність в індустріальному суспільстві та слаборозвинутих країнах». У матеріалах IV конгресу з цієї тематики опубліковано 12 доповідей.

Освіту розглядають як один з найважливіших чинників соціального розвитку, що методологічно пов'язано з концепціями «єдиного індустріального суспільства», «постіндустріального суспільства», «технотронної ери» тощо. У західній соціології, наприклад, досить поширеною є теза американського соціолога, автора теорії «постіндустріального суспільства» Д. Белла про те, що рівень здобутої людьми освіти є вирішальною передумовою їх соціального становища.

На думку прихильників функціонального підходу, навчальні заклади є своєрідними фільтрами, що допомагають молоді зробити вибір майбутньої діяльності. Представники «моралізуючих» концепцій, розвиваючи ідею Е. Дюркгейма про те, що рівність в освіті принципово неможлива в суспільстві, заснованому на розподілі праці, розглядають систему освіти як хранителя і передавача «цінностей». Вони вважають, що соціальна структура зберігається й утримується школами через прийняття і прищеплення молоді панівної системи цінностей.

У 1980 р. американський дослідник М. Арчер спробував модернізувати соціологію освіти, перетворити її на соціологію систем освіти, зосередившись на дослідженні їх походження і функцій. Соціологи активніше почали вивчати різні типи цих систем: масове та елітарне навчання; державну і приватну освіту; централізоване й нецентралізоване навчання; технічну й загальну освіту. Американські соціологи досягають значних успіхів у вирішенні проблеми переходу від «валових» показників до критеріїв, що дає змогу оцінити якість освіти у вертикальному розрізі, діагностувати реальний її стан, простежити тенденції. Сучасна соціологія освіти у центр своїх досліджень поклала проблему кризи освіти, розмах якої набув глобального характеру. Національні служби аналізу освіти ще в 60—70-ті роки минулого століття констатували значний спад загальноосвітньої підготовки молоді, масовість функціональної безграмотності, зростання кількості дітей, що не відвідують школу, збільшення розриву в рівні освіти між розвиненими і відсталими країнами, вимивання з навчальних програм гуманітарних дисциплін. Це зумовило активні пошуки шляхів виходу з кризи, серед яких помітне місце належить виробленню національних і міжнародних проектів: «Освіта для 2000 р.»

(ФРН), «Освіта майбутнього» (Франція), «Модель освіти для XXI століття» (Японія), «Україна XXI століття. Державна національна програма «Освіта» та ін.

На рубежі XXI ст. чітко окреслилися головні тенденції оновлення освіти:

— демократизація всієї системи навчання і виховання;

— підвищення фундаментальності освіти;

— гуманізація та гуманітаризація освіти, використання найновіших технологій навчання;

— інтеграція різних форм і систем освіти як на національному, так і на світовому рівнях.

Провідна ідея реформи освіти — розвиток її за принципом безперервності, що передбачає постійне поповнення та оновлення знань людини, її духовне вдосконалення від раннього дитинства до старості.

Виникнення і розвиток цієї ідеї пов'язують з науково-технічним прогресом, який потребує широкоосвіченого працівника, спонукає до постійного оволодіння новими знаннями, методами, навичками.

Такому працівникові необхідна і ґрунтовна гуманітарна підготовка — розвинуте логічне мислення, мовна культура тощо. Проте суть не тільки в науково-технічному прогресі та його вимогах. Безперервна освіта пов'язана з вирішенням складних соціальних проблем, зумовлених новим становищем людини у світі, який швидко змінюється. За цих умов освіта перетворюється на елемент повсякденного способу життя протягом усього періоду активної діяльності дедалі більшої кількості людей. Змінюється розуміння того, хто така освічена людина. Якщо в попередній парадигмі освіти це була «людина, яка багато знає», то в нинішній — це індивід, що орієнтується на цінності освіти як провідний вид діяльності в структурі власного способу життя.

Перша міжнародна зустріч вчених з проблем безперервної освіти відбулася в 1967 р. в Оксфорді. В 1974 р. у Москві зустрілися експерти ЮНЕСКО, які розглядали дослідження безперервної освіти. Того ж року у Варшаві був організований симпозіум на тему «Школа і перманентна освіта», на якому йшлося про соціальне значення безперервної освіти для «поточних» контактів людини із засобами масової інформації, про підготовку учнів до післяшкільної освіти, підвищення кваліфікації професійно підготовлених кадрів тощо.

У державах колишнього соціалістичного табору соціологія освіти основну увагу зосереджувала на її зовнішніх зв'язках. А в лоні педагогічних наук формувалася «педагогічна соціологія», якій був властивий «інтроспективний» підхід, тобто вивчення соціальних процесів всередині системи освіти та окремих її ланок.

Саме таким підходом позначені, наприклад, праці Р. Гурової (СРСР), І. Штайнера (НДР), М. Шиманського (Польща).

Особливу увагу соціологія освіти приділяла вивченню взаємодії системи освіти з виробництвом.

Це питання досліджувалося за такими напрямами:

— аналіз необхідного рівня загальної і професійної освіти для різних видів праці в суспільному виробництві;

— вивчення суперечностей між освітою (її змістом і рівнем) і реальним змістом праці, а також шляхів подолання цих суперечностей;

— аналіз ролі освіти як чинника, що сприяє доступу до різноманітних видів праці, залученню молоді до професійної структури суспільства;

— дослідження впливу освіти на продуктивність праці, ефективність виробництва та якість продукції;

— дослідження ролі освіти у підвищенні трудової активності громадян;

— з'ясування ставлення індивіда до праці, його ідентифікації з трудовим колективом;

— вивчення взаємозв'язку освіти і рівня задоволення працею;

— аналіз ролі освіти у професійній мобільності людей;

— вивчення ролі освіти у професійно-кваліфікаційному зростанні працівників;

— вивчення взаємодії загальної та професійної освіти, взаємозв'язку політехнізму і професіоналізму в навчанні, їх впливу на формування особи;

— вивчення ціннісних орієнтацій учнівської молоді та студентів, механізмів формування професійної орієнтації та реалізації життєвих планів випускників навчальних закладів.

Соціологічні дослідження початку 60-х років XX ст. обґрунтували прямий зв'язок між рівнем освіти людей і зростанням продуктивності їх праці, творчим ставленням до праці, участю в раціоналізаторській і винахідницькій діяльності.

Водночас було виявлено і реальну суперечність: рівень освіти працівників, особливо молоді часто не відповідав рівню складності виконуваної ними роботи, що зумовлювало невдоволення працею, стимулювало прагнення до зміни роботи, професії.

Наприкінці 60-х — на початку 70-х років було проведено дослідження професійної орієнтації, життєвих планів учнівської та студентської молоді (В. Шубкін, М. Тима, В. Чорноволенко). Одним з наймасштабніших було дослідження «Вища школа як фактор зміни соціальної структури радянського суспільства» (1973—1975). У другій половині 70-х років за аналогічною програмою було проведено міжнародне порівняльне дослідження за участю соціологів Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, СРСР і Чехо – Словаччини, джерел поповнення студентства за такою структурою: роль різних форм середньої освіти для підготовки молоді до вступу в вузи; вплив місця проживання на вступ до вищої школи і навчання в ній; співвідношення соціальної і професійної орієнтації в життєвих планах молоді щодо вищої освіти; характерні риси суспільної активності студентства; задоволеність обраною професією і майбутньою роботою; структура ціннісних орієнтацій студентської молоді та ін.

У 80-ті роки широко розгорнулося дослідження різних аспектів життєдіяльності студентства, в тому числі мотивацій навчання, впливу позанавчальної діяльності на формування спеціаліста, організації самоуправління.

В Україні такі дослідження були зосереджені в соціологічних лабораторіях Київського і Харківського університетів.

На початку 90-х років із розбудовою Української держави і необхідністю радикального реформування системи національної освіти зросла актуальність проектування системи освіти та її складових з позицій наукового прогнозування. Активізувалися спроби побудови загальних концептуальних моделей соціології освіти, які б інтегрували різні напрями досліджень, а також вироблення проектних моделей діяльності, кваліфікаційних характеристик спеціаліста.
Однак поза увагою вітчизняних вчених опинилися проблеми прогнозування освіти.

Натомість зарубіжна соціологія має значний досвід у сфері прогнозування освіти. Практично всі зарубіжні футурологи зважають на освіту як головний чинник вирішення глобальних проблем. Члени Римського клубу Д. Медоуз і Л. Перельман, наприклад, вважають, що курси всіх традиційних дисциплін повинні бути переглянуті і складені на основі програм, які б відображали особливості глобальних проблем сучасності. Вона має здійснюватись не у формі викладу готових формул з наступною перевіркою якості їх засвоєння, а бути акцентованою на розвиток пізнавального інтересу до самостійного наукового пошуку, тобто слід вчити, як треба вчитися. На зміну «підтримуючому навчанню» повинно прийти «інноваційне». Адже, як зазначив засновник Римського клубу А. Печчеї, «тільки якісний стрибок у людському мисленні й поведінці може допомогти нам прокласти новий курс, розірвавши порочне коло, в якому ми опинилися».

Нині вітчизняна соціологія освіти вирішує такі завдання:

1. Теоретико - прогнозуючі, які полягають у виробленні теоретичних схем, програм освіти, напрямів інтеграції національної освіти в європейський, світовий освітній простір. Вони охоплюють дослідження впливу розвитку суспільства на вимоги до людей як працівників, громадян, особистостей; прогнозування цих вимог на основі аналізу тенденцій науково-технічного і соціального прогресу.

2. Дослідження впливу освіти на соціальне середовище, соціальну структуру, соціальну мобільність та ін.

3. Вивчення поведінки людини в системі освіти: її ставлення до інститутів освіти, наміри і запити, інтереси і мотиви щодо освіти.

Дослідження в цій сфері дають змогу визначити ефективність освіти, виявити проблеми та обґрунтувати оптимальні шляхи їх вирішення.

Змістовий модуль 11. Соціологія конфлікту.

Предмет і категорії соціології конфлікту.

Конфлікт і пов'язана з ним проблематика є об'єктом багатьох гуманітарних дисциплін, серед яких наприкінці XX ст. поступово сформувалася окрема соціологічна теорія — соціологія конфлікту.

Соціологія конфлікту — галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Науково-практичний інтерес соціології конфлікту зосереджений на таких проблемах:

— сутність конфлікту, з'ясування джерел природи та ступеня конфліктності суспільства;

— специфіка власне соціологічного підходу до аналізу конфліктів;

— мотивація конфлікту;

— взаємозв'язок конфліктів на макро - та мікрорівнях;

— управління конфліктами.

Соціологія конфлікту найчастіше послуговується такими категоріями, як «конфлікт», «соціальний конфлікт», «гострота конфлікту», «тривалість конфлікту», «конфліктанти», «межі конфлікту». Найуживанішою є категорія «конфлікт».

Він є складною взаємодією, спрямованою на розвиток і вирішення протиріч, суперечностей, які неможливо вирішити без зміни чинників цієї взаємодії.

Найчастіше конфлікт виявляє себе в соціальному середовищі, постаючи як соціальний конфлікт.

Соціальний конфлікт — зіткнення інтересів двох чи більшої кількості індивідів, соціальних груп.

За своєю природою конфлікт є соціальним явищем, породженим особливостями суспільного життя, соціальних систем, зіткненням, протиборством суб'єктів соціуму.

Стан конфлікту — далеко нерідкісне явище. Тією чи іншою мірою, в той чи інший час він властивий кожному соціальному суб'єкту на певних фазах його розвитку. З огляду на це, конфлікт часто розглядають як привід для розв'язання суперечностей. Це стимулювало увагу науковців до проблеми прогнозування та управління конфліктом, наслідки яких здебільшого відчутно залежать від гостроти зіткнення учасників конфліктної взаємодії.

Гострота конфлікту — ступінь зіткнення інтересів, глибина суперечностей учасників конфліктної взаємодії.

Як правило, цю гостроту засвідчує рівень інтенсивності конфліктних дій, що ставить у пряму залежність можливість вирішення конфлікту. Гострота конфлікту дає підстави спрогнозувати час, який потрібно буде затратити на подолання конфліктної ситуації, тобто спрогнозувати тривалість конфлікту.

Тривалість конфлікту — часові виміри існування конфлікту. Відповідно конфлікт може бути коротко -, середньо- та довготривалим, що залежить від цілей протиборствуючих сторін, гостроти проблеми, соціальної культури, ресурсів управління конфліктом.

Особливості конфліктної ситуації, можливості розв'язання її багато в чому залежать від інтересів та соціальних характеристик її учасників (конфліктантів).
Ними можуть бути окремі індивіди, групи, спільноти і навіть держави.
Сукупність чинників, які зумовлюють конфлікт, розгортання його в просторі та часі визначають його межі.
Межі конфлікту — зовнішні структурно - динамічні кордони конфлікту: суб'єктні (кількість учасників), просторові (територія, на якій відбувається конфлікт), часові (тривалість конфлікту).

2. Історія становлення соціології конфлікту.

Першим звернув свій погляд на соціальний конфлікт Арістотель. Певні думки щодо природи та розв'язання конфлікту присутні у філософських системах Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо. Як соціальне явище конфлікт був уперше розглянутий А. Смітом, який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічної боротьби між ними. Г.-В.-Ф. Гегель вбачав причину соціального конфлікту в соціальній поляризації суспільства. На окремих аспектах соціальних конфліктів та засобах їх вирішення зосереджувалися фрейдистські, неофрейдистські концепції, теорії соціал-дарвінізму та соціобіології.
Фундаторами власне соціологічної теорії конфлікту вважають К. Маркса, М. Вебера, Г. Зіммеля.

К. Маркс застосовував конфліктологічну парадигму до всього історичного розвитку, розглядаючи його як боротьбу класів. Міжкласовий конфлікт він вважав передусім антагоністичним зіткненням інтересів правлячого та пригнобленого класів, стверджуючи, що чим виразнішою буде їх поляризація, тим більше насильницьких форм набуде розв'язання конфлікту. Підхід до вивчення конфліктів у теорії К. Маркса був однобічним та обмеженим. Об'єктивно і глибоко проаналізувавши реальне розгортання конфлікту, він бачив лише один варіант його розв'язання — соціальний вибух і революцію.

Ширший і багатогранніший розгляд суспільства у світлі конфліктологічної парадигми зробив М. Вебер. Головний конфлікт сучасного йому суспільства він вбачав у боротьбі між політичними партіями, які репрезентують інтереси громадськості, та бюрократією.

Формулювання засадничих принципів теорії конфлікту, впровадження в науковий обіг терміна «соціологія конфлікту» відбулося завдяки німецькому соціологу Г. Зіммелю, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. На його думку, чим гостріший конфлікт, тим згуртованішими є групи, що конфліктують; чим менша гострота конфлікту, тим імовірніше, що він виконує інтегруючу функцію у суспільстві; чим частіші конфлікти й менша їх гострота, тим імовірніше, що учасники конфліктуючих груп можуть позбутися ворожнечі й підтримати систему, виробивши норми врегулювання конфлікту. Отже, на відміну від К. Маркса, Г. Зіммель вважав, що

конфлікт не тільки може бути врегульований мирними засобами, а й стати засобом розвитку суспільства.

Т. Парсонс трактував конфлікт як соціальну аномалію, фактор, що дезорганізовує та дестабілізує життя. На його думку, головне завдання суспільства полягає в попередженні конфліктів і підтриманні безконфліктних відносин між його елементами. На рівні соціальної системи таку функцію виконують правові інститути, релігія та звичаї. З розвитком суспільства все менше стає причин для виникнення конфліктів.

3. Сучасні соціологічні теорії конфлікту.

Із сучасних вчених найчастіше вдаються до проблеми соціології конфлікту Л. Козер, Р. Дарендорф, К.-Е. Боулдінг.

Американський соціолог Л. Козер у праці «Функції соціального конфлікту» обґрунтував ідею позитивної функції соціального конфлікту, який є своєрідним запобіжним клапаном системи, з допомогою якого суспільство пристосовується до нових умов. Всі різновиди конфлікту він типізував на внутрішні та зовнішні, виокремлюючи у кожному з них соціально-позитивні, які ведуть до розвитку системи, та деструктивні конфлікти, що загрожують її існуванню. Л. Козеру належить найпоширеніше у світовій соціології трактування конфлікту як боротьби за цінності й претензії на певний статус, владу й ресурси; боротьби, в якій цілями є нейтралізація, заподіяння шкоди або знищення суперника. Демократичні, гнучкі суспільства небезуспішно намагаються використати конфлікти собі на користь, оскільки толерантне ставлення до них дає змогу соціальній системі перетворити їх на засіб самооптимізації.

Німецький соціолог Р. Дарендорф у своїй теорій «конфліктної моделі суспільства» розглядав конфлікт всюдисущим, оскільки кожне суспільство спирається на примушування одних його елементів іншими. Нерівність соціальних позицій, відмінність інтересів людей якраз і спричиняють конфлікти. А особливості суспільств він вбачав у різному ставленні до конфліктів з боку влади. У демократичному суспільстві теж є конфлікти, проте раціональні методи регулювання роблять їх невибухонебезпечними. Сам конфлікт у своєму розвитку долає, на думку Дарендорфа, три стадії розвитку:

1. Формування квазігруп з власними інтересами та готовністю до самозахисту.
2. Організація квазігруп в угруповання, усвідомлення ними власних глибинних інтересів.
3. Безпосереднє зіткнення соціальних груп (класів, націй, політичних партій тощо).

Американський соціолог К.-Е. Боулдінг у своїй праці «Конфлікт та захист: загальна теорія» стверджував, що конфлікт є невід'ємним елементом суспільного життя, певним різновидом соціальної взаємодії, а сучасні суспільства здатні вивчати і регулювати його. Конфлікт є ситуацією, за якої сторони розуміють несумісність власних позицій та намагаються випередити одна одну в своїх діях.

У колишньому Радянському Союзі конфліктологічна традиція була практично відсутня. У наукових працях в основному йшлося про матеріально-економічну та класову природу конфліктів. Згідно з доктриною про відсутність у соціалістичному суспільстві антагоністичних класів було зроблено висновок про неможливість конфліктів. Існування їх припускалося лише в царині міжособистісних стосунків, якими займалася соціальна психологія. До конфліктологічної тематики інколи зверталася так звана «критика буржуазної соціології», яка тенденційно розглядала реалії переважно західних суспільств.

Ситуація змінилася після того, як колишнє «безконфліктне» суспільство вибухнуло безліччю конфліктів — національних, політичних, конфесійних, економічних, регіональних, локальних тощо, а наукова думка виявилася повністю обеззброєною перед ними. Під натиском невідкладних потреб соціальної реальності за кілька років було загалом сформовано українське конфліктознавство, центром якого став Інститут соціології НАН України. Однак відчутною залишається недорозвиненість загальних концептуальних засад вивчення конфлікту.

4. Структура, функції, причини та механізм соціального конфлікту.

Конфлікт є складним за структурою соціальним явищем, його елементи тісно взаємодіють між собою.

До найважливіших із них належать:

1. Сторони, що конфліктують. У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони (конфліктанти). Крім них, у конфлікті можуть бути задіяні й провокатори, співчуваючі, консультанти, посередники тощо. Соціолог повинен з'ясувати соціальні характеристики сторін (належність до певної страти, соціальна роль, службове становище, вік, стать, освіта — якщо йдеться про індивідів).

2. Зона конфліктної взаємодії. Конфлікт виникає лише за наявності предмета суперечки, який зумовлює зону взаємодії його учасників. Часто його важко розпізнати, конфліктанти іноді й самі нечітко його уявляють. У зв'язку з цим зона конфлікту є дуже рухомою, може розширюватися та звужуватися.

3. Уявлення про ситуацію. Кожний з конфліктантів має власне уявлення про всі обставини, що спровокували та супроводжують конфлікт. А це створює додаткові підстави для непорозумінь.

4. Причини, мотиви. Кількість їх може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді прихованими, усвідомленими або навпаки. Самі вони спонукають до вступу в конфлікт, постаючи як сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов, що стимулюють конфліктну активність суб'єктів. Мотиви конфліктів конкретизуються у цілях, переслідуваних їх учасниками.

5. Умови, за яких відбувається конфлікт. З'ясування їх дає змогу розглядати конфлікт не як ізольовану систему, а як реальну соціальну ситуацію. Як правило, вони бувають політичними, економічними, культурними, психологічними тощо.

6. Дії. За конфліктної ситуації дії кожної зі сторін заважають іншій досягти мети й оцінюються як ворожі. Здебільшого вони проявляються в:

— створенні прямих або побічних перешкод для реалізації планів та намірів однієї зі сторін;

— невиконанні іншою стороною своїх обов'язків та зобов'язань;

— загарбанні або утриманні того, що, на думку цієї сторони, належить саме їй;

— нанесенні прямої чи побічної шкоди майну чи репутації;

— фізичному насильстві;

— погрозах та інших діях, що змушують протилежну сторону діяти всупереч своїй волі та обов'язкам;

— діях, що принижують гідність людини, соціальної спільноти.

Конфліктна поведінка має певні принципи, стратегії, тактики. Серед головних принципів визначають концентрацію, координацію сил, нанесення удару по найвразливіших зонах суперника, економію сил та часу тощо. Тактика поведінки у конфліктній ситуації може бути жорсткою, нейтральною, м'якою. У практичній реалізації вона передбачає:

— фізичне насильство, що має своїм наслідком винищення матеріальних цінностей, блокування чужої діяльності, наругу над особистістю, а інколи і вбивство;

— психологічне насильство (образи, зневагу, дискримінаційні заходи, негативну оцінку особистості, приниження, брутальність тощо);

— захоплення та утримання об'єкта конфлікту; найчастіше це відбувається тоді, коли сторони борються за матеріальний об'єкт;

— тиск (накази, погрози, шантаж, компромат, ультиматуми);

— демонстраційні дії (публічні висловлювання, скарги, суїцидальні спроби, голодування, пікетування);

— санкціонування — постає як вплив на опонента через збільшення робочого навантаження, зниження зарплати, накладання заборон, невиконання розпоряджень тощо;

— тактика коаліцій — виявляє себе у створенні союзів, розширенні можливостей протидії;

— фіксація власних позицій — передбачає використання фактів, логічних прийомів для підтвердження позиції, містить критику, прохання, переконання, висування пропозицій;

— дружелюбність (коректне спілкування, демонстрацію готовності вирішувати проблему, надання необхідної інформації, допомоги, вибачення, заохочення);

— угоди — передбачає обмін благами, обіцянками, вибаченнями, поступками.

7. Наслідки. Можуть бути як позитивні, так і негативні, що залежить не лише від правомірності домагань, але й від перипетій боротьби.

Отже, для існування конфлікту необхідні конфліктна ситуація, що складається об'єктивно; суб'єкти конфлікту; привід для його розгортання.

Механізм соціального конфлікту (процес його розвитку) містить декілька стадій:

I. Передконфліктна ситуація. Нерідко вона може бути благополучною, і тоді конфлікт розпочинається несподівано, під впливом зовнішніх чинників. Але найчастіше на цій стадії формуються передумови для конфлікту.

II. Інцидент. Він є першою сутичкою конфліктантів, зав'язуванням конфлікту. Інколи конфлікт може закінчитися на цій стадії (конфліктанти вирішують свої непорозуміння).

III. Ескалація. Виявляє себе в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах — діях та протидіях конфліктуючих сторін. Може бути безперервною (ступінь напруги у відносинах постійно зростає) та хвилеподібною (періоди напруги змінюються тимчасовим затишшям).

IV. Кульмінація. Вона є крайньою точкою ескалації, коли напруга виражається у вибуховому акті.

V. Завершення конфлікту. Конфліктанти можуть вийти з конфлікту за допомогою одного зі способів — насильства, примирення, роз'єднання (розриву).

VI. Післяконфліктна ситуація. Йдеться про ситуацію, яка виникає після розв'язання конфлікту. Вона може бути як конструктивною, так і деструктивною, та найчастіше містить елементи обох характеристик одночасно.

Функції конфліктів.

За своєю природою конфлікт може бути носієм як конструктивних, так і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції.
До позитивних відносять:

— сигналізування про осередки соціальної напруги — конфлікт дає змогу не тільки з'ясувати невирішені проблеми, а й сприяє відкритому вираженню позицій та інтересів;

— інноваційна — сприяє розвиткові суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур;

— консолідуюча (інтегративна) — полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;

— активізація соціальних зв'язків — конфлікт інтенсифікує, динамізує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства;

— комунікативна — їй передує усвідомлення учасниками конфлікту власних та чужих інтересів; реалізується вона через пошук компромісу, взаємопристосування учасників конфліктної ситуації;

— зняття психологічної напруги — часто саме конфлікт є найефективнішим засобом нейтралізації психологічної напруги між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.

Попри те, будь-який конфлікт таїть у собі загрозу стабільності соціальної системи, нормальному функціонуванню суспільства, нерідко призводить і до деградації його учасників. Все це дає підстави для висновків і про негативні функції конфлікту як соціального явища, найсуттєвішими з яких є:

— дестабілізуюча — проявляється в порушенні соціального клімату, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів;

— дезінтегруюча — спричиняє послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, а також ускладнення пошуку компромісів;

— аксіологічна — втілюється у загостреному сприйнятті, оцінці цінностей, щодо яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо.

Будь-який конфлікт таїть загрозу певним цінностям, інтересам суспільства, соціальних спільнот, груп, індивідів, що породжує намагання відстояти, захистити їх різними, інколи й некоректними методами, а це спричиняє новий виток конфліктної ситуації.

Тому при їх розв'язанні необхідно враховувати не лише особливості конфлікту, характеристики та інтереси конфліктуючих сторін, а передусім причини, що його спровокували.

Причини конфліктів.

Конфлікт як соціальне явище є породженням певних соціально-психологічних чинників, втілених в інтересах конкретних соціальних суб'єктів — учасників конфліктної ситуації. Він є сукупністю об'єктивних і суб'єктивних передумов, наслідком взаємодії різноспрямованих прагнень, що постають у найрізноманітніших комбінаціях. До найголовніших причин належать:

1. Протилежні орієнтації сторін — суб'єктів взаємодії. У соціальній практиці різноспрямованість інтересів не менш поширена, ніж їх консолідація. Нерідко егоїстичні інтереси стосуються однієї і тієї ж цілі, яку неможливо реалізувати одночасно, без посягання на інтереси інших суб'єктів соціуму, що, безумовно, породжує конфліктні ситуації.

2. Різноспрямованість ідеологічних засад. Виникнувши на основі різних поглядів, конфлікти часто переростають у безкомпромісну боротьбу за певне спрямування політичного, соціально-економічного розвитку держави, стосуючись таких суто прагматичних аспектів, як власність тощо. Часто вони стосуються релігійних, соціокультурних питань.

3. Різновекторність соціально-економічних орієнтацій. Передусім вони пов'язані з соціально-економічною нерівністю, нерівноправним розподілом матеріальних і духовних благ. Нерідко вони проявляються на етапі трансформації суспільно-економічних систем, що зумовлено певними змінами у сфері власності і привласнення, які, у свою чергу, породжують відповідні стратифікаційні зміни.

4. Суперечності між елементами соціальної структури. Обумовлені вони неузгодженістю цілей та завдань різних рівнів організації суспільства (центр — периферія).

5. Соціально-психологічні та морально-етичні. Вони постають у формі незадоволення окремих індивідів їх статусом у певному середовищі, що породжує різноманітні спроби змінити його.

Чинники конфліктів класифікують за різними критеріями. Найчастіше ними є інформація, структура, цінності, відносини, поведінка.

1. Інформаційні чинники. Йдеться про неповноцінне інформування учасників взаємодії або свідоме використання викривленої інформації, недооцінку фактів та їх значення, дезінформацію, послуговування ненадійною інформацією. Часто такими чинниками є суперечливість законодавства, стереотипи, чутки тощо.

2. Структурні чинники. Вони стосуються формальної чи неформальної організації соціальної групи: влади і керівництва, пріоритетів щодо них з огляду на стать, вік, системи безпеки, ролі традицій, релігійних поглядів, інформування, наявності референтних груп, власності та розподілу тощо.

3. Ціннісні чинники. Вони виявляються у зв'язку з порушенням ціннісних принципів та відчуття стабільності. Стосуються передусім ідеології, уявлення про справедливе та необхідне, етичних аспектів, традиційної системи поведінки, професійних цінностей, вірувань, внутрішньоколективної поведінки тощо.

4. Чинники, пов'язані із задоволенням (незадоволенням) взаємодією (її відсутністю) сторін. У цьому сенсі принциповими є сутність, основа, мета, важливість, тривалість та цінність відносин, рівновага сил, рівень довіри, історія взаємодії тощо.

5. Поведінкові чинники. Ця група чинників стосується передусім аспектів поведінки, які посягають на цінності однієї зі сторін конфлікту, загрожують безпеці, викликають стрес або дискомфорт, експлуатують відносини, не виправдовують очікувань, порушують обіцянки тощо.

Знання та використання цих факторів дає змогу погасити конфлікт на стадії його зародження. В реальній ситуації чинники можуть бути тісно переплетеними та взаємопов'язаними, витворювати нові комбінації проблем.

Типологія конфліктів.

Конфлікт є складним багатомірним явищем. Як соціальний феномен, він зберігає тенденцію до ускладнення, оновлення структури, чинників, що його породжують. Різні типи конфліктів, взаємодіючи, доповнюють один одного, набуваючи нових рис. Це зумовлено динамізацією та ускладненням системи соціальних відносин. Конфлікти розрізняються масштабом, типом, причинами, наслідками, складом учасників, тривалістю, засобами урегулювання тощо.

За формами прояву визначають соціально-економічні, етнічні, міжнаціональні, політичні, ідеологічні, релігійні, сімейні, військові, юридичні, побутові та інші типи конфліктів.

Щодо функцій розрізняють позитивні (конструктивні) та негативні (деструктивні). За принципом доцільності-недоцільності — закономірні (неминучі), необхідні, вимушені, функціонально невиправдані.

Розгляд конфліктів у динаміці дає змогу визначити такі їх різновиди:

— на етапі виникнення: стихійні, заплановані, спровоковані, ініціативні;

— на етапі розвитку: короткочасні, тривалі, затяжні;

— на етапі усунення: керовані, обмежено керовані, некеровані;

— на етапі затухання: ті, що спонтанно припиняються; припиняються під дією засобів, віднайдених протиборствуючими сторонами; вирішуються за втручання зовнішніх сил.

За складом конфліктуючих сторін конфлікти бувають:

1. Внутрішньоособистісні. Вони є суто психологічними, обмежуються рівнем індивідуальної свідомості. Здебільшого — це гостре негативне переживання, викликане боротьбою структур внутрішнього світу особистості, яке відображає її суперечливі зв'язки із соціальним середовищем. Супроводжується такий конфлікт психоемоційною напругою, психологічним стресом, послабленням ділової, творчої активності, негативним емоційним фоном спілкування, заниженням самооцінки. У цьому контексті визначають мотиваційний (між «хочу» та «хочу»), моральний (між «хочу» та «треба»), нереалізованого бажання (між «хочу» та «можу»), рольовий (між «треба» та «треба»), адаптаційний (між «треба» та «можу»), неадекватної самооцінки (між «можу» та «можу») види конфліктів. Як правило, внутрішньоособистісні конфлікти є сферою наукового інтересу психології.

2. Міжособистісні та групові. У будь-якому міжособистісному конфлікті задіяні щонайменше дві сторони. За своїм змістовим наповненням такі конфлікти бувають ресурсними або ціннісними. Ресурсні конфлікти пов'язані з розподілом матеріальних благ, території, часу тощо (щодо розподілу премій); ціннісні розгортаються в площині взаємовиключних культурних традицій, стереотипів, вірувань (між батьками та дітьми). Причини їх різноманітні, всю їх сукупність соціологи звели до кількох груп:

— обмеженість ресурсів;

— різні аспекти взаємозалежності;

— відмінність цілей;

— відмінність уявлень та цінностей;

— відмінність у життєвому досвіді та поведінці;

— незадоволення комунікацією;

— особистісні риси конфліктантів.

Міжособистісні конфлікти класифікують за сферами їх розгортання (ділові, сімейні, побутові, майнові тощо), за наслідками (конструктивні та деструктивні). За критерієм реальності їх поділяють на справжні (конфлікт існує об'єктивно та сприймається адекватно), умовні (конфлікт залежить від зовнішніх обставин, які легко змінюються), зміщені (за явним приховується інший конфлікт), латентні (існує конфліктна ситуація, але конфлікт не відбувається), хибні (не існує об'єктивних підстав для конфлікту, відбувається лише у зв'язку з помилками сприйняття та розуміння).

3. Конфлікти в організаціях. За складом учасників поділяють на такі категорії: особистість - особистість (міжособистісні), група - група (міжгрупові), особистість - група.

За джерелом конфліктної енергії (причинами) поділяються на структурні (їх спричиняють суперечності щодо завдань, які вирішують сторони (наприклад, між бухгалтерією та іншими підрозділами); інноваційні (будь-яка інновація порушує усталений ритм, традиції, звички, певною мірою торкається інтересів багатьох співробітників, що може спричинити конфлікт); позиційні (стосуються визначення першості, значущості, лідерства, аутсайдерства, локалізовані у сфері символічного визнання (хто є важливішим?); справедливості (виникають на підставі розходжень щодо оцінок трудового внеску, розподілу матеріальних, моральних винагород тощо); суперництво з приводу ресурсів (традиційним для організацій; у конфлікт переростає тоді, коли виконавці, між якими розподіляється певний ресурс, ставлять у залежність від його отримання виконання власних службових обов'язків); динамічні (мають соціально-психологічну природу, часто виникають у нових колективах, де не існує чіткої неформальної структури, не визначився лідер).

Організаційні конфлікти, як правило, спричинюють недоліки в організації трудової діяльності, управлінські помилки, несприятливий соціально-психологічний клімат у колективі.

4. Міжгрупові конфлікти. Можуть відбуватися між різними за розмірами, складом групами. Найчастіше їх породжують незадоволена потреба, соціальна нерівність, різний ступінь участі у владі, невідповідність інтересів та цілей. Соціологію передусім цікавлять соціальні конфлікти, до яких вона відносить конфлікти між суспільством та природою, економічні, трудові, соціального планування, внутріполітичні, військові, міжкультурні, міжнаціональні, етнічні, міждержавні тощо. До міжгрупових конфліктів здебільшого призводять:

— міжгрупова ворожість. З. Фрейд стверджував, що вона існує за будь-якої взаємодії груп. Головною функцією її є згуртування групи;

— об'єктивний конфлікт інтересів, неминучість якого зумовлена природними інтересами його суб'єктів;

— груповий фаворитизм, сутність якого полягає у намаганні сприяти учасникам власної групи наперекір інтересам тих, хто належить до інших груп.

Одним з найпоширеніших видів міжгрупового конфлікту є трудовий, в основі якого є умови праці, система розподілу ресурсів, прийняті домовленості. Його спричинюють переважно бездієвість та забюрократизованість адміністрації, ігнорування чи незнання роботодавцем норм трудового законодавства та дії. З цим пов'язані низькі соціальні гарантії працівникам, низька зарплата, її несвоєчасне сплачування та ін.

Найскладнішими та важко регульованими є **міжетнічні конфлікти**, які, як правило, мають багатолітню передісторію, породжуються комплексом соціально-економічних, політичних, культурних, етнопсихологічних проблем.

Політичні конфлікти поділяють на міждержавні та внутріполітичні, їх особливістю є боротьба за політичний вплив у суспільстві, на міжнародній арені. Серед внутріполітичних конфліктів визначають класові, між політичними партіями та рухами, між гілками влади, боротьбу за лідерство у державі, партії, русі.

Міждержавні конфлікти породжує комплекс причин, їх основу становить зіткнення національно-державних інтересів, суб'єктами виступають держави чи коаліції. Такі конфлікти є продовженням зовнішньої, а інколи й внутрішньої політики держав-учасниць, вони несуть загрозу масової загибелі, локально та глобально впливають на міжнародні відносини. Їх поділяють на конфлікти ідеологій; конфлікти, метою яких є політичне панування, захист економічних інтересів; територіальної цілісності тощо. Головна особливість таких конфліктів полягає в тому, що часто вони реалізуються у формі війни.

Беручи до уваги особливості перебігу, реалізації конфліктів, соціологія визначає прості та складні їх форми.

До **простих конфліктів** відносять:

— бойкот — повна або часткова відмова від дій, що можуть бути корисними для іншої сторони; здебільшого він стосується економічних, політичних, організаційних аспектів взаємовідносин;

— саботаж — одна з форм боротьби, найчастіше прихованої, в якій використовують дезінформацію, підрив авторитету суперника, знищення його матеріальних засобів;

— переслідування — має на меті послаблення, компрометацію противника;

— вербальна та фізична агресія — проявляються через звинувачення, дискредитацію, поширення чуток, фізичне насильство, теракти, вбивства.

До **складних** форм соціальних конфліктів належать:

— суспільний протест — постає як публічна дія з метою вираження незадоволення кимось або чимось;

— бунт — його формами є заколот, повстання, заворушення; як правило, вони короткочасні, вкрай агресивні, стихійні;

— соціальна революція — постає як процес різких радикальних якісних змін, суттєвих суспільно-політичних перетворень;

— війна — тотальна боротьба між великими суспільними групами, яка здійснюється шляхом збройного насильства.

Змістовий модуль 12. Економічна соціологія.

Виникнення і розвиток економічної соціології.

Економічна соціологія почала формуватися як самостійна наукова дисципліна приблизно в середині 50-х років XX ст. завдяки старанням американських соціологів (Н. Смелзера, Т. Парсонса, К. Девіса та ін.). Однак деякі елементи були помітними ще у XVIII ст. на хвилі перетворень у європейському суспільстві, започаткованих епохою Просвітництва та буржуазними революціями, передусім соціально-філософською критикою феодальних суспільних відносин та формуванням ідеології капіталізму. Просвітники особливу роль відводили матеріальній культурі, вживаючи

на її позначення термін «цивілізація». Своїм змістом цей термін охоплював і людину як творця цивілізації, насамперед сукупні результати діяльності людей.

У просвітницькій філософії, започаткованій французькими мислителями Ф. Вольтером, А. Тюрго, Ж. Кондорсе, розвинутій у XIX ст. теоретиками позитивізму, зокрема О. Контом, сформувалася концепція прогресивного розвитку цивілізації, який розглядався абсолютно залежним від досягнень людського розуму.
Але Ж.-Ж. Руссо у XVIII ст. звертав увагу на суперечності культури як духовно-особистісного феномену, що перебуває у тісних взаємозв'язках з моральністю людини, і цивілізації як зовнішніх умов життя. Інший варіант співвідношення культури та цивілізації розглядав німецький філософ І. Кант, виокремивши два різновиди культури: «культуру уміння» і «технічне мистецтво» (цивілізацію), відірвану від справжньої культури — «культури виховання», яка формує істинно духовну людину. Ця культура теж розвивається, але повільніше, ніж «культура уміння», що зумовлює численні проблеми людини і людства. Загалом просвітники розглядали еволюцію суспільства як перманентний прогрес, прямолінійний розвиток цивілізації.

З інших позицій аналізували взаємодію економіки та суспільства англійські економісти А. Сміт, Д. Юм, Д. Рікардо, чиї погляди згодом були розвинуті у політекономічному вченні К. Маркса.
Взявши за основу тезу про саморегульованість економічної системи, А. Сміт сформулював теорію економічного лібералізму. Згідно з нею людина апріорі (незалежно від досвіду) переслідує власні утилітарні інтереси, кожен товаровиробник дбає про свою вигоду, а суспільство об'єднує зусилля. Тому втручання політики в економічну діяльність неприпустиме, держава повинна захищати свободу підприємництва, не заважати конкуренції, економічній активності людини. Д. Рікардо, поділяючи ці ідеї, сформував засади теорії розподілу та відтворення, заснованої на визнанні соціальної природи економічної діяльності людини. Їх співвітчизник економіст Томас Мальтус (1766—1834) намагався обґрунтувати взаємозалежність між виробництвом і динамікою народонаселення.

Соціальний розвиток західного суспільства відбувався на тлі зростаючого ускладнення та диференційованості соціальних інститутів. У зв'язку з цим постало питання про місце серед них, взаємодію з ними економіки. До цих проблем зверталися Е. Дюркгейм, К. Маркс, М. Вебер, але першим зайнявся дослідженнями основ соціального порядку, соціальної ролі економіки О. Конт, який окреслив характерні особливості, сформулював закони функціонування і розвитку індустріального суспільства.

Ідея органічної єдності та еволюційності соціальної системи була центральною в соціології Г. Спенсера, який, розглядаючи ринок та політику як регулятори суспільного життя, стверджував, що держава не повинна втручатися в економічну діяльність суб'єктів, а тільки захищати їх майнові інтереси.

Проблему вікового плюралізму і диференціації в суспільстві порушив Е. Дюркгейм, стверджуючи, що диференціація є передумовою «органічної солідарності», коли разом живуть різні, майже незалежні люди. Спеціалізованість праці зумовлює їх взаємну потребу, поєднання їх відмінностей в ціле.

Швейцарський економіст Жан-Шарль-Леонар де Сісмонді (1773—1842), аналізуючи взаємодію капіталістичної системи виробництва і споживання, правові умови розвитку великого капіталу, дрібних виробників, одним з перших виявив соціальні суперечності капіталізму як соціально-економічної формації. Він підкреслював, що економічні переваги капіталістичної економіки знецінюються соціальними недоліками капіталістичної системи, яку переслідували промислові кризи, антагонізм праці та капіталу, безробіття тощо.

Тогочасна німецька суспільно-політична наука аналізувала економіку через призму політичних інтересів. У ній домінувала теорія К. Маркса про змінні соціальні умови, в основі яких привласнення чужої праці, соціальна нерівність, коли свобода одних означає поневолення інших. Економіку він розглядав як вирішальний фактор розвитку суспільства, оскільки економічні відносини визначають усі інші суспільні відносини, є базисом суспільства, над яким формуються надбудовні форми: політика, право, мораль. К. Маркс ілюстрував цю залежність, аналізуючи зміну соціально-економічних відносин і соціально-економічних систем. Наприклад, зміни феодальних відносин зумовлюють модифікації надбудовних форм, зокрема появу політичної організації капіталізму, буржуазного права та ін. Він визнавав і зворотний вплив надбудовних форм на економіку, вважав її далеко не єдиним фактором життєдіяльності суспільства.

Багато в чому не погоджувався з Марксом М. Вебер, виходячи з того, що всі суспільні інститути, структури, форми поведінки визначаються і регулюються змістом, вкладеним у них людьми. В економічних відносинах він убачав один з найважливіших чинників соціального розмежування суспільства. Пробудження духу підприємництва, на його думку, стимулювало розвиток економіки, перетворення феодальної Європи на суспільство, яке уособлювало досягнення тогочасної культури («Протестантська етика і дух капіталізму», 1905). Водночас технологія і бюрократія настільки підпорядковують собі світ, звужуючи людський досвід, що у свідомості людини згасають найблискучіші пристрасті — поетична сила уяви, любов до прекрасного, релігійні почуття, переважають прагматичний розрахунок, турбота про комфорт, меркантильні потяги. Економічний чинник він вважав одним із суттєвих елементів соціальної стратифікації суспільства. Намагаючись з'ясувати вплив економіки на політику та інші сфери суспільного розвитку, М. Вебер визнавав і роль соціальних інститутів (політики, етики, релігії) у регулюванні економіки.

Полемізуючи з марксизмом щодо базису і надбудови суспільства, американський економіст і соціолог Торстейн Веблен (1857—1929) підкреслював роль різних факторів (етики, економіки, релігії, культури та ін.) у визначенні їх сутнісних рис, стверджував, що економічна наука має стати наукою про поведінку людей щодо

матеріальних засобів існування, вивчав споживчу поведінку різних соціальних груп беручи до уваги психологічні й культурні фактори, що зумовлюють їх дії.

Англійський соціолог польського походження Броніслав-Каспер Малиновський (1884—1942), відзначаючи роль неекономічних чинників у виробництві товарів, вважав їх достатньо важливими у сфері обміну, хоч у деяких його різновидах неможливо простежити економічну основу, наприклад, щодо подарунка.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. стрімко розвивалися соціально-економічні дослідження і в Україні завдяки старанням К. Воблого, Й. Ланга, Т. Степанова, А. Билимовича, М. Вольського, М. Грушевського, В. Винниченка, В. Садовського, М. Тугана-Барановського, І. Янжуля, Г. Цехановського, які здебільшого розглядали практичні проблеми економіки в єдності з системою певних соціальних цінностей.

Обстоюючи необхідність «соціального консенсусу для забезпечення економічного і соціального прогресу», М. Грушевський, В. Винниченко, В. Садовський доводили відсутність економічних і соціальних передумов соціалістичної революції в Україні, розвивали ідеї еволюційного соціалізму та поступового накопичення елементів майбутнього соціального ладу шляхом демократизації існуючого. М. Туган-Барановський створив теорію циклів та криз, яка була покладена в основу сучасної теорії економічної кон'юнктури, а також широко визнану в світі соціальну теорію розподілу. Предметом досліджень суспільних наук він вважав матеріальний аспект соціального буття.
За його ініціативи в 1918 р. було засновано інститут економічної кон'юнктури, а в 1919 р. — Демографічний інститут, які, щоправда, проіснували недовго. З утвердженням у колишньому СРСР тоталітаризму, ідеологічного шовінізму дехто з учених, які займалися соціально-економічною проблематикою, змушені були зректися поглядів (Р. Оружецький, К. Воблий), інші емігрували (В. Коваль, К. Мацеєвич, О. Мицюк), а більшість у 30-ті роки було репресовано.

До середини XX ст. розвиток вітчизняної соціології, відповідно й нагромадження знань про взаємозв'язок економічної та соціальної сфер суспільного життя, було перервано внаслідок панування централізовано-адміністративних методів управління економікою. У 60-ті роки відбулося часткове поновлення соціологічної традиції. Проведені емпіричні дослідження давали цікавий матеріал, який, однак, з ідеологічних причин не мав належного наукового обґрунтування.

На противагу радянській традиції західна економічна соціологія розвивалася динамічніше, зокрема індустріальна соціологія, соціологія організацій, теорія соціальної мобільності та соціальної стратифікації. Під впливом структурно-функціональної методології економічна соціологія починає розглядати економіку як одну із соціальних підсистем суспільства, що взаємодіє з його іншими соціальними підсистемами. Першими спробували з'ясувати предмет економічної соціології Т. Парсонс («Економіка та суспільство», 1956), Н. Смелзер («Соціологія економічного життя», 1963), доводячи, що економіка адаптує людину до зовнішнього середовища. Найважливішими економічними процесами, які впливають на розвиток суспільства, є розподіл, обмін, споживання, економічне

зростання, а елементами економічної системи — виробництво, капіталовкладення, природні та людські ресурси, підприємництво. Тоді ж відбулася інституціалізація економічної соціології як самостійної наукової дисципліни.

Економісти, яких не задовольняв поділ соціально-економічних систем на капіталізм, соціалізм і комунізм, зайнялися створенням альтернативних моделей. Так, Хоузлітц (1960) виділив два типи взаємодії між економічною та політичною системами — автономний і залежний. Узявши їх за основу, американський вчений Ліндлом запропонував таку класифікацію ринкових систем:

— традиційні системи приватного підприємництва (склалися у Західній Європі та Північній Америці), що керуються інтересами споживачів;

— системи приватного підприємництва, якими управляє держава (оборонна промисловість США);

— державне підприємництво, в якому ціна регулюється попитом (тогочасна Югославія);

— державне підприємництво, підпорядковане централізованому плануванню (Радянський Союз, Східна Європа).

Важливість цієї класифікації полягає у визнанні ринкових механізмів у всіх економічних системах.

Наступне десятиріччя (70-ті роки) було кризовим для розвитку економічної соціології внаслідок занепаду структурного функціоналізму. Це стимулювало пошук інших методів дослідження економічної системи суспільства. А помітне зниження ролі американської економічної системи у світовій системі господарювання привернуло увагу багатьох учених до проблем інтернаціоналізації економіки.

Нове тлумачення економіки почало формуватися у 80-ті роки внаслідок впровадження нових інтегральних понять «спосіб мислення» і «спосіб діяльності». Відповідно сформувалося усвідомлення важливості не тільки оволодіння і втілення у виробництво, суспільне життя досвіду минулих поколінь, а й з'ясування найраціональніших засобів цієї роботи. Тогочасна економічна соціологія здебільшого вдавалася до порівняльного аналізу економічних систем різних типів, різних країн і регіонів, застосовувала при вивченні економічних процесів макросоціологічний аналіз.

Сучасна західна соціологія економіки аналізує різні соціально-економічні моделі, соціальні механізми економічного розвитку тощо.

У 80-ті роки XX ст. оживилася економічна соціологія і на теренах колишнього СРСР. Значний резонанс справили праці російських фахівців Т. Заславської та Р. Ривкіної. Серед українських дослідників виділялися своїми працями А. Ручка, Є. Суїменко, С. Макеєв, О. Якуба та ін.

Сучасний розвиток економічної соціології в Україні зумовлений складними соціально-економічними перетвореннями, пошуком шляхів подолання суспільно-економічної кризи, інтегрування у світове господарство. Увагу її привертає комплекс проблем, пов'язаних із процесами глобалізації. Як самостійний напрям, вітчизняна економічна соціологія робить перші кроки, зосереджуючись на аналізі

економічних процесів у суспільстві, їх специфіки у загальноцивілізаційному контексті, нових різновидів і форм економічної діяльності, функціонування економічних інститутів тощо.

Предмет і об'єкт економічної соціології.

Як самостійна галузь соціологічної науки, економічна соціологія заявила про себе в середині XX ст. у США на хвилі осмислення взаємопов'язаних процесів у сфері виробництва і соціальному бутті індивідів, соціальних груп і спільнот. З часом усе чіткіше окреслювалися особливості її як міжгалузевого наукового напряму, однієї зі спеціальних соціальних теорій, що, функціонуючи в межах соціального та економічного знання, має специфічний предмет і об'єкт дослідження. **Економічна соціологія** — міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економіку вона розглядає як один із базових елементів суспільства, тісно пов'язаний з його соціальною структурою і соціальними процесами. Відповідно економічна соціологія покликана досліджувати економічне життя, розвиток економіки як соціальний процес, спонукуваний активністю соціальних суб'єктів, інтересами, взаємодією соціальних спільнот. Особливий інтерес виявляє вона до взаємодії економічної та соціальної сфер, до взаємовпливу та взаємозбагачення економічних і соціальних процесів. Вона зосереджується не на відокремлених явищах, тенденціях в економічному та соціальному бутті і навіть не на їх взаємозв'язку, а на механізмах, що породжують і регулюють ці взаємозв'язки. Не менше цікавить її вплив соціальних механізмів на перебіг та особливості економічних процесів.

Предмет економічної соціології — соціальні механізми регулювання економічних відносин, особливості поведінки соціальних суб'єктів. Він охоплює сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням соціальних структур і соціальних відносин щодо власності, особливості взаємодії економіки як соціального інституту із суспільством, соціальні функції економіки, форми регулювання економічних процесів, типи мислення та соціальної поведінки у різних соціально-економічних системах.

Відмінності методологічних підходів до предмета економічної соціології зумовлюють різні, а то й полярні трактування соціальних механізмів та їх регулятивних можливостей, визначально впливають на формування певних типів соціальних механізмів і принципів регулювання економічних процесів. Наприклад, К. Маркс розглядав закономірності економічного розвитку крізь призму інтересів, діяльності та відносин класів, вважаючи стрижнем соціального механізму розвитку економіки класову боротьбу пролетаріату і буржуазії. Сповідуючи культурологічний підхід, М. Вебер основними регулятивними механізмами економічного життя вважав політичні, етичні та релігійні інститути, що формують необхідні духовні якості, особливі риси людського характеру, виховуючи в людини

сприйнятливість до новацій та оновлення традицій, ставлення до своєї справи як до духовного покликання. На думку американського соціолога Торстейна Веблена (1857—1929), соціальними регуляторами людських дій є інстинкти, схильності, звички, зумовлені способом споживання. Під час їх аналізу часто вдаються до категорії «економічна поведінка».

Предмет економічної соціології конкретизується у тих фрагментах об'єктивної реальності, які перебувають у сфері її пізнавальних інтересів.

Об'єкт економічної соціології — економіка як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в житті суспільства.

У сфері економіки соціологія вивчає соціальне: суб'єктів, носіїв економічних відносин, їх взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні форми, соціальні механізми, що визначають функціонування та розвиток економіки. Якщо економіка розглядає людину як елемент трудових ресурсів, як умову виробництва, то соціологія розглядає людину як суб'єкт економічних і соціальних процесів. Її погляд спрямований на те, як різні види економічної діяльності структуровані на різні соціальні ролі та соціальні організації (спільноти), чим вони обґрунтовані, як здійснюється їх регулювання та як ці соціальні змінні взаємодіють між собою. Відповідно до цього економічна соціологія вивчає соціальні закономірності економічного розвитку суспільства, соціальну ефективність економічних рішень та економічну ефективність соціальних рішень, особливості та можливості економічної діяльності, економічну поведінку різних соціальних класів і груп, вплив соціальних відносин і різних форм організації трудової діяльності, соціальних норм і цінностей на ефективність суспільної праці. Іншими словами, економічна соціологія зосереджується на аналізі взаємозв'язків економічної та неекономічної сфер як за оптимальної їх інтегрованості, так і в стані протидії.

Особливості економічної та соціальної сфер суспільства.

Економічна сфера є цілісною підсистемою (розглядаючи її відносно автономно від суспільства, ведуть мову про економічну систему) суспільства, що охоплює всі види виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей. До неї належать державні, кооперативні, приватні, акціонерні та інші форми підприємств і власності, різні типи економічної діяльності (виробнича, фінансова, торгова тощо), а також різні типи економічних відносин між індивідами, спільнотами (колективами, об'єднаннями, регіонами, державами тощо). За словами видатного американського економіста П. Самуельсона, економічна система суспільства (він називає її економічною організацією) покликана вирішувати такі взаємозалежні проблеми:

— які товари, послуги і в якій кількості виробляти;

— як, хто, завдяки яким ресурсам і на основі яких технологій має їх виробляти;

— кому адресовані ці товари і послуги, як вони будуть розподілені в суспільстві між різними групами людей.

Соціальна сфера — це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

Вона характеризується різним відношенням до власності (підприємці та наймані працівники), до організації праці (керівники та підлеглі), до джерел доходів (прибуток, заробітна плата, гонорар, пенсія), різним рівнем доходів (багаті, бідні, злиденні).

На межі економічної та соціальної сфер внаслідок їх взаємодії виникають соціально-економічні процеси. Ядром і суб'єктом цих процесів є людина — особистість як елемент соціальних спільнот (професійних, демографічних, територіальних, етнічних та ін.), включена у систему економічних і соціальних відносин (діяльність щодо виробництва, розподілу, обміну матеріальних цінностей), а також міжгрупові соціальні взаємодії.

Усе це свідчить, що у сфері економіки взаємодіють не одномірні економічні індивіди, а соціально і психологічно багатогранні особистості, які поєднують у собі етнічні, політичні, культурні та інші аспекти, що виявляються у раціональній та ірраціональній поведінці. Процеси, які є ядром економічної системи, функціонують не тільки в економічній сфері, а й у багатьох інших підсистемах суспільства — політичній, соціо-культурній, соціальній, сімейно-побутовій.
У цьому можна переконатися, аналізуючи вплив на економічну систему політичних, соціальних, культурних та інших факторів.

Соціальні функції економіки.

Економіка розвивається разом із суспільством, породжується ним і водночас впливає на нього. У цьому виявляється її генетична функція. Матеріальні потреби становлять сукупність базових потреб особистості й формують цінності, ціннісні орієнтації, впливаючи на соціалізацію індивідів. У цих процесах реалізовують себе ціннісно-нормативна та виховна функції економіки. Як соціальна система, що впливає на розвиток суспільних відносин, економіка виконує в суспільстві інтегративну функцію, що виражається у забезпеченні єдності інтересів працюючих, створенні соціально-економічних груп і верств. Однією з головних функцій економіки є регулятивна (збереження відносної цілісності суспільства) і творча (пов'язана з виробництвом засобів подальшого розвитку суспільного й індивідуального життя). Адаптаційна функція економіки спрямована на забезпечення функціонування і розвиток виробництва, розподіл, обмін і споживання.

Ключові функції економіки зумовлюють нові соціальні процеси.

1. Підтримання і розвиток форм суспільного розподілу праці. Відбувається це шляхом відтворення трудових ресурсів, розподілу робочих місць і перерозподілу кадрів. Вона передбачає гнучкі та мобільні механізми кадрової політики. За сучасних умов відбувається інтенсивний перерозподіл кадрів, з'являються нові професійні групи, насамперед у приватному секторі, сфері обслуговування, торгівлі.

2. Посилення стимулів до праці та економічна зацікавленість її результатами. Хоча економічні фактори мотивації праці посідають одне з провідних місць, нерідко трапляються неадекватна оплата праці, затримання заробітної плати, що негативно впливає на трудову мотивацію працівників, активізує відплив кадрів, міграційні процеси.

3. Оновлення форм організації виробництва, систем стимулювання, пошук нових типів економічної поведінки.

Усе це впливає не тільки на власне економічні процеси, але й стимулює соціальні зміни в суспільстві, відкриваючи простір для нових соціальних ролей. Це свідчить, що економіка є одним з найвагоміших соціальних інститутів суспільства, суттєво впливає на соціальні відносини, спрямованість соціальних процесів, які є основою життєдіяльності суспільства. Економічні відносини визначають суспільне становище соціальних спільнот, їх соціальні зв'язки та особливості взаємодії.

Погляд на економіку як соціальний процес, соціальні механізми як рушійну силу цього процесу обумовлює багаторівневу систему категорій економічної соціології.

Основні поняття і категорії економічної соціології.

Категоріальний апарат економічної соціології охоплює загальнонаукові, загальносоціальні та специфічні (виникли в соціології, відображають її підхід до суспільного життя) категорії. Головні з них: соціальний механізм розвитку економіки, економічна поведінка, економічна культура та ін.

Перший рівень — це найзагальніші категорії: «економічна сфера» і «сфера соціальних відносин». Вони характеризують суспільство на перетині його з економікою. До другого рівня належать категорії, що розкривають соціальний механізм розвитку економіки та окремих його фрагментів у регулюванні соціально-економічних процесів. За ними — категорії, що конкретизують зміст соціальних механізмів: «економічна свідомість», «економічне мислення», «соціально-економічні стереотипи», «економічні інтереси», «економічна діяльність», «економічна поведінка», «економічна культура».

Базовим для економічної соціології більшість учених вважає поняття «соціальний механізм розвитку економіки».

Соціальний механізм розвитку економіки — стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, регульована історично сформованими в даній країні типом культури, системою управління і соціальною структурою суспільства.

Рушійною силою його є соціально-економічні потреби та інтереси соціальних груп, що регулюють їх поведінку в сфері економіки. Дія його поширюється на всі фрагменти соціальної структури суспільства: класи і соціальні прошарки (підприємці, менеджери, робітники, селяни та ін.); різні рівні територіальної структури (країна, регіон, область, місто, район), а також організаційно-управлінської структури виробництва (відомства, об'єднання, підприємства,

підрозділи). У кожному соціальному прошарку і на кожному рівні згаданих структур функціонують специфічні соціальні групи, здійснюються особливі види діяльності й поведінки, досягаються якісно і кількісно різні результати. Це дає змогу стверджувати, що в суспільстві діє кілька соціальних механізмів, що, взаємодіючи з основним соціальним механізмом регулювання економіки, вони визначають зміст, особливості, спрямованість економічної поведінки індивідів і груп, ефективність економічної діяльності. Вивчення соціального механізму розвитку економіки і його структурних компонентів спрямоване на підтримання його нормального функціонування, виявлення дисфункцій, протиріч і труднощів у розвитку економіки.

Уявлення про соціальний механізм розвитку економіки ґрунтується на тому, що результати економічного розвитку є наслідком не лише діяльності органів управління, а передусім діяльності й активності соціальних груп, які залежать від мотиваційного, статусного, культурного, управлінського регуляторів.

Дія цього механізму перетворює розвиток економіки на соціальний процес, який розглядають у вертикальному та горизонтальному ракурсах.

Вертикальний ракурс реалізується стосовно різних рівнів територіальної структури суспільства (країна, регіон, область, місто, район), організаційної структури виробництва (відомство, об'єднання, підприємство, підрозділ). На кожному з них функціонують специфічні соціально-економічні групи, що здійснюють особливі види діяльності.

Горизонтальний ракурс виявляє себе через горизонтальні соціально-економічні взаємодії:

— у межах певного регіону, області, району (міста), між підприємствами й організаціями конкретних галузей виробництва;

— між різними соціально-демографічними і професійними групами, що займаються економічною діяльністю — робітниками, інженерами, підприємцями, менеджерами, селянами як у межах конкретної господарюючої одиниці, так і в ширших соціально-економічних сферах;

— між різними регіонами, областями, містами, галузями виробництва, соціально-демографічними і професійними групами країни.

Соціальний механізм, передаючи імпульси дії та розвитку зі сфери соціальних відносин в економічну й навпаки, створює соціальні умови для ефективного використання ресурсів виробництва (природних, фінансових, людських та ін.). Передавання цих імпульсів здійснюється через творчу активність соціальних груп, які діють у системі економічних та соціальних відносин, мають певне становище в соціальній структурі суспільства.

Існування будь-якої системи передбачає впорядковану взаємодію суб'єктів господарської діяльності, галузей, соціальних груп і спільнот. Ступінь та особливості цієї впорядкованості визначають господарський устрій суспільства, який є цілісною і взаємозалежною системою норм, правил, інститутів, що визначають економічну діяльність суспільства. Елементи господарської системи

визрівають або створюються завдяки цілеспрямованій діяльності економічних і політичних суб'єктів (уряду, парламенту, підприємств, об'єднань).

Цілісність господарської системи забезпечує державна економічна політика, яка:

— створює загальні межі господарювання, встановлює правила економічної поведінки, необхідні обмеження у формі законів, інших норм;

— формує або сприяє формуванню соціально-економічних інститутів, що відповідають обраному господарському порядку (відносини власності, грошова і кредитна системи, податкове законодавство тощо).

Ці правила та норми повинні відповідати принципам існуючого господарського устрою, бути адекватними обраній моделі розвитку економіки (ринкова, планово-централізована, змішана).

Аналіз поняття «соціальний механізм» висвітлив спільні для всіх соціальних механізмів риси:

1. Основна їх функція полягає в регулюванні соціальних процесів відповідно до суспільних потреб.

2. Суб'єктом соціальних механізмів є певні соціальні групи, від взаємодії яких залежать особливості їх функціонування.

3. Соціальні механізми базуються на історично сформованих структурах (соціальні інститути) — сукупності соціальних норм, культурних зразків, що визначають стійкі форми економічної поведінки.

4. Соціальні механізми формуються на основі матеріальних і духовних (досвід історії) надбань.

5. Соціальні механізми містять керовані (легко піддаються впливам), слабко чи зовсім некеровані елементи, що мають вікову традицію (наприклад, демографічні процеси). Механізми, що регулюють їх, є надто інерційними і стійкими, оскільки норми і цінності, що регулюють демографічні відносини, змінюються протягом багатьох десятиліть.

6. Системність соціального механізму виявляється в наявності зовнішніх функціональних зв'язків із суспільством та внутрішніх зв'язків між елементами, що його утворюють.

Поняття «соціальний механізм розвитку економіки» конкретизується у процесі розгляду такої важливої категорії економічної соціології, як «економічна поведінка».

Економічна поведінка — система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) та зорієнтованих на одержання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їх обігу.

Вона є своєрідною соціальною субстанцією усіх процесів господарського життя суспільства, оскільки основою обороту економічних цінностей (благ, послуг, інформації) є численні, різноманітні за змістом індивідуальні, групові та масові акти поведінки людей з метою задоволення своїх потреб.

Особи, що виступають на ринку, формуються у конкретних і здебільшого подібних соціально-економічних умовах і тому виявляють здатність до типових

форм поведінки. Всі соціальні суб'єкти, включені в економічну сферу, відрізняють коштовні речі від некоштовних; незважаючи на власні погляди, як правило, відстоюють особисті господарські інтереси; суб'єктивно оцінюють конкретні товари, але ці оцінки завжди пов'язані з об'єктивно існуючими цінами; здатні певною мірою передбачати, де їх очікує ймовірна вигода, а де — збитки; прагнуть, залежно від умов і здібностей, великих вигод, намагаються запобігти збиткам; здатні помилятися у розрахунках і діях.

Економічна поведінка як соціальний феномен є предметом вивчення як економічної науки, так і соціології, яка акцентує свою увагу на чинниках, умовах, соціальних інститутах, ситуаціях, а також на соціальних суб'єктах, що реалізують свої конкретні економічні інтереси. Тобто у полі зору соціології перебувають моделі соціальної поведінки щодо максимізації результатів і мінімізації витрат, а також соціокультурні інститути, що уможливлюють чи обмежують раціональне використання економічних ресурсів (особистісних, технологічних, організаційних, фінансових, інформаційних). Отже, очікуваним результатом економічної поведінки є різні винагороди за дії, пов'язані з використанням і комбінацією економічних ресурсів.

Основою соціальної поведінки економічного типу є система норм і правил, закріплених юридично на державному рівні, у різних угодах між людьми, у традиціях повсякденного життя. Ці норми і правила можуть бути закріплені спеціальними законодавчими актами, у звичаєвому, природному праві, традиціях, соціальних звичках, стереотипах. Однак усі вони визначають порядок і допустимі межі соціальної поведінки суб'єктів, що прагнуть вигод.

Універсальною мотивацією суб'єктів економічної поведінки є формула: максимум винагороди за мінімум витрат. Однак цілком реалізувати цю формулу неможливо, нерідко діяльність приводить до непередбачених результатів. До того ж суб'єкти економічної поведінки діють у певній системі обмежень (лімітів), що вносить істотні корективи в їх плани і наміри.

Параметри економічної поведінки залежать від різних факторів, насамперед від задіяних економічних ресурсів. Тому існує кілька її класифікацій. Однією з найпоширеніших є класифікація, в основі якої — різні фази відтворювального циклу, відповідно до яких виділяють дистрибутивну (розподільчу), виробничу, обмінну, споживчу економічну поведінку.

1. Дистрибутивна економічна поведінка. Розглядає ринок як нескінченний процес перерозподілу величезної маси економічних ресурсів у сфері обміну та обігу, де безліч суб'єктів перманентно набувають і втрачають право контролю над певними благами. Дистрибутивні моделі демонструють різноманітні варіанти доступу до економічних ресурсів, контролю над ними. Залежно від ступеня доступу до ресурсів, контролю за одержанням вигоди від їх обороту виділяють господарську, агентську, функціональну моделі дистрибутивної поведінки. Господарська модель характеризує економічну поведінку суб'єктів, що є власниками економічних ресурсів. Агентська модель реалізується суб'єктами економічної поведінки, які за

дорученням власників забезпечують правовий, економічний та організаційний контроль над діями осіб, що мають доступ до об'єкта чужої власності. Функціональна модель властива суб'єктам, які використовують і отримують вигоду з економічних ресурсів, що належать іншим особам. Найтиповіші моделі дистрибутивної поведінки властиві особам, зайнятим за наймом, орендарям. Очевидно, що перелік названих моделей дистрибутивної поведінки не є вичерпним.

2. Виробнича поведінка. Пов'язана з нагромадженням, концентрацією матеріальних, технологічних, інтелектуальних, організаційних та інших ресурсів, поєднанням і комбінуванням з метою одержання конкретних благ і прибутку (доходу) від їх обігу на ринку.

3. Обмінна поведінка. Забезпечує рух різноманітних економічних благ (товарів, послуг, інформації) на ринку на основі обліку та порівняння їх цінностей.

4. Споживча поведінка. Забезпечує вилучення економічних благ з товарного обігу і присвоєння їх з метою задоволення потреб людини. Фаза споживання властива більшості суб'єктів економічної поведінки, що використовують ресурси.

Спонукальною основою економічної поведінки людини є потреби — об'єктивно зумовлені суспільними відносинами свідомі наміри людини (груп людей) досягти кращих умов життя. Потреба є чимось більшим, ніж мета; вона — установка на дію, підтверджений мотивами та стимулами намір, напрям дії. На основі потреб формується економічна свідомість.

Економічна свідомість — погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін.

Взаємодія економічної свідомості, яка є внутрішнім чинником економічної діяльності, із зовнішніми чинниками (інституціалізованими формами економіки) складає соціальний механізм економічної діяльності та поведінки. Економічна свідомість базується на систематизованих наукових знаннях, заснованих на свідомому використанні соціально-економічних законів. З економічною свідомістю тісно пов'язане економічне мислення.

Економічне мислення — погляди та уявлення, породжені практичним досвідом людей, їх участю в економічній діяльності тощо.

Ґрунтується воно на економічній практиці, будучи явищем нижчого рівня порівняно з теоретичною свідомістю. Якщо економічна свідомість пов'язана з пізнанням функціонування і розвитку соціально-економічних законів, то економічне мислення — із включенням людини в соціально-економічну практику. Це дає змогу розглядати економічне мислення як форму економічної свідомості в конкретній суспільній ситуації. Відповідно відсталість і нерозвиненість економічної свідомості зумовлює суперечливість економічного мислення, яке сприймає динаміку економічних відносин переважно емоційно.

У процесі пізнання реальних причин, корінних стимулів економічної діяльності й економічної поведінки людей використовують категорію «економічний інтерес».

Економічний інтерес — усвідомлена економічна потреба людини, груп, спільнот, об'єктивні спонукальні мотиви їх економічної діяльності.

Визначається він місцем людини в економічній системі, еволюцією відносин економічної власності, сприяючи узгодженню взаємодії індивідів, груп, верств. Економічні інтереси, відображаючи роль конкретних суб'єктів у системі суспільного поділу праці, є об'єктивними, належать реальним суб'єктам, що вступають у відносини між собою. Їх структура настільки різноманітна, наскільки різноманітні суб'єкти господарських зв'язків. Вони змінюються із зміною ролі їх носіїв у суспільному поділі праці, стають рушійною силою суспільного розвитку економічних відносин. У взаємодії між собою, особливо щодо розподілу і споживання економічних ресурсів, суб'єкти дбають передусім про власні економічні інтереси, задовольняють свої потреби. Це є однією з передумов їх економічної поведінки.

Оскільки людині, спільноті властиве прагнення до задоволення зростаючих матеріальних потреб, це дає змогу прогнозувати їх економічну поведінку, на яку також впливають вічні загальнолюдські цінності, ментальність тощо. Адже насправді люди не настільки раціональні, їх вибору властивий і емоційний аспект.

У суспільстві, що перебуває на стадії трансформації, постійно відбувається інституціалізація економічних поглядів, утвердження економічних ролей і норм поведінки. Це пов'язано з утворенням нових організаційних структур, посад. Наприклад, у середині 90-х років в Україні з'явилися нові економічні ролі, натомість відійшло багато колишніх.

Економічні соціальні ролі — виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі економічних відносин, пануванням певного типу економічних відносин.

Вони залежать від системи власності, методів управління економікою, умовами економічної мобільності тощо. Аналіз економічних ролей різних соціальних суб'єктів потребує з'ясування категорії «економічна активність».

Економічна активність — вияв індивідуальності, самореалізації особистості у сфері виробництва обміну та споживання, рівень її економічної взаємодії із зовнішнім середовищем.

Економічна соціологія послуговується і загальнонауковими категоріями, використовуючи їх як засіб опису економічної та соціальної сфер, соціального механізму розвитку економіки. Однією з них є категорія «власність», оскільки соціально-економічною основою функціонування будь-якої економічної системи є відносини власності.

Власність — соціологічна категорія, яка охоплює низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних тощо), які прямо та опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ.

Власність є комплексом відносин, багатомірним і багатоступеневим явищем, яке формує соціально-політичну структуру суспільства. Розрізняють соціальні,

політичні, морально-психологічні та ідеологічні аспекти власності. Соціальний аспект її розкриває процес утворення і розвитку класів, взаємодію між ними залежно від відношення до засобів виробництва, способів отримання певної частки суспільного багатства. Реалізується він у взаємодії «людина—людина». Власність у юридичному трактуванні відтворюється системою зв'язків «людина—річ», відображаючи майнові відносини, свідомі, вольові взаємозв'язки юридичних і фізичних осіб щодо привласнення благ.

Складовими власності є відносини володіння, розпоряджання і користування. Володіння характеризує належність об'єкта власності конкретному суб'єкту, фактичне панування суб'єкта над об'єктом власності. Розпоряджання — це здійснюване власником або делеговане ним іншим економічним суб'єктам право прийняття управлінських рішень з приводу функціонування і реалізації об'єкта власності. Користування (використання) — процес виробничого застосування і споживання корисних властивостей об'єкта власності, створених за його участю благ.

Беручи за основу особливості відносин власності, розрізняють такі її форми: індивідуальну, колективну та державну власність. Носіями індивідуальної власності є індивіди, домашні (сімейні) господарства. Колективна власність реалізується через діяльність корпорацій, кооперативів, трудових колективів, релігійних і громадських об'єднань, організацій. Серед державних суб'єктів власності розрізняють загальнодержавні, територіально-регіональні (комунально-муніципальні служби тощо), галузеві (міністерства та відомства). Об'єктами державної власності є засоби виробництва, земля, її надра, рослинний і тваринний світ, робоча сила та результати її діяльності — предмети матеріальної та духовної культури, цінні папери, гроші тощо. Визначальними серед них є засоби виробництва. Саме власність на засоби виробництва характеризує сутність відносин власності.

Функціонування, пріоритетність певних форм, видів власності пов'язані з економічною політикою держави, яка встановлює певний господарський порядок, визначає економічні, правові, морально-психологічні межі його функціонування, постійно здійснює заходи для його підтримання, удосконалення, оновлення елементів відповідно до потреб економічної ситуації. Особливо важливою є економічна політика в суспільстві, що трансформується. Саме на такому етапі перебуває сучасне українське суспільство.

Економічна політика виконує такі функції:

1. Створення економічних, правових, політичних, морально-психологічних умов, орієнтованих на надання кожному суб'єкту (індивіду, групі, організації та ін.) реальних можливостей для раціонального господарювання.

2. Регулювання системи прийняття господарських рішень, для того щоб засоби виробництва належали ефективним власникам, здатним раціонально і прибутково їх використовувати.

3. Забезпечення стабільних, максимально передбачуваних і сприятливих макроекономічних умов для господарської діяльності.

4. Створення умов і стимулів для ощадливого використання ресурсів, виробництва якісних товарів і послуг.

5. Надання суб'єктам господарської діяльності інформації, забезпечення їм можливостей щодо одержання інформації, необхідної для складання і реалізації господарських програм і планів.

6. Реалізація раціональної політики доходів, спрямованої на подолання соціально-майнової диференціації за допомогою прогресивного оподатковування, забезпечення достатньої платоспроможності всіх верств і груп населення.

Отже, економічна соціологія як специфічна галузь соціологічного знання забезпечує цілісне вивчення економіки як складної системи, у якій функціонують соціальні суб'єкти економічної діяльності, від поведінки яких залежать кінцеві результати економічного розвитку. Активність соціальних суб'єктів залежить від стану і регулятивних можливостей економічної культури; місця і ролі соціальних груп у структурі економічних зв'язків; динаміки їх переміщення й ієрархії цієї структури; здатності специфічних соціальних механізмів регулювати економічні відносини.

Змістовий модуль 13. Соціологія праці та управління.

Соціологія праці та управління - одна із спеціальних соціологічних теорій, предметом вивчення якої є соціальні аспекти праці, тобто людський фактор, його функціонування в процесі праці. Однак цей підхід є дуже загальним, бо проблеми праці вивчає і багато інших наук, (наприклад, філософія, історія, політекономія, психологія, фізіологія, ергономіка і т.д.) у тому числі й соціологічні.
Що ж безпосередньо включає зміст поняття «соціологія праці та управління», яка її проблематика?
Об'єктом соціології праці та управління є праця як суспільно значуще явище, як процес реалізації, а водночас і відтворення здібностей, знань та умінь особи, як вид соціальної діяльності.

Праця - цілеспрямована діяльність людей, в результаті якої створюються матеріальні і духовні блага. Соціологія розглядає працю як основну форму життєдіяльності людського суспільства, основну умову його буття.

Соціальна сутність праці: праця є способом освоєння природи людиною, оскільки праця - процес, який відбувається між людиною і природою, у якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює та контролює обмін речовин між собою та природою; праця є засобом формування і розвитку особистості, оскільки людина, впливаючи на природу, використовуючи її для задоволення своїх потреб, змінює й свою власну природу, розвиває здібності та нахили, формує себе як особистість; праця є визначальним чинником формування соціальної структури суспільства, оскільки люди у процесі трудової діяльності

об 'єднуються, утворюючи певні соціально-професійні, соціально-психологічні та інші групи.

Ставлення до праці - усвідомлення значення праці як індивідуальної та суспільної цінності (цінність - це усвідомлення людьми значущості певного об 'єкта).

Змістовність праці:

Мета - усвідомлений образ очікуваного результату трудової діяльності, ідеальний план дій.

Стимули до праці - зовнішні фактори, які спонукають до праці.

Мотиви праці - внутрішні спонуки пов'язані з ціннісними установками, етичною орієнтацією діяльності.

Соціологія праці та управління оперує такими категоріями:

- Процес праці - включає в себе: доцільну діяльність людини (сама праця), предмет праці, тобто те, на що спрямована діяльність, знаряддя виробництва, якими людина впливає на предмет праці.
- Організація праці - форми, способи і порядок поєднання живої і предметної праці.
- Умови праці - сукупність соціально-економічних, санітарно-гігієнічних організаційних та соціально-побутових чинників, які впливають на працездатність і здоров 'я працівника. Умови праці можуть бути нормальні і шкідливі. За нормальних умов праця не шкодить здоров 'ю людини. Шкідливі умови праці небезпечні для здоров 'я людини і нерідко ставить під загрозу саме людське життя.
- Зміст праці - узагальнена характеристика процесу праці. Основними елементами змістовності праці, якщо її розуміти як соціально-психологічну структуру трудової діяльності, є: мета, стимули до праці, ставлення до праці, мотиви праці, цінності і ціннісні орієнтації.
- Трудовий колектив - це добровільне соціально-політичне і економічне об'єднання людей для спільних дій заради досягнення особистісно-цінних і суспільно-корисних цілей, які пов'язані єдністю інтересів, оформленні структурно і мають органи управління, дисципліни і відповідності. Трудовий колектив - найважливіша характеристика суспільної праці, його слід розглядати як соціальну організацію і як соціальну спільноту.

Соціологія праці та управління - це галузь соціології, спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку, трудовий колектив як специфічну соціальну підсистему суспільства, його соціальні інститути, а також соціальні спільності в сфері праці, соціально-трудові відносини і процеси та закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на них.

Наведене визначення виділяє щодо соціології праці (перша частина) чотири ключові елементи, які вивчає соціологія взагалі:

соціальні спільності, тобто різні соціальні групи (суб 'єкти праці), які беруть участь у трудовій діяльності, а саме: підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники та ін:

соціальні інститути в сфері праці, тобто історично сформовані специфічні форми спільної діяльності людей, а саме: праця, трудова діяльність та поведінка, трудовий колектив та ін.:

соціально-трудові відносини, тобто відносини рівності та нерівності між працівниками та соціальними групами;

соціально-трудові процеси, тобто процеси, що відбуваються безпосередньо в трудових колективах, у процесі праці і пов 'язані з функціонуванням та зміною станів соціальних груп, окремих працівників, пов 'язаних з їх трудовою діяльністю.

Щодо другої частини визначення, то тут слід зазначити таке.

Взагалі, спеціалісти-соціологи виділяють окремо дві теорії середнього рівня: *соціологію праці*, що вивчає соціальні спільності, відносини, інститути, процеси у сфері праці, і *соціологію управління*, що концентрує увагу безпосередньо на закономірностях, формах і методах впливу на них, їх регулюванні.

Коли ж йдеться про майбутніх фахівців, що вивчають соціологію праці й управління як науку «непрофільну», то можна «поєднати» предмети вивчення соціології праці і соціології у правління, бо якщо перша вивчає соціально-трудові процеси і відносини, то друга - управління ними.

Предмет науки «поєднує» п'ять складових: соціальні верстви, соціальні інститути в сфері праці, соціально-трудові відносини, соціально-трудові процеси, соціальне управління ними. Проілюструємо визначені аспекти соціології праці та управління, пов'язавши їх з найактуальнішими проблемами сьогодення, що вивчає дана наука.

Суб 'єкти праці - це соціальні верстви працівників, які беруть участь у трудовій діяльності (підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники тощо) і різняться своїм соціальним станом, положенням у трудових колективах. Вони мають різну кваліфікацію, досвід, соціальне становище, рівень і канали здобуття прибутків, нарешті, інтереси, які не завжди збігаються.

Отже, соціологія праці та управління вивчає багато різних проблем, передусім співвідношення соціальних і професійних груп, джерела формування соціальних відмінностей у трудових колективах (тобто, чому є підприємці, управлінці і робітники, які ж до того можуть стати безробітними).

Нарешті, вона вивчає специфічні соціальні інтереси соціальних груп, необхідних для організації ефективного розвитку колективів, попередження чи вирішення конфліктів у них.

Трудовий колектив як соціальна спільнота є елементом соціальної структури суспільства, і йому притаманний розподіл на групи, підструктури:

функціональна, яка відображає ступінь соціальної і виробничої активності членів колективу (ступінь їх участі в управлінні виробництвам та інш.);

професійно-кваліфікаційна, яка відображає поділ робітників залежно від виконання ними в процесі виробництва функцій (робітники, службовці і т. д);

соціально-демографічна, яка формується залежно від статево-вікових характеристик робітників, рівня їх освіти, сімейного стану, національності і т. п;

соціально-психологічна, згідно якої розрізняють робітників за специфікою притаманних їм цінностей, установок, мотивів трудової діяльності.

Трудовий колектив як соціальна організація є різновидом соціального інституту, і йому притаманна управлінська ієрархія, характерні ознаки.

Соціально-трудові відносини це відносини, які складаються на виробництві між представниками різних соціальних спільностей. Цей тип відносин, на відміну від відносин функціональних, пов'язаних з поділом і кооперацією праці, актуалізується як відносини рівності та нерівності між працівниками та соціальними групами (підприємцями і робітниками та ін.).

Зайнятість - діяльність людини, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Безробіття - соціальне явище, зумовлене низькими темпами економічного зростання, змінами у структурі економіки (наприклад, падіння традиційних галузей працемісткої промисловості), а також кількісним зростанням потенційної робочої сили.

Щодо **соціально-трудових процесів,** то тут соціологія праці та управління має справу із багатьма різновидами змін, які відбуваються в соціально-трудовому стані робітників і колективів: адаптацією, тобто пристосуванням до виробничого середовища; співробітництвом, суперництвом, конфліктами та ін.

Найбільш характерний та цікавий приклад - роль соціології праці та управління у виробленні теорії трудових конфліктів та практичних рекомендацій щодо їх вирішення. На жаль, ці можливості соціології нині недостатньо використовуються.

Проте вже сьогодні очевидно, що причини страйків, які відбуваються в Україні, не можна зводити лише до економічних (тут і погані умови праці, незадоволеність нерівністю у прибутках, що має місце між керівництвом підприємства та робітниками, та ін.).

До страйків призводять не тільки ті чи інші конкретні причини, а й чимало внутрішніх та зовнішніх приводів, так би мовити «чинників провокування» страйків: невиконання керівництвом своїх обіцянок, загальна дестабілізація ситуації в суспільстві тощо. Отже, проблеми виникнення та вирішення соціальних конфліктів на виробництві це, безумовно, проблеми, які повинна досліджувати соціологія праці та управління.

Навряд чи доцільно говорити про те, наскільки велике значення має вивчення соціологією праці та управління соціальних інститутів у сфері праці. Зрозуміло, що праця як соціальний інститут, специфічна (форма сумісної діяльності людей є не тільки методом, процесом здобування засобів існування людьми, а й визначає специфіку практично всіх соціальних, економічних та інших процесів у суспільстві, навіть суспільний ладу державі.

Такий соціальний інститут суспільства, як трудовий колектив, не тільки поєднує людей для сумісного виробництва товарів та послуг, а й є практично єдиною у суспільстві формою узгодження, поєднання індивідуальних, групових, суспільних інтересів людей, найважливішою формою соціалізації особистості.

Нарешті, декілька слів про соціальне управління соціально-трудовими відносинами і процесами.

Сутність соціального управління в трудовому колективі реалізується в функціях таких напрямів:

- сформування й оптимізація соціальної організації колективу та вдосконалення його соціальної структури;
- створення умов для здійснення працівниками своїх соціальнім і політичних прав та задоволення їхніх потенціальних і духовних благ;
- виховання і розвиток соціально значущих якостей працівника;
- дослідження стану соціально-трудових відносин і проявів виявлення соціальних резервів творчого комплексу і прогнозування на їх базі подальшого його оптимального розвитку.

Будучи найбільш загальним підходом до управління суспільством, економікою (формування критеріїв та показників соціального розвитку, виділення соціальних проблем, які виникають у процесі розвитку, розроблення і застосування ефективних методів їх вирішення) , соціологія праці та управління вивчає методологічні та методичні аспекти вирішення таких проблем:

- ✓ вироблення, прийняття і реалізація управлінських рішень;
- ✓ використання різноманітної інформації в процесі управління;
- ✓ певних методів та стилів керівництва;
- ✓ ефективність самоврядування і виробничої демократії та ін.

Зв'язок соціології праці та управління з іншими науками про працю.

Вивчення закономірностей трудової діяльності людини з урахуванням того важливого місця, що займає у суспільстві праця, свідчить, що багатосторонність різних аспектів її впливу на життя людей є предметом ряду наук як несоціологічного, так і соціологічного профілю.

Зв'язок соціології праці та управління з іншими науками:

з не соціологічними науками:

Економіка праці. Трудове право. Інженерна психологія. Наукова організація праці. Фізіологія праці. Психологія праці. Гігієна праці. Ергономіка. Статистика праці. Економічна психологія. Економічна теорія. Філософія праці. Історія. Антропометрія. Технічна естетика. Педагогіка праці, Медицина праці, Демографія. Охорона праці. Промислова токсикологія.

з соціологічними науками:

Соціологія трудового колективу. Економічна соціологія. Соціологія професій. Соціологія організацій. Соціологія міста. Аграрна соціологія. Промислова соціологія. Соціальне планування. Соціологія освіти. Заводська соціологія.

Соціологія менеджменту. Соціологія бізнесу. Соціологія особистості. Соціологія споживання. Соціологія середовища. Соціологія повсякденного життя. Соціологія зайнятості. Соціологія побуту.

Праця - основа функціонування та розвитку суспільства; вона є фундаментом, на якому ґрунтуються соціальні процеси, формуються соціальні відносини.
В процесі праці змінюється становище, формується соціальний та професійний портрет особистості.

Економіка праці - наука, що вивчає механізми дії економічних закономірностей у галузі організації праці, ефективності її використання, відтворення та розподілу робочої сили. Вона розробляє теоретичні основи вдосконалення організації та оплати праці, методи найефективнішого і раціонального використання трудових ресурсів.

При порівнянні предметів соціології і економіки праці очевидно, що перша вивчає, наприклад, найбільш загальні мотиви праці, сукупність таких мотивів, що включають не лише матеріальні, а й інші. Водночас економіка праці вивчає трудові витрати на усіх стадіях виробничого циклу, встановлює найприйнятніші й ефективні принципи га форми оплати праці.

Трудове право визначає правовий аспект соціально-трудових та функціональних відносин між працівниками та колективами, регламентує порядок прийому на роботу, переведення та звільнення робітників і службовців, тривалість робочого часу, розміри і форми оплати праці, міри стягнень за порушення трудової дисципліни, правил охорони праці та ін. Якщо соціологія праці вивчає міри контролю, але соціального, а саме: механізмів регулювання діяльності робітників через соціальні норми та цінності, які прийняті в суспільстві, то трудове право розглядає їх через призму адміністративного контролю, який ґрунтується на нормах праці, закріплених у юридичних документах, законах, постановах уряду тощо.

Інженерна психологія це галузь психології, що вивчає процеси інформаційної взаємодії між людиною і різноманітними технічними засобами, причому її насамперед цікавлять проблеми ефективного проектування й експлуатації систем «людина-машина». Інженерна психологія тісно пов'язана з ергономікою, науковою організацією праці, технічною естетикою і докладає зусиль до проектування такої техніки і устаткування, які б враховували можливості, недоліки та особливості людини.

Можна розглянути і предмети інших несоціологічних наук, які вивчають працю:

наукової організації праці (розробляє міри комплексного проектування оптимальних трудових процесів з урахуванням технічних, економічних, психофізіологічних, правових і соціальних критеріїв);

фізіології та психології праці (вивчає ті психофізіологічні зміни, які виникають в організмі людини під впливом певних простих чинників праці, наприклад фізичних чи нервових навантажень);

санітарії та гігієни праці (вивчає й оцінює чинники, пов'язані з робочим місцем і які можуть призводити до захворювань, погіршення здоров'я, зниження трудової активності).

Всі вищенаведені науки вивчають проблеми взаємозв'язку людини з природою в процесі праці. Але є й інша складова трудової діяльності: взаємозв'язок людини з людиною, який вивчає ряд соціальних і гуманітарних дисциплін.

Розглянемо ті, які належать до наук соціологічного профілю, не аналізуючи економічні, філософські, правові, педагогічні та інші галузі знання, що також торкаються проблем праці.

Маємо справу з досить невідпрацьованою проблемою розподілу предметів галузевих соціологій, тобто соціологічних теорій середнього рівня, що так чи інакше торкаються проблем праці. Ця проблема нині настільки загострена, що у виданих останніми роками у країнах СНД (Росії, Україні, Білорусії) словниках і довідниках переплутані визначення предметів таких наук, як соціологія праці, соціологія управління, економічна соціологія, індустріальна соціологія, промислова соціологія, заводська соціологія, соціологія колективів та ін.

Справа не в термінології. Зазначені науки дійсно існують, певною мірою стикуються з предметом соціології праці й управління. Тому їх коротка характеристика необхідна, щоб скласти уяву про те, які проблеми розглядаються в межах ряду інших суміжних соціологічних дисциплін, де можна знайти відповідні, потрібні спеціалісту матеріали, інформацію.

Індустріальна соціологія - це практично та ж соціологія праці й управління, але називається так за традиціями західної соціології. Вона також вивчає соціальні проблеми праці, соціально-трудові відносини, процеси, проблеми управління ними.

Промислова соціологія - одна із складових частин соціології праці й управління, яка вивчає відповідні проблеми у такій специфічній сфері матеріального виробництва, як промисловість (таким же чином соціологія села, сільського виробництва вивчає відповідні проблеми села).

Соціологія організацій вивчає ієрархічну структуру управління виробництвом, формальну і неформальну організацію підприємства, систему влади і підпорядкування, особистісні та безособистісні чинники організації праці.

Соціологія трудового колективу вивчає широке коло питань, що відбивають закономірності сумісної трудової діяльності людей, функції, цілі та структуру трудових колективів як найважливіших економічних, соціальних і політичних осередків суспільства.

Соціологія професій виділяє свій предмету сфері суспільного поділу праці, вивчаючи проблеми специфіки різноманітних професій та їх соціального змісту, престижності певних видів діяльності людей у тому чи іншому суспільстві, ціннісні орієнтації молоді.

Таким чином, усі наведені та деякі інші суміжні соціологічні теорії (соціологія освіти, особистості, соціальне планування) знаходяться із соціологією праці й управління у таких стосунках, що остання практично покриває предмети окремих

галузевих соціологи. Тобто, коли йдеться про соціологію праці й управління, то можна говорити, що вона досліджує найважливіші процеси, які відбуваються в промисловості і на селі, вивчає проблеми організацій та колективів, професій і освіти, особистості тощо. Водночас вона вивчає найбільш загальні з даних проблем, у їх взаємозв'язку з іншими важливими проблемами соціології праці й управління.

Змістовий модуль 14. Етносоціологія.

Кожна людина ідентифікує свою належність до певної спільноти. Етнічна самоідентифікація є однією з її базових ідентифікаційних практик. Почуття етнічної спільності у давніх суспільствах було першим у розмежуванні на «своїх» і «чужих». Етнічне самовизначення людини є значно суттєвішим за усвідомлення територіальної відокремленості. В етнічності відображаються особливості соціальних практик, культурної спадщини тощо. Феномен етнічного, національного вивчають етнографія, соціальна антропологія, історія, філософія, політологія та ін. У просторі соціологічної науки проблемами етнічного та національного займається етносоціологія.

Етносоціологія *(грец. ethnos — плем'я, народ) — галузь соціології, що досліджує суть і функції різних етнічних спільнот (рід, плем'я, народність, нація) з метою з'ясування загальних закономірностей їх взаємодії та вироблення механізмів включення в існуючу систему соціальних відносин.*

Як наукова дисципліна, вона існує на стику соціології, етнографії та історії. Предмет її — взаємозв'язок загальних соціальних явищ і процесів з явищами та процесами етнічними. Об'єкт — особливості етнічних виявів соціального.

До найважливіших проблем, які вона досліджує, належать:

— етнічна зумовленість характерних рис культури та побуту соціальних спільнот;

— етнічні впливи на формування ціннісних орієнтацій;

— зв'язок національних чинників із особливостями соціальної структури, міграційної і трудової мобільності, урбанізації тощо;

— соціальна детермінованість національної самосвідомості, міжнаціональних відносин;

— сутність міжнаціональних конфліктів;

— етномовні процеси (білінгвізм тощо).

Етносоціологія зосереджується на вивченні етнічної специфіки загальних соціальних явищ, дослідженні етнічних проблем — національної самосвідомості, мови, звичаїв та інших елементів культури.

В Україні як окрема дисципліна вона почала формуватися на межі 50—60-х років XX ст. Однак її засади були закладені раніше, сформувавшись у лоні етнографії, історії, фольклористики та інших наук, які цікавилися особливостями національної культури, традиціями народу.

В українських землях, що перебували на той час під владою Російської та Австро-Угорської імперій, свідоме зацікавлення народними традиціями та фольклором почалось за часів розквіту романтизму (перша третина XIX ст.).

Саме на тоді випала діяльність видатних учених та збирачів фольклору І. Срезневського, М. Максимовича, М. Костомарова, В. Гнатюка, Ф. Колесси та ін. Етнографічні описи та роздуми про національні особливості історичної долі українського народу почали вписувати у формат викладання суспільних дисциплін. Подальший розвиток суто етнографічних досліджень (наприклад, діяльність Відділення етнографії при Російському географічному товаристві) давав багатий матеріал для наукових узагальнень у цій галузі.

Не залишилась осторонь цього процесу і соціологічна наука. Стараннями Максима Ковалевського (1851—1916) (робота Російської вищої школи суспільних наук у Парижі), а згодом М. Грушевського, який створив Український соціологічний інститут у Відні, етнографічні дослідження тогочасного та минулого становища українського народу набули системного характеру. Помітне місце посідали вони і в діяльності Всеукраїнської академії наук. Наприклад, функціонування Кабінету примітивної культури при науково-дослідній кафедрі історії України, як і видання друкованого органу цього наукового підрозділу — «Первісне громадянство», цілком відповідали тогочасним стандартам етнографічних та етносоціологічних досліджень.

Щоправда, згодом і до кінця 50-х років XX ст., вивчення етнографічних і національних аспектів суспільного життя було унеможливлене у зв'язку із загрозами бути звинуваченим у «буржуазному націоналізмі». Тому проблеми, які досліджує етносоціологія (феномен етносу, нації тощо), в Україні значилися як «ризиковані».

Певні зміни у ставленні до етносоціології, як і щодо можливості досліджень етнічних аспектів соціального, відбулися у другій половині 60-х років. Безумовно, і тоді наукові пошуки не могли бути очищеними від ідеологічних нашарувань, зосереджувалися насамперед на «національних особливостях соціалізму», «поліетнічності в умовах соціалізму» тощо. Останньою проблемою переймалося навіть вище партійне керівництво колишнього СРСР (окремий розділ доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС).

Радянська наука етносоціологічні проблеми розглядала здебільшого на межі між соціологією та етнографією, історією тощо. Помітну роль у становленні проблематики етносоціології відіграла діяльність Інституту етнографії АН СРСР, особливо з середини 60-х років, коли його очолив видатний етнолог Юліан Бромлей

(нар. у 1921 р.).

У пострадянський час етносоціологія здебільшого переймалася соціальним розвитком етнічних груп у процесі трансформації політичного, економічного і соціального середовища.

Класичним зарубіжним дослідженням з етносоціології вважають працю Ф. Знанецького та У. Томаса «Польський селянин в Європі та Америці», видану в 20-ті роки XX ст. Але принциповий інтерес до проблеми етнічності, національності зафіксований у 50— 60-ті роки, що пов'язувалося з активним розпадом колоніальних володінь європейських держав в Африці та Азії, посиленням еміграційних хвиль з країн «третього світу» до Європи та Сполучених Штатів Америки.
Тамтешні дослідження зосереджувалися на міжгрупових взаєминах, соціально-психологічних проблемах міжнаціональних конфліктів, етнічній дискримінації тощо.

Як і кожна молода наукова галузь, етносоціологія особливу увагу зосереджує на з'ясуванні сутності й специфіки наукового апарату, базових понять («етнос», «народність», «нація» тощо), формуванні методології досліджень. У цьому процесі конкурують різні концептуальні підходи, розмаїття яких ілюструє багатогранність предмета дослідження. Особливо це стосується одного з базових понять — «етнос», тлумачення якого є своєрідним ключем до розгляду всіх інших.

Найпоширенішими є так звані примордіалістські концепції, що поділяють думку про первинний (примордиальний) характер етносу, які окреслюють два основні підходи до сутності етнічності як суспільного явища.

Соціобіологічний підхід.

Описує етнос з еволюційно-генетичних позицій (як «поширену форму родинного відбору та зв'язку»). Його прибічники підкреслюють глибоку емоційність взаємозв'язків у людських групах, а також конче необхідне для людини переживання її належності до певної спільноти. Одним з яскравих представників цього підходу є російський історик Лев Гумільов (1912—1992), який стверджував, що етнос є природною формою існування людини. Розбіжності між окремими етносами коріняться не стільки в культурі чи соціальній структурі, скільки у формах стереотипізованої поведінки, яка є вищою формою адаптації людини до ландшафту. Саме ландшафт як природна «сцена», де розгортається «драма етносу» (накопичення і витрачання «живої енергії», пассіонарності — пристрасті) — головний елемент розвитку кожного народу, кожного етносу.

Як соціобіологічне утворення, етнос підкорений природним ритмам життя. Він долає всі стадії розвитку живого організму: народжується у полум'ї «пасіонарного поштовху»; переживає різкий злет свого розвитку, зовнішньої експансії; проходить акмаційну фазу («фазу перегріву»); старіє, переживаючи разом з тим цивілізаційний сплеск, і переходить до старечого животіння, поки не згине зовсім або не відродиться у полум'ї чергового «пасіонарного поштовху». Цикл існування окремого етносу охоплює 1300—1500 років.

Явище «пасіонарності», за Гумільовим, виникає під впливом космічного випромінювання, що спричиняє процеси мутагенезу на уражених територіях. Внаслідок мікромутацій у певної кількості представників даного етносу виникає своєрідний «ген пасіонарності», що має прихований (рецесивний) характер. Пасіонарії «живляться» розлитою у ландшафтах існування етносу енергією, акумулюють, виявляють підвищену активність, прагнення діяти. Надлишок енергії вони спрямовують на подолання інерції традиційних стереотипів, норм, систем цінностей. Пасіонарії стимулюють активність інших представників етносу. Водночас пасіонарність через свою рецесивність і різке зниження в осіб, які потрапили під її вплив, інстинкту самозбереження, здатна згасати. Етногенез Гумільов розглядав як процес поступової втрати системою пасіонарності.
Еволюційно-історичний підхід

Пов'язує етнос, етнічність не з біологічними аспектами існування, а з певним соціально-історичним контекстом. Етноси відмінні один від одного не стільки біологічно, скільки культурою, мовою, системами ідентичностей тощо.

У вітчизняній літературі довго чи не єдиною побутувала історично-стадіальна типологія етнічних спільнот. Згідно з нею кожній стадії розвитку суспільства відповідала окрема стадія розвитку етнічності. Загалом етнічна стадіальність розглядалася в такій послідовності: плем'я — народність — нація. Розвиток етнічних груп трактувався як поступова еволюція, ускладнення культурних і соціальних рис великих людських спільностей. Відповідно існування етносів у формі племені вважалось особливістю архаїчних суспільств. Етнічна самосвідомість виростала з уявлення про спільність походження одноплемінників від єдиного першопредка. Народність тлумачилася як розвинутіша форма етнічного об'єднання, бо, крім спільного походження, вона характеризувалася територіальною, культурною та мовною спільністю її представників. Формування та існування народності пов'язують із суспільствами докапіталістичної стадії розвитку. Становлення капіталістичної формації зумовило формування нового типу етнічності — нації.

Загальноприйнятим для такого погляду є тлумачення етносу, сформульоване відомим російським дослідником Ю. Бромлеєм.

Етнос *— усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване у самоназві (етнонімі).*

Отже, згідно з еволюційно-історичним підходом, етноси характеризуються певними стійкими ознаками (мова, культура, етнічна самосвідомість, самоназва тощо), які формуються у взаємозв'язку з певними передумовами — територіальними, природними, соціально-економічними, державно-правовими та ін.

В останні десятиліття XX ст. дедалі частіше стали вести мову про національний розвиток «бездержавних» народів. До цієї групи відносять етнічні спільноти на

території Центральної та Східної Європи (більшість слов'янських народів, серед них і український), інтегруючим чинником яких є не спільність економічного розвитку, а культура та мова. У зв'язку з політичною підневільністю процес націотворення (Чехія у складі Габсбурзької імперії, Україна як складова кількох держав, народи Югославії під владою Туреччини) реалізовувався в межах «лінгвоцентризму», «боротьби за мову» тощо.

Інструментальний підхід.

Його прихильники, орієнтуючись на сучасне становище народів, пояснюють збереження етнічної ідентичності людей потребами подолання відчуження, що виникає в сучасному суспільстві у зв'язку з посиленням масової культури, зниженням традиційної системи цінностей, прагматизацією буття. Це засвідчує спробу протиставити асиміляторським поглядам (згідно з якими етнічні аспекти у сучасному суспільстві перестають відігравати визначальну роль) концепцію збереження етнічної ідентичності навіть за техногенного суспільства. Саме через етнічну ідентифікацію у людини сучасного суспільства з'являється можливість реалізувати жагу соціальної справедливості, культурної стратифікації тощо.
Конструктивістський підхід

В основу його покладено тезу, що для етнічного самовизначення замало лише безпосередніх, природних ознак — расових рис, фізіології, «уписуваності» у ландшафт. Для цього потрібні певні «доктринальні», ідеологічні конструкції, які породжуються свідомою діяльністю інтелектуальної еліти — письменників, вчених, політиків. Етнічність як почуття спільності зі своїм народом стає цілком сконструйованим поняттям (звідси — назва підходу), знаряддям досягнення вузьким колом лідерів здебільшого особистих, інколи навіть сумнівних цілей. Такий погляд уразливий для критики, оскільки історична практика свідчить здебільшого про перекручення первинних цілей лідерів національного руху в процесі реалізації їх доктрин.

Усі підходи виявляють єдність у тому, що для виокремлення етнічної групи першорядним чинником є етнічна ідентичність.

Етнічна ідентичність — *відчуття взаємної тотожності, історичної, соціальної та культурної спільності у представників однієї етнічної групи.*

Вона не є сталою на всі часи, може змінюватися, особливо за тривалих міжетнічних взаємин. У зв'язку з цим в антропології та етносоціології було запроваджено поняття «акультурація», за допомогою якого описують зміни в етнічній ідентичності, етнічному та культурному самоусвідомленні під час тривалого контакту різних за культурою груп людей. Ці зміни стосуються всіх груп, що контактують, але практика свідчить, що домінуюча культура змінюється найменше. Культурні меншини засвоюють (самостійно або під тиском обставин) основні елементи культури домінуючої групи — релігію, стереотипи поведінки,

норми тощо. Наявність цих змін є підставою для тверджень про **акультураційні** стратегії в такому середовищі.

Відповідно була сформульована концепція чотирьох головних варіантів акультураційних стратегій. Суть їх полягає в особливостях відповіді представниками етнічних спільнот на два питання:

1) Чи доцільне збереження власної культурної ідентичності?
2) Чи є необхідним розвиток стосунків з представниками інших етнічних груп?

Інтеграція (лат. integratio — поповнення, відновлення) — орієнтація на збереження етнокультурної спадщини одночасно зі встановленням широких контактів з представниками іншої культури, що сприяло б формуванню так званої «мозаїчної культури», де кожна окрема ланка зберігає свою особливість і самобутність.

Асиміляція (лат. assimilatio — уподібнення) — витіснення елементів культури меншості під тиском титульної культури та поглинання етнічних меншин культурою більшості. Інколи можлива часткова інтеграція культури меншин у простір титульної культури.

Сегрегація (лат. segregatio — відокремлення) — спроби збереження власної етнокультурної спадщини за різкого звуження контактів з представниками інших національних утворень. Фактично вона є вираженням ізоляціоністської політики. Цей термін вживається, коли йдеться про домінуючі етнічні групи; щодо політики національних меншин використовують термін сепаратизм.

Маргіналізація (лат. marginalis — межа, узбіччя) — ситуація, за якої небажання або неспроможність орієнтації на етнокультурні стереотипи більшості супроводжується в етнічній групі втратою рідної культури, мови тощо.

Здебільшого етнічна ідентичність може бути зафіксована та вивчена на рівні етнічних стереотипів.

Етнічний стереотип *(грец. stereos — твердий і typos — відбиток) — стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно визначений образ, уявлення про певний об'єкт, продукований під впливом конкретної етнічної культури, актуальний для представників окремої етнічної спільноти.*

Термін «стереотип» щодо соціальних явищ був запроваджений американським дослідником В. Ліппманом у 20-ті роки XX ст. і передбачав схематизоване, культурно зумовлене сприйняття навколишньої реальності, що дає змогу спрощувати процес світосприйняття, економлячи при цьому зусилля людини. Пізніше його почали використовувати і щодо проблемного поля етносоціології.

Вживання терміна «етнічний стереотип» можливе для окреслення уявлень, що склалися у певної етнічної спільноти стосовно іншої; при вивченні самоописів етнічної спільноти; при описі найхарактерніших рис світосприйняття етнічної спільноти. Наприклад, Ю. Бромлей твердить про існування «моделі світу» (характерної особливості бачення навколишнього простору та місця в ньому людини), властивої певній етнічній спільноті, спричиненої існуванням етнічних стереотипів.

Етнічні стереотипи спрощують сприйняття навколишнього світу для представників конкретного етносу, водночас вони допомагають етносу зберігати ідентичність, поширюватися і розвиватися у часі та просторі.

Іншою проблемою є визначення таких феноменів, як «народність» і «нація». Орієнтуючись на стадійний підхід до суспільного розвитку, тривалий час побутувала думка, що народність і нація є різними стадіями розвитку суспільства. **Народність** — *мовна, територіальна та культурна сукупність людей, яка склалася історично і передує нації.*

Народності починають формуватися одночасно з консолідацією союзів племен. Згодом формується територіальна, мовна, культурна спільність з відповідною самоназвою, але народності не ототожнюються з державами, що починають формуватися, ні територіально, ні мовно.

Нація — *особлива історична сукупність людей, що характеризується спільністю походження, мови, території, економічного становища, психічного стану та культури, що виявляються в єдиній етнічній свідомості та самосвідомості.*

Важливою ознакою нації є внутрішній державний устрій та чіткі державні кордони, у межах яких завершується їх формування.

Останнім часом стала поширеною точка зору, згідно з якою відмінність між народністю та нацією є досить умовною, а окремі етнічні групи були закріплені за цими поняттями довільно. За іншими підходами нація, на відміну від народності, містить, передусім, не етнічний, а політичний сенс. Та й у світовій практиці вживається термін «нація» саме у значенні політичної чи громадянської спільноти.

Національно-етнічні процеси та відносини.

Національні відносини завжди пов'язані з вирішенням певних етнічних проблем, які стосуються умов виживання і розвитку етносів (проблеми території, політичної влади, мови, культури, традицій, збереження самобутності тощо). Об'єктивною передумовою виникнення та розвитку національно-етнічних відносин є існування окремих етнічних спільнот, що відрізняються своїми етнокультурними особливостями (народів, націй). За даними ООН, у більш ніж 220 державах світу існує понад 3 тис. етнічних спільнот. Багато з них проживають компактно, деякі перебувають за межами однієї країни. Таким етносом є й українці, великі етнокультурні групи яких проживають за кордоном.

Національні відносини ніколи не існують поза іншими суспільними явищами (політичними, духовними, соціальними, економічними тощо). Суб'єкти таких відносин часто демонструють особливості своєї етнічної свідомості та самосвідомості. Тому міжнаціональні відносини, навіть маючи стійку об'єктивну основу, розгортаються у сфері почуттів, ілюзій, національних міфів та упереджень.

Національні відносини завжди мають ідеологічний характер, перебувають на перетині культур. Суб'єктами їх є, як правило, окремі етнічні утворення, хоч інколи й окремі суспільні групи та страти населення. Зважаючи на те, що сучасні етнічні

проблеми існують у межах державних утворень, найчастіше ведуть мову про взаємини між титульними націями і національними меншинами.

До титульних належать нації, що компактно проживають на певних територіях, дають назву існуючому державному утворенню (українці в Україні, естонці в Естонії та ін.). До національних меншин відносять етнонаціональні групи, що не належать до титульних націй (російське населення в Балтії, німці в Поволжі та ін.). Існують і багатонаціональні держави, в яких питома вага нетитульних націй не менша порівняно з основним населенням (Швейцарія). Відносити такі етноси до національних меншин некоректно ні в політичному, ні в культурному сенсі: спільність етнічної долі, культур, навіть національних стереотипів робить усі національні утворення в поліетнічних країнах формально рівноправними.

В Україні як багатонаціональній державі, за даними перепису 1989 р., проживало до 130 етнічних спільнот чисельністю понад 52 млн. осіб. Це свідчить про те, що міжнаціональні відносини є одним з найважливіших чинників її сучасної внутрішньої політики.

Оскільки в Україні існують щонайменше три великі лінгвоетнічні групи (до 40 % тут — українці, що говорять українською мовою, майже 33 % — російськомовні українці та до 21 % — російськомовні росіяни), складною є і лінгвістична ситуація. У неофіційному спілкуванні, згідно з дослідженням українських учених, переваги не набула жодна з цих мов, водночас на рівні державних інституцій простежується намагання підняти значення української мови як державної.

Міжнаціональні відносини виявляються в економічному, культурному, мовному та інших аспектах. Часто в них домінують різними своїми гранями питання соціальної справедливості.

Економічні національно-етнічні відносини спрямовані на задоволення економічних потреб етнічних утворень. Економічні потреби можуть формуватися як стихійно, через особливості історичного розвитку (наприклад, у середньовічній Європі більшість капіталів, нагромаджених завдяки лихварництву, концентрувалася в руках єврейського населення через релігійні упередження християнства), так і завдяки політиці держави (заборона в Південно-Африканській республіці чорношкірому населенню займатися управлінською, адвокатською та іншими видами діяльності). Ці відносини втілені в існуючому суспільному розподілі праці, в системі економічних зв'язків між різними національно-етнічними утвореннями. Не завжди це є наслідком свідомої практики держави. Так, в Україні завдяки особливостям розселення російської етнічної групи (переважно в центрах урбанізації) відсоток росіян, зайнятих в інтелектуальній сфері, помітно вищий, ніж українців.

Політичні етнонаціональні відносини стосуються передусім рівної участі всіх етнічних утворень у реалізації політичної влади в країні та вирішенні найважливіших проблем державного життя. Вони спрямовані на реалізацію громадянських прав і свобод представників різних етнічних груп. Про невирішеність політичних проблем етнічних груп свідчила відсутність виборчих

прав в афроамериканського населення до часів Громадянської війни в США. Часто важливими щодо цього є питання державного устрою: є країна федеративним утворенням на демократичних засадах, де передбачено широку участь національних меншин у реалізації владних повноважень, чи вона має унітарний характер.

Етнонаціональні відносини у сфері культури створюють можливості для контактів культур різних етнічних груп. Загалом весь спектр етнонаціональних явищ реалізується не лише існуванням багатьох національностей у межах певної держави, а й завдяки системі етнонаціональних інтересів. Ці інтереси стосуються збереження їх самобутності, розвитку економіки, культури етнічних груп, тобто усвідомлюваного національного самоутвердження. Відповідно перед етносоціологією постає питання націоналізму.

Націоналізм — теорія і практика етнічних відносин, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні своїх проблем, реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених специфікою економічного, політичного, духовного розвитку країни, традиціями, суспільною психологією тощо.

Як суспільний рух, він зародився одночасно в розвинутих країнах Західної Європи (Англія, Франція) внаслідок загального розвитку політичної та соціально-економічної системи цих країн, а також у багатоетнічних країнах імперського типу (Австро-Угорщина, Росія) — внаслідок протестів нетитульних етнонаціональних груп проти національного гноблення та нерівності.

Радянська соціологія трактувала націоналізм як систему установок і політичних ідей щодо винятковості, переваги власного народу над іншими, небажання інтегруватися з іншими народами, а також як дії, спрямовані на їх дискримінацію.

Однак після розпаду політичної та ідеологічної системи Радянського Союзу у пострадянській науці набувають чинності концепції, що тлумачать націоналізм як теорію і практику самоідентифікації нації у вирішенні політичних, державних, економічних, соціокультурних проблем суспільного розвитку, які реалізуються в різноманітних формах діяльності.

Таке розуміння націоналізму стосується сутності, а не політичних чи ідеологічних його оцінок. А сам феномен класифікують на громадянський (державний), етнічний, дифузний.

Громадянський (державний, територіальний) націоналізм вважають найбільш раціональним, таким, що базується на принципах вільного самовизначення особистості. Така форма націоналізму (іноді його порівнюють з патріотизмом) визнана нормою людського співіснування, оскільки він спрямований на консолідацію всього населення держави за допомогою юридичних інститутів, загальногромадянських прав, культури, ідеології.

Етнічний націоналізм поділяють на політичний і націоналізм у сфері культури. Політичний націоналізм заснований на розумінні нації як політичної сутності, має своєю метою боротьбу за утримання державності з урахуванням інститутів, ресурсів, культурної системи. Часто його критикують за спрямованість на

досягнення владних, ідеологічних, культурних та інших переваг для одного народу. Політичний націоналізм домінуючих народів може призвести до дискримінації нетитульних національностей, узурпації державних інститутів та ідеології. Націоналізм недомінуючих етнічних меншин за екстремального свого розвитку переслідує сепаратистські (лат. separatus — окремий, відособлений) цілі, домагається вирішення проблем етнічної нерівності будь-якими засобами. Націоналізм у сфері культури спрямований на збереження цілісності народу, підтримання і розвиток його мови, культури, історичної самосвідомості тощо. Він може виконувати позитивну роль, якщо уникатиме культурного ізоляціонізму, негативного сприйняття інших культур, не матиме схильності до відродження та поширення архаїчних елементів культури, що стримують розвиток етносу.

Загалом проблеми націоналістичних рухів зводяться до вирішення національного питання.

Національне питання — форма відкритої постановки в суспільстві проблеми розвитку націй, національних відносин (територіальних, екологічних, економічних, політичних, правових, мовних тощо).

Виникає воно у зв'язку з реальними або уявними несправедливостями у міжнаціональному спілкуванні. Уявлення про національну несправедливість формується на основі категорії «національний інтерес», від діапазону усвідомлення якого національне питання набуває широкого або вузького тлумачення. Неможливість остаточного вирішення національного питання потребує постійної уваги до національних процесів, пошуку можливостей гармонізації міжнаціональних відносин, подолання протиріч з метою недопущення переростання їх у міжнаціональний конфлікт.

Згідно із законом соціальних сподівань, що підвищуються, з активізацією процесів урбанізації, зростанням кількості представників національностей у процесах інтелектуалізації, модернізації розширюється й діапазон їх потреб. Тому цілком природним є бажання національних утворень поліпшувати своє життя.

Націоналізм може посилюватися і як реакція на можливість (реальну чи удавану) втрати існуючого рівня автономії, особливо в поліетнічній державі. Спричинити його може, наприклад, експансія (економічна, політична, культурна) іншої держави або метрополії (якщо йдеться про поліетнічну державу).

Не менш впливовим може бути і соціальний чинник, наприклад, конкуренція за робочі місця, особливо у престижних сферах зайнятості (рухи мезоамериканського чи афроамериканського населення США). Інколи, правда, трапляється, що престижні сфери зайнятості займають здебільшого представники національних меншин даної країни (високий рівень росіян у бізнес-еліті країн Балтії або вплив японських промисловців у США). У будь-якому разі проблеми соціальної стратифікації можуть впливати на розвиток національних рухів як титульного етносу, так і етнонаціональних меншин.

Дифузний націоналізм пов'язують з особливостями психологічного становища маргінальних груп, які не можуть ідентифікувати себе з жодною з існуючих

соціальних національних груп, мають досить високий соціальний, економічний, культурний статус. Такі групи характеризує пасивна форма націоналізму, що проявляється здебільшого в стресових ситуаціях.

Поширеною є концепція, згідно з якою в розвинутих країнах орієнтація на націоналізм тісно пов'язана з консервативними та авторитарними поглядами (на відміну від країн, що розвиваються, де націоналізм може бути чинником подальшого розвитку політичного та соціального потенціалу країни).

Беручи за основу особливості реалізації настанов націоналізму, виділяють такі його різновиди:

Класичний націоналізм. Реалізується як спроба досягнення повної незалежності. Простежується у більшості пострадянських держав.

Паритетний націоналізм. Виявляє себе у прагненні до повної незалежності, яке обмежують певні внутрішні чи зовнішні чинники, наприклад, передача повноважень центру (автономні республіки Російської Федерації).

Економічний націоналізм. Його особливістю є прагнення до економічної незалежності етно-національних утворень (Гонконг за часів протекторату Великобританії).

Захисний націоналізм. Домінуючими в ньому є ідеї про необхідність відсічі «зовнішнім силам», збереження культури, мови, території тощо (Чеченська республіка).

Ліберальний націоналізм. Обстоює права і свободи особистості, виступає за додержання базових «європейських» цінностей.

Сучасний світ базовими вважає такі принципи національного розвитку:

— право на існування (заперечує законність таких явищ, як геноцид чи етноцид, насильницьке знищення будь-якого народу чи культури);

— право на самоідентифікацію (передбачає самовизначення громадянами своєї національної належності);

— право на суверенітет, самовизначення і самоврядування (реалізується завдяки самостійному налагодженню своєї життєдіяльності, без втручання ззовні);

— право на збереження культурної самобутності (основна увага зосереджується на питаннях мови, освіти, збереженні і розвитку традицій, культурної спадщини тощо);

— право на контроль за використанням природних багатств і ресурсів територій їх проживання;

— право на використання досягнень сучасної цивілізації.

Дотримання цих прав є підставою для тверджень про збереження за кожною окремою нацією прав на існування та розвиток.

Змістовий модуль 15. Організація соціологічних досліджень, методи збирання та аналізу соціологічної інформації.

Соціологічне дослідження: поняття, функції, види.

Соціологічне дослідження є досить складною справою, потребує серйозної і тривалої підготовки. Надійність і цінність отриманої інформації безпосередньо залежить від оволодіння правилами, технологією його підготовки і проведення.
Соціологічне дослідження — система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

Основні функції соціологічного дослідження:

— пізнавальна — відкриває нові знання про функціонування і розвиток суспільства та його окремих сфер, про сутність соціальних явищ і процесів, роль людини в них, дає змогу побудувати цілісну картину реального життя соціуму, спрогнозувати його розвиток;

— методологічна — забезпечує реалізацію міждисциплінарного зв'язку соціології з іншими науками про людину і суспільство, що зумовлює нові підходи у вивченні соціальної дійсності, важливі відкриття на межі різних наукових напрямів;

— практична — полягає у виробленні практичних заходів із вдосконалення соціальної реальності, ефективного соціального контролю за соціальними процесами;

— інформаційна — сприяє отриманню соціальної інформації щодо стану і тенденції розвитку явищ і процесів суспільного життя, функціонування соціальних спільнот, груп, окремих індивідів, їх потреб, мотивів, реальної та вербальної поведінки, громадської думки, що формує інформаційну базу пізнання соціальної реальності;

— управлінська — забезпечує соціальне управління на всіх рівнях функціонування соціуму, зворотний зв'язок між суб'єктами (владними, адміністративними структурами, керівниками підприємств, організацій) та об'єктами (населенням, окремими соціальними групами, працівниками) управління, вироблення науково обґрунтованих управлінських рішень.

У проведенні соціологічних досліджень виділяють чотири послідовних, логічно і змістовно взаємопов'язаних етапи:

1. Підготовчий. Полягає у виробленні програми та інструментарію — анкети, бланка інтерв'ю, бланка фіксування результатів спостереження, аналізу документів тощо.

2. Збір первинної соціологічної інформації. Відбувається за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту.

3. Упорядкування та обробка зібраної інформації.

4. Аналіз обробленої інформації, підготовка звіту, формулювання висновків, розробка рекомендацій.

Специфіка кожного з етапів визначається конкретним видом соціологічного дослідження. Їх виділяють залежно від узятих за основу критеріїв. Найважливішими з них є мета дослідження, глибина потрібного аналізу, метод збирання первинної соціологічної інформації, об'єкт дослідження, терміни проведення, відносини між замовником і виконавцем, сфера соціальної дійсності, яку вивчають.

За метою виокремлюють:

— фундаментальні дослідження — спрямовані на встановлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з вирішенням найскладніших проблем суспільства;

— прикладні дослідження — націлені на вивчення конкретних об'єктів, вирішення певних соціальних проблем;

За глибиною аналізу виділяють:

— пошукові дослідження — за своїми параметрами є найпростішими, вирішують прості за змістом завдання. Застосовують їх тоді, коли проблема, об'єкт або предмет дослідження належить до маловивчених або взагалі не вивчених. Охоплюють невеликі сукупності, мають спрощені програму та інструментарій. Найчастіше використовують як попередній етап більш глибокого масштабного дослідження, орієнтуючи їх на збирання інформації щодо об'єкта та предмета дослідження, уточнення гіпотез тощо;

— описові дослідження — покликані створити відносно цілісну уяву про досліджувані явища, процеси. Проводять відповідно до повної програми, застосовуючи чіткий, детально опрацьований інструментарій, здебільшого тоді, коли об'єктом аналізу є відносно велика спільнота людей, з певними соціальними, професійними і демографічними характеристиками. За структурою, набором процедур є значно складнішими від пошукових досліджень;

— аналітичні дослідження — полягають не тільки в описуванні соціальних явищ та їх компонентів, а й у встановленні причин їх виникнення, механізмів функціонування, виокремленні факторів, що забезпечують їх. Підготовка аналітичного соціологічного дослідження потребує значних зусиль, професійної майстерності дослідника — аналітичних здібностей, вміння інтерпретувати та аналізувати складну соціологічну інформацію, робити виважені висновки.

За методом, застосовуваним у соціологічному дослідженні, виокремлюють опитування і аналіз документів, соціологічне спостереження, соціологічний експеримент.

За затратами часу виділяють довгострокові (терміни проведення — від 3 років і більше), середньострокові (від 6 місяців до 3 років), короткострокові (від 2 до 6 місяців) та експрес-дослідження (від 1—2 тижнів до 1—2 місяців).

Зважаючи на тип відносин між замовником і виконавцем, соціологічні дослідження бувають держбюджетними і госпрозрахунковими. Держбюджетні

дослідження виконують на замовлення державних установ, оплачуються ними; госпрозрахункові — на замовлення окремих підприємств, організацій, фірм, які й оплачують їх виконання.

Залежно від **способу дослідження об'єкта** (у статиці чи динаміці) виділяють разове і повторне соціологічне дослідження. Разове дослідження інформує про стан об'єкта, його кількісні, якісні характеристики на момент дослідження, відображає «моментальний зріз» соціального явища. Дані, що відтворюють зміни об'єкта, їх напрями і тенденції, можуть бути отримані лише за допомогою повторних досліджень, які проводять через певні проміжки часу. Тобто повторні дослідження проводять кілька разів протягом певного часу на підставі єдиної програми та інструментарію. Серед повторних досліджень виділяють панельні (досліджують зміни одного й того самого об'єкта упродовж певного часу, при цьому обов'язковим є збереження однакової вибірки), трендові (досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання вибірки), когортні (досліджують специфічні соціальні сукупності — когорти — впродовж певного часу).

Щодо об'єкта пізнання дійсності виокремлюють соціологічні дослідження у сфері управління, промисловості, сільського господарства, науки, освіти, політики, культури, охорони здоров'я тощо.

За системою вибору одиниць об'єкта соціологічні дослідження поділяються на монографічні, суцільні та вибіркові. Монографічні дослідження спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. У суцільних дослідженнях обстежують усі, без винятку, одиниці об'єкта. Оскільки вони потребують багато часу, значних людських і матеріальних ресурсів, їх проводять рідко. З метою прискорення їх і скорочення витрат найчастіше використовують вибіркові дослідження. Вони обстежують не всі одиниці, що є об'єктом дослідження, а лише їх частину. Мета вибіркового дослідження — на підставі певної кількості обстежених одиниць об'єкта (кількість і характеристику їх визначають за допомогою спеціальних правил, математичних прийомів) скласти висновки щодо досліджуваного явища як цілого.

Своєрідне місце у цій класифікації посідають пілотажні (пробні) соціологічні дослідження, які дають змогу оцінити якість інструментарію (анкет, опитувальних листів, протоколів спостереження, процедур, аналізу документів тощо), а також внести необхідні корективи у нього. Наслідки цих досліджень, зафіксовані у робочих документах, впливають на поліпшення методик, інструкцій щодо відбору та організації збирання вихідних даних.

Програма соціологічного дослідження та її компоненти.

Підготовка соціологічного дослідження насичена різноманітними видами робіт, специфічними науковими процедурами, найголовнішими з яких є:

— вибір методології дослідження й інтерпретації отриманих даних;

— обґрунтування теоретичних засад, логічної послідовності дослідження;

— вироблення інструментарію (анкети, бланка інтерв'ю, кодувального бланка для проведення спостереження тощо);

— розробка методичних документів для збирання первинної інформації (поради інтерв'юеру, спостерігачу тощо);

— формування дослідницької групи відповідно до мети і завдань дослідження — розробників програми та інструментарію, виконавців польових досліджень, спеціалістів з обробки отриманої інформації, аналітиків для підготовки підсумкового звіту;

— навчання спеціалістів польових досліджень (інтерв'юерів, спостерігачів та ін.);

— розробка програми обробки даних.

Кожне соціологічне дослідження починається зі з'ясування намірів і мети замовника, уточнення теми дослідження, визначення термінів і витрат, пов'язаних з ними, з'ясування фінансових, матеріально-технічних аспектів справи. Після цього настає безпосередня дослідницька робота, початок якої пов'язаний зі створенням програми.

Програма соціологічного дослідження є науковим документом, що містить схему логічно обґрунтованого переходу від загальних теоретичних уявлень про досліджуване соціальне явище, до використання інструментарію і виконання дослідницьких процедур (збирання, обробки та аналізу інформації). Вона є стратегічним документом, який дає змогу зробити висновки щодо концептуальних засад, методики проведення, спрогнозувати його результативність.

Програма виконує методологічну, методичну, організаційну функції.
Їх реалізація впливає на структуру програми, яка складається з методологічної та методичної частин.

Методологічна частина програми охоплює такі компоненти:

— формулювання та обґрунтування проблеми;

— розробку мети і завдань дослідження;

— визначення об'єкта і предмета дослідження;

— системний аналіз об'єкта дослідження;

— формулювання робочих гіпотез дослідження;

— інтерпретацію та операціоналізацію основних понять дослідження.

Методична частина програми передбачає:

— розробку стратегічного плану дослідження;

— визначення досліджуваної сукупності, розробку вибірки дослідження;

— вибір і опис методів збирання первинної соціологічної інформації (опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент);

— обґрунтування логіки аналізу та інтерпретацію зібраної первинної соціологічної інформації за розробленим інструментарієм;

— опис схеми аналізу отриманих даних.

Створення програми починається з окреслення проблеми дослідження, тобто з визначення предмета і мети дослідження (наприклад, дослідження громадської думки щодо майбутніх виборів, вивчення попиту населення на певні товари,

тенденцій злочинності серед певного прошарку населення, з'ясування становища молоді на ринку тощо). Отже, предметом дослідження є реальні життєві протиріччя, які створюють проблемну соціальну ситуацію, для вирішення якої необхідна правдива, оперативна, науково обґрунтована інформація.

Соціальна проблема — суперечлива ситуація реального життя, що має масовий характер і стосується інтересів соціальних спільнот, груп.

Соціологія використовує різноманітні підходи до визначення типу соціальної проблеми, беручи за основу мету дослідження, носія проблеми, масштаби її поширення, час дії, глибину суперечності, що створює проблему.

Відповідно до мети виокремлюють гносеологічні (логіко-пізнавальні) і предметні проблеми. Гносеологічні проблеми спричинені нестачею інформації про стан, тенденції функціонування соціального об'єкта. Тобто народження проблеми зумовлене недостатністю знання про певні процеси, явища соціального життя. Предметні проблеми — це суперечності, зумовлені зіткненням інтересів соціальних спільнот, інститутів, які дестабілізують їхню життєдіяльність і стимулюють до активних дій.

За носіями виділяють такі види соціальних проблем: проблеми окремих соціальних груп (соціально-демографічних, національних, професійних, політичних та інших); проблеми соціальних інститутів, конкретних виробничих підприємств, державних закладів та установ, закладів освіти, організацій тощо.

За масштабами поширеності соціальні проблеми можуть бути державними, регіональними, локальними, відповідно до часу дії — нетривалими і довготривалими.

Беручи за критерій глибину суперечностей, можна виокремити однопланові (стосуються одного аспекту соціального явища, процесу); системні (характерні для багатьох елементів соціального явища, процесу) і функціональні (спричинені порушенням глибинних зв'язків у механізмі функціонування соціального явища або процесу) соціальні проблеми.

Для того щоб сформулювати соціальну проблему, необхідно:

— на підставі аналізу документів замовника скласти уявлення про реальну проблемну ситуацію;

— провести розмову з керівниками і працівниками організації-замовника з метою отримання додаткової інформації щодо проблемної ситуації;

— проаналізувати наукову літературу, статистичні матеріали, дані інших досліджень (соціологічних, економічних, політологічних тощо) для остаточного завершення інформаційного пошуку.

З'ясування проблеми дослідження є надто важливою справою, оскільки помилки помножуються на всіх наступних стадіях. Потрібно розрізняти реальні й надумані, міфічні, соціальні проблеми; уникати дослідження вельми масштабних соціальних проблем, що може призвести до ускладнення інструментарію, непередбачених матеріальних і часових витрат на проведення дослідження та зробить його громіздким і малоефективним; прагнути до якомога точнішого, конкретнішого

формулювання проблеми, що дасть змогу грамотно та оперативно провести соціологічне дослідження і розробити адекватні рекомендації.

При цьому необхідно розрізняти проблеми соціальні й наукові. Як відомо, соціальна проблема — це життєве протиріччя, яке потребує вирішення. Неможливість вирішення соціальної проблеми існуючими засобами і методами змушує вдатися до наукового пізнання. Наукова проблема повинна більш-менш точно відображати проблемну соціальну ситуацію. З'ясування власне наукової проблеми дає змогу зафіксувати, з одного боку, наявність соціальної проблеми, а з іншого — відсутність або застарілість шляхів, способів її вирішення. Постановка наукової проблеми означає вихід за межі вже вивченого у сферу того, що тільки починають вивчати. Проблема дослідження завжди передбачає свого носія — певну спільноту чи групу, їх діяльність. Тому об'єктом дослідження найчастіше є те, що містить соціальне протиріччя і породжує проблемну ситуацію.

Об'єкт соціологічного дослідження — певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси у їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії).

Об'єкт дослідження існує в соціальній реальності незалежно від дослідника. Предмет дослідження має штучне походження, оскільки формулюється дослідником відповідно до мети і завдань дослідження.

Предмет соціологічного дослідження — найбільш значущі з теоретичної або практичної точки зору особливості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити.

Один і той самий соціальний об'єкт може мати багато особливостей, якостей, сторін, які відображають певну його характеристику. Тому вибір предмета дослідження передбачає чітку постановку проблеми, формулювання мети і завдань дослідження, системний аналіз його об'єкта.

У реальному соціологічному дослідженні визначення об'єкта і предмета іноді зумовлює певні труднощі. Тому програма дослідження обов'язково передбачає системний аналіз об'єкта, основною метою якого є побудова гіпотетичної (концептуальної) моделі об'єкта з урахуванням комплексу його елементів, зовнішніх і внутрішніх зв'язків. Такий аналіз об'єкта дослідження дає змогу:

— зафіксувати його складові, зовнішні та внутрішні зв'язки;

— описати механізм його функціонування і розвитку;

— встановити головні й другорядні чинники, що визначають цей механізм;

— конкретизувати проблемну ситуацію;

— з'ясувати предмет дослідження;

— визначити й проінтерпретувати основні поняття дослідження;

— розробити робочі гіпотези;

— виокремити категорії та одиниці аналізу.

Важливим у системному аналізі є встановлення сукупності чинників, які впливають на об'єкт і визначають напрями і тенденції його функціонування та розвитку. Тому дослідник повинен виокремити та описати якнайбільше цих чинників, встановити їх значення, зв'язок, силу і специфіку впливу.

Загалом чинники класифікують на загальні (характерні для всього класу подібних об'єктів), специфічні (характерні для конкретного об'єкта), зовнішні (знаходяться у навколишньому середовищі), внутрішні (містяться у самому об'єкті), функціональні (визначають функціональні зв'язки елементів об'єкта), структурні (забезпечують спосіб зв'язку елементів об'єкта), генетичні (зумовлюють походження і послідовність станів об'єкта), об'єктивні (їх дія не залежить від функціонування об'єкта), суб'єктивні (залежать від функціонування об'єкта), прямі (результати їх впливу виявляються безпосередньо), опосередковані (результати їх впливу проявляються у взаємодії з іншими факторами), індивідуальні (пов'язані з діяльністю окремих учасників), колективні (пов'язані з діяльністю соціальної спільноти, групи, колективу).

Мета і завдання соціологічного дослідження.

Мета соціологічного дослідження містить в собі відповідь на питання, для чого воно проводиться, орієнтує дослідження на кінцевий результат, визначає логіку і спрямованість завдань, упорядковує різноманітні дослідницькі процедури. Відповідно до мети соціологічні дослідження поділяють на теоретико-пізнавальні (спрямовані на глибше пізнання явища чи процесу, отримання нового, різнобічного знання, вирішення соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх вивчення) і прикладні (націлені на практичне розв'язання чітко окреслених соціальних проблем — організаційних, управлінських, соціально-психологічних, пов'язаних з вирішенням конфліктних ситуацій тощо).
Оскільки мета дослідження має узагальнений вигляд, для її досягнення треба розробити завдання.
Завдання соціологічного дослідження — *логічно сформульовані настанови, вказівки, послідовне вирішення яких конкретизує поставлену мету і забезпечує її реалізацію.*

Завдання соціологічного дослідження поділяють на головні (передбачають пошук відповідей на головне запитання, безпосередньо пов'язане з розв'язанням поставленої проблеми), часткові (виникають у процесі вирішення головних завдань, випливають з них і також спрямовані на розв'язання проблеми) і додаткові (можуть бути логічно не пов'язаними з метою дослідження, виникають у разі необхідності вирішення якихось додаткових питань, наприклад, методичних).

Теоретична та емпірична інтерпретація понять.

З'ясовуючи сутність предмета соціологічного аналізу, дослідник використовує поняття, які є ключовими у теоретичному опрацюванні соціальних явищ і процесів. При цьому важливе значення має не просто наявність понять, з якими працюють дослідники, виробляючи програму, а їх чітке, одностайне розуміння і використання впродовж усього дослідження. У жодному разі не можна допустити розпливчастого формулювання, використання у різних контекстах, наявності кількох визначень, оскільки це може унеможливити зіставлення теоретичних положень з емпіричними

даними, перевірку (підтвердження або спростування) розроблених гіпотез, аналіз первинних даних. Найраціональніше послуговуватися загальноприйнятими визначеннями понять, наведеними у довідниках, енциклопедіях, тлумачних словниках, підручниках, іншій спеціальній літературі. За їх відсутності варто спиратися на логіку, наукову позицію і досвід дослідника.

Завдання науковця полягає в розкритті, поясненні, тлумаченні, фіксації змісту понять відповідно до концепції дослідження. За необхідності використання авторського поняття слід з'ясувати, на підставі чого воно сформульоване, які правила при цьому були застосовані. Дана процедура має назву теоретична інтерпретація.

Пошук емпіричних значень поняття у термінах, які пояснюють його зміст і важливі під час конкретного дослідження, називають емпіричною інтерпретацією, а визначення поняття через фіксацію емпіричних ознак — операційним визначенням (операціоналізацією). Головним завданням емпіричної інтерпретації є поступове зведення складних теоретичних понять, якими оперує соціологія і які найчастіше не сприймаються респондентами через свою складність, до відносно простих емпіричних характеристик, які відображають його сутність і можуть бути задіяні для збирання первинної соціологічної інформації.

Ця соціологічна процедура передбачає такі послідовні операції:

— аналіз наукової літератури, пошук теоретичних визначень поняття, яке належить інтерпретувати, з'ясування сутності, створення його цілісного образу;

— визначення якостей, характеристик поняття і систематизація найважливіших ознак досліджуваного цілісного образу;

— вибір прямих показників для кожної з визначених характеристик, що дає змогу їх зафіксувати і побудувати так звані індикатори (найпростіші показники), які можна використати потім в інструментарії соціологічного дослідження.

Наприклад, вивчаючи соціально-психологічний клімат у трудовому колективі, немає сенсу просити у респондента дати йому оцінку, оскільки, по-перше, цей термін не дуже часто вживається у повсякденному житті колективу, а по-друге, робітники можуть не знати, як його оцінити. Доцільно в такому разі «розкласти» поняття «соціально-психологічний клімат» на складові, що визначають його сутність, але є менш складними. Цими складовими є стосунки між членами колективу, між керівником і членами колективу, конфлікти, ставлення працівників до своїх обов'язків, трудового середовища, найближчого оточення тощо. Остаточним результатом буде поява в анкеті питань, доступних для розуміння респондентів, що сприймаються однозначно і передбачають їх щирі відповіді: «Чи задоволені Ви стосунками з товаришами по роботі?», «Як часто у Вашому колективі бувають конфліктні ситуації?» тощо.

Аналізуючи отриману інформацію, дослідник проводить зворотну соціологічну процедуру (послідовно аналізуючи значення індикаторів, він поступово повертається на рівень теоретичних понять і робить висновки щодо досліджуваної проблеми). Тому рух від теорії до уточнення смислу, побудови емпіричних

показників і повернення знову до теоретичного тлумачення отриманих даних є складним пізнавальним процесом, який не можна повністю формалізувати. На цьому етапі важливу роль відіграють професіоналізм, досвід, загальна і професійна культура дослідника.

Вироблення і перевірка робочих гіпотез.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні — *обґрунтоване припущення про структуру, механізми функціонування і розвитку досліджуваного об'єкта.*

Головна її функція полягає в отриманні нового знання, яке збагачує уявлення про досліджувану проблему. У соціологічному дослідженні застосовують різноманітні види гіпотез.

а змістом виокремлюють гіпотези описові (містять припущення про фактичний стан об'єкта, його функціонування), пояснюючі (орієнтовані на встановлення причин, чинників, що пояснюють механізми функціонування об'єкта), прогнозні (передбачають тенденції та напрями функціонування і розвитку об'єкта).

За рівнем аналізу гіпотези бувають теоретичні (існують у формі теоретичних припущень), статистичні (формулюються як система показників й індексів статистики), емпіричні (постають як операційні поняття, індекси, показники).

З огляду на завдання дослідження виокремлюють основні та другорядні гіпотези. Крім того, гіпотези бувають первинні (робочі гіпотези, висунуті в ході розробки програми дослідження) та вторинні (висунуті замість первинних, якщо ті не підтверджуються під час дослідження).

Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки у процесі попереднього системного аналізу досліджуваного об'єкта. Під час соціологічного дослідження вона може бути підтвердженою або спростованою. Щоб стати науковою, гіпотеза повинна відповідати вихідним принципам теорії наукового пізнання, що є дуже важливим для відокремлення реалістичних і хибних гіпотез. Вона не повинна суперечити усталеним теоріям, дослідженим, перевіреним і точно встановленим фактам. Трапляється, однак, що гіпотеза, суперечачи усталеним теоріям, виявляється цілком спроможною. Не менш важлива її доступність для перевірки у процесі соціологічного дослідження.

Перевірка робочих гіпотез можлива тільки за умови, що всі поняття і терміни, за допомогою яких вона сформульована, будуть теоретично та емпірично інтерпретовані, визначені за допомогою індикаторів і знайдуть своє місце в соціологічному інструментарії.

Розробка стратегічного плану дослідження.

Відповідно до мети і завдань дослідження, обізнаності щодо досліджуваного об'єкта виробляють конкретну стратегію пошуку — план соціологічного дослідження (пошуковий, описовий, експериментальний), який визначає послідовність, спрямованість операцій на досягнення поставленої мети.

Пошуковий план. Використовують за відсутності чіткого уявлення щодо проблеми або об'єкта дослідження. Головна мета його полягає в націленні роботи дослідника на з'ясування проблемної ситуації, визначення контурів об'єкта дослідження, формулювання мети, завдання, вироблення гіпотез. Пошуковий план передбачає такі головні етапи роботи: вивчення наукової літератури, документів (допомагає скласти загальне уявлення про досліджувану проблему); опитування експертів (сприяє доповненню й уточненню проблеми, формулюванню первинних гіпотез); проведення спостережень (визначає проблемну ситуацію і вироблення гіпотез).

Описовий план. До нього вдаються, коли наукові знання дають змогу дослідникові визначити об'єкт дослідження, сформулювати описову гіпотезу. Мета такого плану — перевірити гіпотезу, отримати кількісно-якісні характеристики досліджуваного об'єкта. Описовий план передбачає, окрім процедур, які використовують при розробці пошукового плану (вивчення наукової літератури, опитування експертів, проведення спостережень), застосування додаткових дослідницьких засобів (проведення соціологічного дослідження, статистичний аналіз отриманих даних).

Експериментальний план. Він є ефективним тоді, коли знань про об'єкт дослідження достатньо для формулювання пояснюючої гіпотези. Мета його полягає у встановленні механізмів функціонування і розвитку об'єкта.

Розробка методичного плану дослідження.

Методична частина програми має на меті організацію і впорядкування методів збирання, аналізу первинної соціологічної інформації, описання методичних і технічних прийомів, які використовуватимуть для здобуття соціологічної інформації, необхідної для перевірки загальної концепції дослідження. При цьому найчастіше застосовують такі терміни: первинна соціологічна інформація, метод, методика, техніка, процедура.

Первинна соціологічна інформація — *дані, отримані під час соціологічного дослідження, які підлягають подальшій обробці й узагальненню.*

До них належать відповіді респондентів, нотатки спостерігача у картках спостереження, матеріали, здобуті шляхом аналізу документів, цифровий матеріал тощо.

Метод — *головний спосіб, який дослідник застосовує для збирання, обробки та аналізу даних.*

Методика — *послідовна і взаємозалежна сукупність технічних прийомів, операцій, пов'язаних із конкретним методом.*

Техніка — *сукупність спеціальних прийомів для ефективного використання певного методу.*

Передбачає прийоми, які сприяють підвищенню надійності первинної інформації, проведення за потреби якісного і кількісного вирівнювання (ремонту) вибірки.

Процедура — *загальна система дій дослідника, засоби організації та проведення дослідження, послідовність операцій тощо.*

Оскільки соціологічне дослідження охоплює значну кількість операцій, конкретних процедур, специфічних технологій, важливо, щоб усі вони були чітко визначені, детально описані, логічно взаємопов'язані. Цьому сприяє робочий план, який розробляють поряд з програмою та організаційно-методичним планом соціологічного дослідження. Завдання його полягає у впорядкуванні відповідно до програми основних етапів, термінів дослідження, використання матеріальних і людських ресурсів. Робочий план передбачає такі види робіт:

— обговорення і затвердження програми та інструментарію дослідження;

— розробку проекту вибірки і схеми її коригування;

— складання інструкцій для групи, яка збиратиме первинну інформацію;

— тиражування методичного матеріалу та інструментарію для проведення пілотного (пробного) дослідження;

— проведення пілотного (пробного) дослідження, спрямованого на опанування методики збору первинних даних, випробування розробленого інструментарію;

— аналіз результатів пілотного (пробного) дослідження, внесення за його результатами коректив у програму, методичні документи та інструментарій;

— тиражування методичного матеріалу та інструментарію для проведення масового збирання соціологічної інформації;

— формування групи збирання первинної інформації та проведення відповідного інструктажу;

— остаточне вирішення організаційних питань щодо проведення масового дослідження;

— проведення польового дослідження для отримання первинних даних;

— складання інструкції щодо підготовки первинної інформації до обробки (перевірка зібраного матеріалу, редагування, кодування тощо);

— розробку аналітичних завдань для комп'ютера;

— введення первинної інформації до комп'ютера та її обробку;

— побудову таблиць, проведення математичних обчислень, перевірка гіпотез, проведення математичних розрахунків із застосуванням різних видів аналізу — регресійного, факторного, кластерного тощо;

— аналіз результатів дослідження і підготовку попереднього звіту;

— обговорення попереднього звіту, його висновків і рекомендацій;

— доопрацювання і затвердження остаточного звіту про дослідження, впровадження вироблених рекомендацій.

Для забезпечення своєчасного виконання цих робіт робочий план також встановлює строки й осіб, відповідальних за проведення дослідження.

Вибірка у соціологічному дослідженні.

На етапі збирання первинних матеріалів суб'єкт соціологічного дослідження повинен з'ясувати кількісні та якісні параметри об'єкта, уточнити, хто є носієм

інформації, скільки таких носіїв треба обстежити, щоб отримати реальну картину соціальної реальності. У практиці емпіричних досліджень, якщо об'єкт кількісно невеликий (не перевищує 300—500 одиниць), можна вдатися до суцільного обстеження, опитавши, наприклад, усіх респондентів або проаналізувавши всі номери визначених часописів тощо.

Але соціологія найчастіше має справу з великими групами людей, носіями певних характерних ознак, учасниками різноманітних соціальних процесів. Об'єктом досліджень можуть бути десятки і сотні тисяч людей, що мешкають у різних регіонах, містах, областях; багатотисячні колективи промислових підприємств, організацій; великі соціальні спільноти: підприємці, молодь, студентство, жіноцтво, діти. Тому дослідник, дбаючи про якість, достовірність майбутніх результатів, повинен ретельно підійти до вибору найоптимальніших методів. Адже суцільні обстеження за таких обставин неможливі (виняток становлять суцільні дослідження, використовувані під час перепису населення, проведення референдумів). Тому найчастіше вдаються до вибіркового методу як альтернативи суцільному обстеженню. Його теорія ґрунтується на досягненнях математичної статистики.
Вибірковий метод — науково обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини.

Використання методу вибірки передбачає опанування таких понять, як «генеральна сукупність», «вибіркова сукупність», «одиниця відбору», «одиниця спостереження», «репрезентативність», «помилка репрезентативності» тощо.
Генеральна сукупність — обмежений територіально і в часі об'єкт дослідження.

Визначення генеральної сукупності передбачає конкретизацію характеристик об'єкта, його найважливіших суттєвих ознак, які піддаються фіксації.
Вибіркова сукупність — певна кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності.

Вона нібито є мікромоделлю генеральної сукупності, її структура повинна максимально збігатися зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками.
Одиниці відбору — елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Такими елементами є поселення, підприємства, різноманітні спільноти.
Одиниці спостереження — елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню.

Ними можуть бути як окремі індивіди, так і соціальні групи.

Для побудови вибірки конкретного соціологічного дослідження потрібно попередньо оцінити якість вибірки (визначити ймовірність і ступінь точності, з якими дані, отримані під час дослідження вибіркової сукупності, можна переносити на генеральну сукупність); дібрати тип вибірки, найбільш адекватний меті й завданням дослідження; визначити обсяг вибірки, який, з одного боку, повинен бути

статистично значущим, а з іншого — економним, забезпечуючи оперативне отримання якісної інформації.

Визначення якості вибірки означає оцінку її на предмет репрезентативності щодо всього об'єкта дослідження.

Репрезентативність вибірки — здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності.

Вибірка не може абсолютно точно відтворювати генеральну сукупність, тому вона завжди матиме певні відхилення від неї.

Помилка репрезентативності — відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності.

Чим більша величина відхилень, тим значніша помилка репрезентативності, тим нижча якість отриманих даних. Головне завдання на цьому етапі соціологічного дослідження — врахувати помилку репрезентативності під час інтерпретації та узагальнення результатів дослідження, проведеного із застосуванням вибіркового методу.

Значну роль у визначенні якості інформації, отриманої в результаті емпіричного дослідження, окрім репрезентативності, відіграють такі параметри, як надійність і валідність.

Надійність інформації — адекватність одержаних результатів дослідження соціальній ситуації.

Забезпечується вона врахуванням так званих випадкових помилок, які є неминучими внаслідок неоднорідності досліджуваного контингенту. Чим однорідніший контингент обстеження і чим більший обсяг вибіркової сукупності, тим незначніша випадкова помилка вибірки і відповідно вища якість отриманої інформації. Випадкові помилки виникають також і через низьку якість інструментарію, непрофесійну роботу дослідника тощо. Величину випадкової помилки можна розрахувати за допомогою спеціальних математичних формул.

Якість дослідження встановлюється величиною випадкової помилки (знаходять її за допомогою математичних формул), яка дає змогу врахувати її під час поширення висновків, зроблених на підставі вибіркового дослідження, на всю генеральну сукупність.

Валідність (обґрунтованість) інформації — відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалося дослідити.

До зниження валідності можуть призвести не тільки помилки інструментарію, а й систематичні помилки вибірки.

Систематичні помилки — помилки, які виникають внаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, занадто малого обсягу вибірки, хибного застосування способу відбору одиниць аналізу тощо.

Визначити величину систематичних помилок за допомогою математичних формул неможливо, тому вони значно погіршують результати досліджень і взагалі можуть звести їх нанівець. Крім того, слід враховувати, що надійність і валідність

— самостійні параметри, не залежать один від одного, характеризують якість дослідження з різних боків. Тому обов'язково їх треба визначати окремо.

Перед тим, як обрати тип вибірки, визначаються щодо методу (ймовірнісний або цілеспрямований) відбору одиниць аналізу.

Ймовірнісний (стохастичний, випадковий) метод. Передбачає випадковий відбір одиниць аналізу, згідно з яким кожна одиниця генеральної сукупності має однакову можливість потрапити до вибіркової сукупності. Він покладений в основу випадкового та механічного типів вибірки. Випадкова вибірка є досить поширеною в соціологічних дослідженнях. Сутність її полягає в тому, що всі елементи генеральної сукупності, наприклад, працівників підприємства фіксують на картках, використовуючи їх прізвища або спеціальні кодувальні номери. Перемішавши картки у барабані, вибирають необхідну їх кількість. Для великих генеральних сукупностей застосовують вибірку, згідно з якою всі елементи генеральної сукупності утворюють єдиний список, з якого через рівні інтервали відбирають необхідну кількість елементів вибіркової сукупності.

Крок відбору визначають за допомогою спеціальної формули:
K=N : n, де К — крок відбору, N — величина генеральної сукупності, n — величина вибіркової сукупності.

Поширеною є стратифікаційна (районована) вибірка, побудова якої пов'язана з поняттям «районування генеральної сукупності».

Районування генеральної сукупності — процес поділу досліджуваного об'єкта на складові відповідно до мети і завдань дослідження.

Стратифікаційна (районована) вибірка передбачає попереднє групування одиниць генеральної сукупності за певними критеріями, які повинні впливати на досліджуване явище. Але одиниці сукупності повинні істотно відрізнятися. Наприклад, при вивченні кар'єрних стратегій молоді з вищою освітою можна передбачити, що форма навчання (державна, приватна) буде впливати на їх погляди щодо працевлаштування, професійної кар'єри. Відомо, що частка студентів, які навчаються у приватних вищих навчальних закладах, значно менша, ніж тих, хто здобуває вищу освіту у державних вищих навчальних закладах. Тому ймовірність їх потрапити у вибірку за механічного відбору досить низька. У такому разі всі вищі заклади поділяють на групи залежно від форми навчання, а потім з кожного типу відбирають респондентів пропорційно чисельності всього контингенту. У більшості опитувань громадської думки, що проводять за національними вибірками, первинна стратифікація здійснюється за географічною локалізацією, звідси й назва принципу — районування.

«Гніздова» вибірка є протилежною до районованої. У ній за одиницю відбору для суцільного обстеження беруть групи, колективи. Якщо при районуванні дослідник виокремлює різнотипні підсукупності, то при гніздовій вибірці генеральну сукупність розбивають на однотипні групи («гнізда»), всередині яких містяться різнорідні одиниці спостереження. Наприклад, досліджуючи колективи навчальних закладів, за одиницю можна взяти певні учнівські класи, студентські групи тощо.

Застосовуючи цей метод, дослідник повинен усі одиниці генеральної сукупності розподілити між гніздами, подбати про максимальну ідентичність за параметрами основних характеристик гнізд. Зручність, доступність і простота виокремлення гнізд роблять цей метод раціональним та економним. Але формальний підхід до виокремлення гнізд може призвести до спотворення реальної картини досліджуваного об'єкта.

Серійну вибірку використовують з метою розбити генеральну сукупність на однорідні частини (серії) за певними ознаками. Вважаючи серією сукупність статистично відмінних одиниць, дослідник може будувати вибірку з урахуванням детальних ознак структурної організації об'єкта. З кожної серії (пропорційно кількості елементів у ній) відбирають необхідну кількість елементів вибіркової сукупності. Кількість елементів, які належить вибрати окремо з кожної серії, визначають за допомогою формули:
$n_i = (N_i*n) : N$, де n_i — кількість елементів, які належить вибрати з певної серії; N_i — кількість одиниць у серії, n — вибіркова сукупність; N — генеральна сукупність.

Поряд з ймовірнісним підходом до побудови вибірки використовують цілеспрямований підхід, який не передбачає використання правил теорії ймовірності. Він є основою квотної та стихійної вибірок.

Квотна вибірка застосовується тоді, коли до початку дослідження відомі статистичні дані про контрольні ознаки елементів генеральної сукупності. Це дає змогу побудувати вибіркову сукупність, відтворивши найважливіші пропорції генеральної сукупності, а на підставі цих пропорцій розрахувати відповідні квоти. Інформацію, яка утворює квоти, одержують з документів державної чи відомчої статистики. Найчастіше використовують показники за статтю, віком, освітою, типом поселення тощо.

Прикладом стихійної вибірки є поштове опитування читачів періодичного видання, опитування першого зустрічного журналістами на вулицях міст, метод «снігової кулі». Цей метод використовують, коли потрібно опитати декілька сот представників громадських організацій, знаючи, наприклад, лише 10 з них. Тоді інших респондентів шукають за допомогою цих 10, якщо кожен з них погодиться повідомити про своїх знайомих, які належать до цих організацій, а ті повідомлять про своїх знайомих. Наслідком цього буде збільшення кількості людей, яких можна буде опитати, тобто вибірка, формується поступово, як «снігова куля».

Всі наведені типи вибірок відносять до однощаблевих.
У сучасній практиці проведення масових великомасштабних досліджень застосовують складні багатощаблеві вибірки, які поєднують різні підходи до її формування.